

ОЙУУН:

одун онгоһуу,

амырыын дьылжа

ОЙУУН: одун онгоһуу, амырыын дьылба

Дьокуускай
2014

УДК 256(=512.157)(082)+929Чирков
ББК 86.3(2Рос.Яку)я43
О-48

Хомуян онгордо
А.К. Чиркова

**Ойуун: одун онгоһуу, амырын дьылба / [хомуян онгордо
О-48 А. К. Чиркова]. — Дьокуускай: Алаас, 2014. — 160 с.**

Агентство СІР НБР Саха

2014 сыл бэс ыйын 15 күнүгэр аҕам Чирков Константин Иванович күн сириттэн айаннаабыта 40 сыла туолар. Аҕам сырдык кэриэһигэр, кини тылынан уус-уран айымньыларын, биир дойдулаахтарын аман тыллаах ахтыыларын тihэн-түмэн дьонугар-сэргэтигэр үтүө өйдөбүннүк-хомууруннук тангылынна.

УДК 256(=512.157)(082)+929Чирков
ББК 86.3(2Рос.Яку)я43

© Чиркова А.К., составление, 2014
© Оформление. ИИТЦ «Алаас», 2014

АЙЫЫ ОЙУУН
КОНСТАНТИН ИВАНОВИЧ ЧИРКОВ
(1879—1974)

ААН ТЫЛ

Орто туруу бараан дойдуга туюх-ханнык дьон үөскээн-төрөөн олорон төннүбүтэ буолуой? Ким эрэ сурукка-бичиккэ киирэн өлбөөдүйбэт өйдөбүннүк, ким эрэ уос номоҕо, кэрэхсибиллээх кэпсээн кэрэһитэ буола сылдьар. Абый улууһугар кэпсээнгэ-номоххо киирбит дьон-киһи элбэх, олортон биирдэс-тэрин биһиги аҕабытын К.И. Чиркову-Айыы Ойуунун дьон-сэргэ ахтан-санаан ааһаллар.

Дьон-сэргэ К.И. Чиркову күн бүгүнгэ диэри ураты дьобурдаах, сүдү билиилээх-көрүүлээх Айылҕа киһитэ, Айыы Ойууна, ардыгар Таңара таба тайаммыт киһитэ диэн ибир-сабыр кэпсэтэллэрин истэр этим.

Дьон-сэргэ билэринэн кини окко түспүт оҥоһуута, сиргэ түспүт сэрибизэйэ, Таңараттан анала-идэтэ Айыы Ойууна. Кини Таңара биэрбит сүдү билиитин, ураты дьобурун, аналын олобун устатын тухары, айыы санаанан, амарах дууһатынан салайтаран дьон-сэргэ, киһи-аймах туһугар анаабыт Айылҕа киһитэ.

Дьон-сэргэ үтүө киһилэрин ытыктаан ис дууһаларыттан, истин санааларын биллэрэн «эһэккэ», «эһэккэбит», Абый кыр-дьаҕаһа диэн ааттаахтара, истин изыйиилэрин «Абый ытык кырдьаҕаһа» диэн билиини тылыгар иҥэрдэхтэрэ. Кинини билэр дьон үтүө-үчүгэй тылларынан сөбөн-махтайан кэпсииллэр, эмтэммит, абыраммыт кинини өйдүү-саныы сылдьар дьоннор дууһалара тууйулуннабына, санаалара сатарыйдабына, кыһалҕа кыһарыйдабына ытык киһилэрин аатын ааттаан мэнэтигэр кэлэн үгэн-сүгүүрүйэн аастахтарына өйдөрө-санаалара түмүллүбүтэ өһүллэн, илэ кэпсэппит курдук сананан, дууһалара уоскуйан, чэпчээн, дуоһуяа сынньаммыт курдук саныылар эбит.

Билинги да, ааспыт да үйэлэргэ ойууннааһын уонна ойууннар тустарынан уус-уран уонна научнай литератураттан элбэби

булан аабыахха сөп. Онно үксүн ойуун кырылары, таңаһын, дүгүрүн, арангаһын, о.д.а. ойуулааһынынан мунгурданаллар. Оттон кинилэр киһи (личность) быһытынан айылбаттан айыллыбыт ураты уйубаларын, ис кыахтарын, араас өрүттээх дьофурдара, билиилэрэ-көрүүлэрэ киһи аймах олобор-дьаһабар, дьыбатыгар сабыдыалларын (оруолларын) туһунан суруйуу татым.

Ойууннар ураты айылгылаах, анал идэлээх дьон. Ойуун айылбалыын алтыһар, кизн куйаар зйгэни анааран көрөр толкуйун, өйүн-санаатын, билиитин-көрүүтүн уонна тылынан уус-уран айымнытын суруйар буолахха, ойууннааһын уонсай боппуруоһун, ойуун бэйэтин туһунан тумнан ааһар табыллыбат курдук уонна олус судургута суох сорук.

Ойууннааһыны анаан-минээн үөрэтээччилэр үлэлэриттэн көрдөххө, бу ханнык баһарар омуктар олохторун остуоруйаларыгар, төрүт култуураларыгар баар, төгүрүктээн турар кизн куйаар курдук дьикти көстүүлэрдээх уустук өрүттэрдээх зйгэ. Бу киһи аймах үөскүбүттэн сирин, халлааны ситимниир тыыннаах айылба үөрэбин, онно сыһаннаах билиини-көрүүнү түмэр, былыргы өбүгэлэр айыыларга, иччилэргэ, таңараба сүгүрүйэр үөрэхтэрин сүрүн кэрдиһэ, таһыма диэтэххэ, бука, сыһа буолбата буолуо. Ол төрүт итэбэллэрэ 1870 сылтан сабалаан бобулан, хааччахтанан, сүттэр-сүтэн испитэ.

Хотугу норуоттар олохторугар ойууннар уһулуччу улахан көдүүстээхтэрэ. Аан дойдуну, айылбаны, киһи аймах олобун анааран көрөн, өйдүүр үгэстэрин ингэринэн, сүгэ сылдыааччыларынан буолаллара. Кинилэр дьон-сэргэ уонна айыылар, иччилэр олобор зйгэлэрин икки ардыларыгар ситим тардан, сибээстиир соруктаахтара, күннэбү олох-дьаһах сыһаннарын бөлөх дьонго уонна биридизлээн киһиэхэ быһааран, өйдөрүн-санааларын сомофолуур үтүө сүбэһиттэр. Ойууннары динин билиилээх-көрүлээх, норуот сүдү билиитин-көрүүтүн сөнгөрдөн, ингэринэ сылдыар, сирин-халлааны ситимниир, сибээстиир ураты билиилээх дьон дин суруйуулар. Ол туһунан ойууннааһыны биир бастакынан салайан бизэрэ сылдыар сүбэһит, ону сэргэ дьону эштиир-томтуур идэлээх, норуот өйүн-санаатын, үтүө, үчүгэй үгэстэрин харыстыыр, араначчылыыр аналлаахтара. Бу сүдү күүстээх дьон үөһээ Айыылартан туттарыылаахтара. Орто дойду олобун, Үрүн Аар Тойону олохтоох омуктар таңараны кытта сибээстииллэрэ.

Ойууннааһыны биир бастакынан чинчийбит, суруйбут, дьон-сэргэ билиитигэр таһаарбыт, сахалар олохторун дьин-чахчы бэйэтинэн билбит, сахалар толкуйдарын, төрүт култуураларын, итэбэллэрин,

уус-уран тылынан айымныларың хомуйбут, Верхоянскэй уокурук-ка сыылкаҕа олобут И.А. Худяков оччотооҕу сахалар ыһыахтарын түстүүр ойуун силигин-туомун, алгыһын маннык суруйан хааллар-быт: «Маннай икки атахтааҕы оҥордоххуна, үүт-таас бэйэлээх, үүт-күөл үктэллээх Үрүң Күн Тойон тангара икки атахтаах бу орто дойдуга уөскүүрүн, төрүүрүн, итиллэрин барытын эн дьаһайбытын, эн оҥорбутун. Ол майгытынан эн биһигини, ойууннары, бу орто дойду киһитигэр тылбаасчыт, тылдьыт (связные) оҥорбутун. Биһигини алгыстаах (молитвословит) буолун дьэбитин».

Түмүгэр ойуун, айыллыбытын майгытынан, Үрүң Күн Тойон Танараны (белый Господь) уруйдаан, айхаллаан, махтал тылларын этэр, үс саха өлбөтүн төрүттүүр, үүнэр-сайдар саргытын ыраалаах алгыһы этэр, орто-туруу дойду дьонугар уйадыйбат уйулҕаны, тулхадыйбат туругу, дьолу-соргуну, уйгулаах уһун олобу көрдөһөр, көрүүлэнэр. Ойуун көрүүлэнэн сир үрдүгэр буола турар быһыһы-майгыны, сирдээҕи олобу, киһи аймах дьылҕатын, кэлэр кэскилин, билбитин-көрбүтүн дьонугар-сэргэтигэр тириэрдэр, онон салайтара олохторун олугун оҥостолоро, инникилэрин түстэнэллэрэ, салайар ыраалаах алгыһы этэр, орто туруу дойду дьонугар уйадыйбат уйулҕаны, тулхадыйбат туругу, дьолу-соргуну, уйгулаах уһун олобу көрдөһөр, көрүүлэнэр. Ойуун көрүүлэнэр сир үрдүгэр буола турар быһыһы-майгыны, сирдээҕи олобу, киһи аймах дьылҕатын, кэлэр кэскилин. Билбитин-көрбүтүн дьонугар-сэргэтигэр тириэрдэр. Онон салайтара олохторун олугун оҥостолоро, инникилэрин түстэнэллэрэ. Сахалар маннык билишлээх-көрүүлээх дьоннордох буолан, тугу барытын курдара билэ-көрө сылдьалара, олохторугар туох уларыйы, хамсааһын буолуохтааҕын эрдэттэн билэн, онно бэлэмнээх тэринэн ололоро. Оччолорго билиһини-көрүүнү түстүүр, эмтиир-туомнуур киһилэринэн ойууну эрэ билинэллэрэ, олох киһинэ ойуун тула эргийэрэ.

«Сахалар билэр-билгэлиир толкуйдара бүтүннүү кэриэстэ ойуун-нартан сыдыааннаах, кинилэр абыычайдара, үтүө үгэстэрэ — ойууннар кэрэ-бэлиэ кэриэстэрэ», — дьэн түмүктүүр И.А. Худяков.

Оттон Саха сирин Уһук Хоту, собуруу мунуктарыгар уон икки сыл политической сыылкаҕа олобут билишлээх учуонай, суруйааччы В.Л. Серошевскэй 1896 сыллаахха Санкт-Петербурга тахсыбыт «Сахалар» дьэн кинигэтигэр, сахалар итэбэллэрин туһунан суруйарыгар сүрүн болбонтотун ойууннааһыңна уураар уонна бу курдук суруйар: «...ойуун ураты талааннаах, айылҕаттан айдарылаах киһи. Дьонго-сэргэбэ, кинилэр тустарыгар сатаан

туһанар уратылаах итэбэл эйгэтин киһитэ буолан, ытыктабылга сылдыар. Ойуун дьон-сэргэ уонна куһаҕан тыын утарсыыларын орто-тугар түһэн, дьонун-сэргэтин быһыыыр, араначчылыыр, норуот туһугар бэйэтэ да өлөрүн кэрэйбэккэ, хабыр күүстээх охсуһууга киирсэр, модун күүстээх-уохтаах, ураты V антаах киһи буолан, бочуокка, мааныга сылдыар. Өлөрүн-тиллэрин кэрэйбэккэ, охсуһуу умсулбаныгар киирэри аналынан билинэн, бэйэтин толук огостон, үөһэттэн айыллыбыт ыйаабын сырдык, үтүө дууһатынан салай-таран толорор. Ойууттар кинилэргэ сыһыаннаах дьон сатабылларын, көрүүлэрин-билиилэрин, көмүскэнэр, харыстанар ньымаларын түмэн, ойууннааһыны бар дьонноругар көмөлөһөр, араначчылыыр, көмүскэнэр итэбэлгэ кубулуннууттар эбит».

Ойууннары омуртүт итэбэлин, төрүт култууратын, билиитин-көрүүтүн, өбүгэ сабагтан тылынан уус-уран айымньытын, муударайын сөгөрдөн ингэринэ сылдыар, орто дойдуну үөһээ, аллараа дойдулары кытта ситимниир, сири, халлааны, киэн куйаары өтө көрөр, анаарар, ырыгалыыр дьобурдаах, ураты айылгылаах, аналлаах дьон быһыытынан билинэлэр. Ойууннар түг былыргы омуртар үтүө үгэстэрин түмэ сылдыар сир түннүгэ, бараммат баайдаах билии-көрүү бөлүһүгэ, синнибэт-силлибэт силлестээх айылҕа үөрэбин таайыллыбат таабырынын сирдээби дьонго тирээдэр аналлаахтар. Төрүт олохтоох омуртар олохторун олугар сүрүн оруолу толороллоро, билии-көрүү эйгэтин дьоно буолан, дьон-сэргэ өйүгэр-санаатыгар дьонун сабыдыаллаахтара. Ол да иһин ойууннарга сүнкэн суолталаах соруктар сүктэриллэллэр. Сир түннүгэ киһилэрэ олохторун суолугар сирдьит сулус буолара: алдырхай ааннаатабына, күн-ый буолан, көмүскүүрү; өлүү-сүтүү үөрдэстэбинэ, өйдөрүн-санааларын күөртээн, түмэн, үөрэтээччи, көмүскээччи, араначчылааччы буолара. Билиини-көрүүнү түстүүр, эмтиир-томтуур киһилэринэн ойууну эрэ билинэллэрэ. XVI—XVII үйэлэргэ Улук Хоту дойдуга, чуолаан Саха сиригэр уонна Илин Сибиир эйгэтигэр, ойууннар дьон олобор сүнкэн сабыдыаллаахтара.

Хотугу төрүт олохтоох норуоттарга ойууннааһын олус киэн-ник тарбаныта бу кинилэр уйаара-кэйээрэ билиибэт киэн-куон уонна тыйыс-тымныы айылҕалаах сиргэ адырҕа кыыллардыын сэргэстэһэ абыйах ыалынан көһө сылдыан, олохторун тугулаахтара. Хоту сир уһулуччу кытаанах усулуобуйатыгар оччотообу дьон ойууннар кистэлэн билиилэрин көмөтүнэн эрэ тыыннаах ордон хаалар кыахтаахтара. өйү-күүһү күөттүүр көмүскэллээх киһилэрин көмөтүнэн бэйэлэрин ис туруктарын ырыгалыыр дьобуру ылынан, тыыннарыгар тыын эбинэллэрэ, айылҕа

кистэлэгнэрин өйдүүр билиини сомсолоро. Маннык билишлэнэн, охсуллан ылар көстүүлэри түүлэригэр көстөн ааһар дыктилэри быһааран өйдүүр буолан испиттэрэ. Билишлэрэ элбээтэр-элбээн, көлүнэлэр ааспыт ырдарын ырытар, ырыгалыыр толкуйдара диригээн, бэйэлэрин ураты билишлэрин-көрүүлэрин дыапталбатын халыгатаан испиттэрэ. Дириг билиини сомсоннор, охсуллан ааһар көстүүлэри, дыкти түүлэрин быһааран, өйдүүр дылбалаланан билишлэрэ диригээн, өбүгэлэрэ олонор ааспыт ырдарын ырытан-ырагалаан бэйэлэрин билишлэрин-көрүүлэрин хагатталлара. Билгэ-лиир биттэнэр билииттэн бэйэ этин-хаанын, ону сэргэ тулалыыр эйгэни, итиэннэ сири, халлааны өйдүүр-ылынар санга санаа үөскээн, ураты сыһыаны, саргылаах сатабылы сомсолоро. Ол билишлэрэ диригээн-чингээн көлүнэттэн көлүнэбэ бэршлэн мунгур уһугар хотугу тыйыс тымныы, муус-хаар дойдуга олобу оруннаахтык онгостуу-тэриниши өйүн-санаатын ураты салаата (этнопсихология) үөскээн тахсыбыта.

Айылбаны кытта хайдах тэнгэ, бииргэ дьүөрэлэнэн олонор өйү биэрэр ойууннар мындыр үөрэхтэрин ылынан, хотугу дьон тулуйумтуо уонна тулуурдаах буола иитиллэллэрэ, санаа күүһүн бобөрөгөтүнэллэрэ, олобу диригник өйдүүр буолаллара, хайа да ыарахаттартан чабыйбаттара. Маннык буһан-хатан, олох бары ыарахаттарын тулуйаллара уонна бэйэ омуга эстэн хаалбатын туһугар тыыннарын харыстаналлара. Кини тыыннаах ордон хаалара кини этин-сиинин айылбаттан бэриллибит кистэлэг кыабын сатаан туһанарыттан тутулуктаабын ойууннар билэллэрэ. Бу кыабы сатаан туһаныы кини өйүн-санаатын үлэтиттэн дириг сибээстээх. Дьон-сэргэ бэйэтин олонор сиригэр такайар киһилээх, сүбэһиттээх, эмчиттээх буоларга куруутун наадыйара, оннук оруол ойууннарга тиксэрэ. Ойуун - бу эгэлгэ эйгэбэ дэгиттэр билишлээх үгэс буолбут эмчит. Ойуун эмтиир дьарыга — бу кини философиятын сиркилэтэ, олобу уонна айылбаны ситимнээн көрөр өйдөбүлэ.

Кини айылба, сир үрдүгэр баар барыта тыыннаах дууһалаах, биир кииннээх, кэлим көрүүлээх, ситимнээх, сибээстээх диэн ытык өйдөбүлүнэн салайтаран эмтиир, көрүүлэнэр.

Ойуун үгэстэрин барба баайын, ымпыгын-чымпыгын, уустугун, уратытын бүүс-бүтүннүү үөрэтии, ырытыы уонна сыаналааһын — чэпчэкитэ суох дьыала. Аныгы наука ойууннааһын мөккүөрдээх түгээннэрин өйдүүр-дьүүлүүр турукка өссө да тийэн кэлэ илик. Ойуун үгэстэрин олох атыннык, ис сүрэхтэн ылынан, киһилии сыһыаннаһан, үөрэтэр наада. Уруккулуу эргэ сыһыантан босхолонон, отой санга харабынан көрүү ирдэниллэр.

Былыргыттан билингигэ диэри ойууннааһыны үөрэтии, ырытан көрүү салбанан бара турар. Ол үлэлэртэн көрдөххө, ойууннааһынгга, ойууннарга сыһыан, өйдөбүл уларыйан иһэр.

Билигин ойууннааһыны «язычество» биир сүрүн салаатын, таһымын курдук үөрэтии саҕаланна, ойууннар ураты туруктары, билиилэрин-көрүүлэрин, дьобурдарын, дыкти дьайыыларын, кистэлэннэрин быһаарарга холонон көрүү дирингээн иһэр. Ону тэнэ ааспыт үйэ былааһын уонна итэбэл эйгэтин үлэһиттэрин (ол иһигэр ойууннар) икки ардыларынаабы сыһыан аныгы чинчийээччилэр ураты болжолторун тардар.

Орто дойдуга олорор омуктар бары, ахсааннарыттан тутулуга суох, ийэ тыллаах, төрүт култууралаах, итэбэллээх айыллыбыттар. Итэбэл диэн омук олобун олуга, дууһатын туруга, кэлэр кэскилэ, өйүн-санаатын таһыма. Иччилэргэ итэбэйи, тыыннаах айылбаба, айыыларга сүгүүрүүү олохтоох омуктар өйдөрүгэр күн бүгүнгэ диэри бүгэ, саһа сытар. Сэбиэскэй кэм араас омугу биир өйгө-санааба түмэн, барыларын биир тыллаах, култууралаах, итэбэллээх онгорорго Дьулуһан, онон өйдөрүн бутуйан, ийэ тыллаах, дыкти баай култууралаах, ураты итэбэллээх, үтүө үгэстээх элбэх омук кэхтии, самыны кэрдиһигэр үктэммитэ кистэл буолбатах. Ордук хомолтолообо Диэн, оннук омуктар кэккэлэригэр абыйах ахсааннаах хотугу норуоттар эмиэ баалара буолар. Билигин ол кэм ааһан, омук-омук барыта уһуктан, бэйэтин төрүт културатын, өбүгэ саҕаттан ингэринэн кэлбит үтүө үгэстэрин, анал итэбэллэрин, ийэ тылларын сөргүтэр, билинэр кэмнэрэ, үйэлэрэ.

Ыраабы, кизги ырыҥалыыр, анаарар өркөн өйдөөхтөр ийэ тылы билбэт буолуу, умнуу, төрүт култуураны, итэбэли сүтэрии кэлэр кэскили кэдэрги дьылбалыыр, үүнэр-сайдар суолу очурдаах онгорор диэн сылыктыылар.

Ойууннааһын, анал научнай, уус-уран литератураба суруйалларынан, Сибиир уонна Уһук хоту сиргэ төрүт олохтоох омуктар айылбаттан ситимнээх, силистээх олохторун олугуттан силис тардан, ситим тиһэн сайдыбыт төрүт култуураларын сүрүн салаатын дыкти көстүүтэ (феномен) уонна бэлиэтэ (символ).

Онон мин бу хомурунньугу, ытык иэспин толорон, Айыы Ойууна, аҕабыт Хонстантин Иванович Чирков аатын дьон-сэргэ өйдүү-саныы сылдыарыгар бэлэмнээтим.

Александра Чиркова

ХОТУГУ КҮҮС

Биридэ балтыбын кытта Америка хотугу штаттарыгар олохтоох индеецтэргэ тийэ сырыттыбыт. Дэриэбинэ киин уулуссатыгар массынаттан тахсаппытын кытта, биір модьу-таба, үөрбүт-көппүт көрүнгээх эдэрчи дьахтар илиитин өрө ууммутунан утары сүүрэн кэллэ уонна, хам кууһан ылаат: «Өр да күүппүппүт. Эһигини тус хотуттан кэлиэхтээхтэр диэн былыргыттан билэрбит. Хоту диэн, биһиги итэбэлбитинэн, олох мындырын мунһар

сир, олох онтон саҕаланар уонна онно түмүктэнэр. Онон, дьэ, биһиэхэ мындыргытыттан бэрсин, олохпунун-дьаһахпытын кытта билсин, сүбэлээн-амалаан, салгыы туох-хайдах олорорбутун ыйан-кэрдэн биэрин», — диэн, бэрт элбэби эрэйэрин быһаарда... Ити курдук Сир ийэбит хотугу эргимтэтин уратытык ылынар, ытыктыыр омук элбэх. Оттон биһиги, хоту дойду олохтоохторо, кырдьык да ураты айдарыылаах, сирдээби олох аналын кингкиниир кизг куйаар туругунан тыктаран өйдүүр, быһаарар, туһанар дьонноохпунун билинэбит уонна олоххо итинник дьон баарыгар холкутук сыһыаннаһабыт.

Хотугу эргимтэ уратыта элбэх. Манна эрэ айылҕа икки полюһун дьайыыта биллэр: Тымныы полюһа уонна Хотугу полюс. Бу эрэ дойду олохтоохторо айылҕа үс сырдыгынан туһаналлар: киирбэт Күн, БИ уонна дьүкээбил уотун сүһүмэ. Эбитин, сирбит баайын ураты тардыыта-дьайыыта. Ити барыта киһи мэйиитин үлэттигэр ураты энергоинформационнай туругу үөскэтэрэ саарбаҕа суох.

Тус хоту олохтоохторо бэрт былыргы кэмнэргэ, өссө мамонт үйэтигэр төрөөн-үөскээн ааспыт биистэр сьдьяаннара буолаллар. Холобура, Индигиргэ, Халымаба 5—10 тыһ. сьл анараа өттүгэр олорон ааспыт дьон сэбин-сэбиргэлин омоонун булан тураллар. Түг былыргы үйэлэр тыыннара бу эргин билигин да утума быстыбатах — ол аата эттэригэр-хааннарыгар өркөн өй мындырын, куйаар кистэлэнг тутулун инэрбит аһаҕас эттээх, көрбүөччү дьон утума бүгүн даҕаны салҕанар. Аны туран, киһи аймах үтүмэн үйэлэр тухары кизн нэлэмэн, туох да суола-иһиэ, тэриллитит ситимэ-сибээһиэ суох Уһук хоту сирдэргэ бэйэтин ханлык да ыйыта-кэрдиитэ, суута-сокуона суох салайынан, киһилии үрдүк майгылаах олобу көлүөнэттэн көлүөнэбэ салҕаан истэбэ дии. Ити аата киһи аймах бэйэтин айылҕаны кытта дьүөрэлээн салайынар ураты дьобурдаах, билиилээх, тирдэртартар нымалаах буоллаба. Оттон бу ньыма куйаар улуу күүһүн, тутулун, ыйаабын сатаан туһанар дьонунан ситимнэр быһыылаах. Маннык ситим төрүт итэбэл өйдөбүллэригэр, Айыы Ойуунун айыллытыгар тирэбирэр.

Биир оннук киһинэн Абый Улуу Кырдыабаһа дьин ааттамыт Константин Иванович Чирков буолара саарбаба суох. Ол да иһин кини күн сиригэр кэлэригэр күлбүтүнэн төрөөтөбө. Бу кинигэбэ да кэпсээнринэн, Улуу Кырдыаҕас уутугар-хаарыгар киһирэн алгыс этэн бардагына, саха киһитэ өйдөөбөт ураты тылыннан санарар, туох сьаллаабыттан көрөн, алгыһын толорор майгыта-дьайыта кытта уларыйар. Куйаар курдук кизн-холку да буолан, киһирэ турар информацияны дьалкыта, соннуу сьлдьыбат, билиэн баҕалаахтан кистээбэт, ыраах-чугас дьинтэн ингибэт сабардыыр, дьайар информация сорбото буоллаба. Улуу Кырдыаҕас аан ийэ айылҕа бэйэтин курдук тыынар тыыннаабы, киһи аймабы, чугас дьонун бэриллитит ис-тас кьабынан арчылаан, сирдээби аналн толордобо.

Кинигэбэ тангылыбыт ахтыылар автордара бэйэлэрэ тугу бэлиэтии көрбүттэрин, туохха махтаналларын итэбэтиилээхтик, хайдах баарынан судургутук суруйбуттар. Киһи сөбүөх-махтайыах элбэх түгэнэ, көстүүтэ кэпсээнэр. Онон, ааҕарга бэрт умсугутуулаах уонна туһалаах. Туһата дьин, кинигэ киһи айылҕа сорбото буоларын, ол иһин кини күүһүнэн туһанар кьахтаабын кэрэһилиир, Улуу Кырдыаҕас курдук ураты дьону бопсор-хаайар сэттээх-сэмэлээх, алдьатыылаах буоларын туоһулууру.

Өссө биир туһатынан илэ абыраммыт, билбит-көрбүт дьон

дыннээх Айыы Ойууна дигэн кимин, хайдабын, ханник майгылаах-сигилилээх, дьонго-сэргэбэ сыһыаннаах, өйдөөх-санаалаах, олоххо көрүүлээх, төһө-хачча күүстээх буоларын быһаараллара буолар. Билигин ойууннааһыҥна ханна да дьонун болбомто ууруллар. Айыы Ойууннарабыт да диир дьон абыһаба суох. Дьэ ону өтө көрөн, Улуу Кырдыаҕас: «Ханан эрэ отоһуттары, ойууннары батыһа сылдьар кэм кэлиэ», — дигэн эттэбэ. Онуоха дыннээх суолу тутуһарга эрэллээх сирдьиттэринэн улуу ойууннар, отоһуттар хаан-уруу сыдыааннара, эттэригэр-хааннарыгар өбүгэ төрүт билиитин иҥэринэ сылдьар ыччаттара буолаллар. Ол да иһин бу кинигэни көбүлээн, айан-танан, дьон-сэргэ билиитигэр таһаарар соруктаах Улуу Кырдыаҕас төрөппүт кыра кыыһа Александра Константиновна Чиркова сырдык эрэллээх, итэбэллээх сыратын уурбут. Кини итиллибит изин эрэ толорор буолбатах. Врач идэлээх буолан, ураты дьобур удьуорун салҕааччы. Онон, бэйэтин да туһунан суруйар уолдыаста.

Ульяна Винокурова,
социологической наука доктора,
психологической наука кандидата

ТУГУНАН ДА КЭМНЭММЭТ КЭРЭ БЭЛЭХ

Абый оройуонуттан силистээх-мутуктаах Айыы Ойууна Константи́н Иванович Чирков аатын саха дьоно билигин даҕаны сүгүрүйэ, ытыктыы ааттыыбыт.

Бэрт соторутааҕыта ааҕааччы киэн арангата кини төрөппүт кыыһа Александра Константиновна Чиркова аҕатын туһунан кинигэлэрин сахалыы, нууччалыы тылынан астына аахпыта, үтүө бэлэх курдук ылыммыта. Онон бу кинигэлэр тустарынан бэрт үчүгэй сыанабыллар тахсыбаттара, өссө даҕаны тахсыахтара.

Константи́н Ивановичы дойдутун дьоно-сэргэтэ айылҕаттан ураты айдарыылааҕын таһынан талааннаах ырыаһыт, олонхохут, сэһэнньит быһыытынан биллэр. Ол аата кини тылын баайа фольклор атын жанрдарын айарыгар кытта алтыһан арыллыбыт эбит. Урукку кэмгэ, тыл уонна олонхо эйгэтэ тыыннааҕар, итинник талааннаах дьон элбэх этэ. Хомойуох иһин, ол сүгкэн тылынан баай-дуол кыайан ситэри хомуллубакка, Константи́н Иванович курдук кырдыаҕастары кытта бииргэ барыстаҕа...

Этиллибитин курдук, Константи́н Иванович сүдү Айыы Ойуунун, аар-саарга аатырбыт эмчит быһыытынан биллэрин сэргэ, былыргы сиэри-туому, уус-уран тыл көмөтүнэн тиһиллэр норуот муударайын сөҕөрдөн сылдыар дьонтон биир бүтэһиктэрэ этэ. Онон бу тахсар кинигэ суолтата өссө үрдүүр, улаатар.

Кинигэбэ киирбит матырыйааллары Константи́н Иванович

кыра кыыһа Александра Константиновна хомуйан, архыыптан булан, сьа-сым курдук тутан бэлэмнээбитэ эмиэ тусна кэрэхсэбиллээх. Ол курдук, манна Улуу Айыы Ойуунун биир кыырыыта, икки олонхотуттан быһа тардыы, Абый түөлбэтигэр тарҕаммыт үһүйээннэр, кини туһунан ахтыылар түмүллүбүттэр. Бу барыта кини дэгиттэр талаанын туоһута.

Онон кинигэ тугунан да кэмнэммэт кэрэ бэлэх буоларыгар өссө төгүл эрэнэбит.

Агафья Захарова,
Гуманитарнай чинчийи институтун
олонхо киинин салайааччыта,
филологическай наука кандидата

ҮЙЭЛЭРГЭ ӨЛБӨӨДҮЙБЭТ УОБАРАС

Мин, Уус Алдан олохтоофо киһи, Константин Иванович Чирков диэн Айыы Ойуунун туһунан аан бастаан 1972 сыллаахха Абый кыыһын кэргэн ылан баран истибитим. Улуу киһи чабылхай уобараһа сүрэхпэр-быарбар умнуллубатгына сөҥмүтэ. Бэйэтин төһө да билбэтэрбин, норуот номоһуттан бүтэйдии сүгүүрүйэ, ытыктыы саныыр буолбутум. Ааспыт үйэ 70-ус сыллара — ойууну кытта охсуһуу уота-күүһэ арыый убараабыт кэмэ этэ. Дьон кисти-саба ойуун-удабан туһунан кэпсэтэр, бэл, эмтэнэр буолбута. Онон биһиги, оччотообу комсомол ыччат, аһабастык кэпсэтэр этибит. Дьыҥэр, төһө да бобуулаах буоллар, дьонго-сэргэбэ туһаны онгорбут сырдык санаалаах Айыы Ойууннарын туһунан киһи барыта кэриэтэ кэпсэтэрэ. Кинилэр үс бараа күлүктэригэр чахчы итэбэйэн туран махтаналлара. Ити барыта саха киһитэ дьыҥнээх айылба оҕото буолан, өбүгэтин үгэһин, өйүн-санаатын илдьэ сылдыарыттан буолуон сөп. Өбүгэттэн бэриллибит өй-санаа, быстах кэмнэ бүрүүкээн ааспыт былаастан тутулуга суох, дьон-сэргэ кутугар-сүрүгэр ингэн, көлүөнэттэн көлүөнэбэ бэриллэрэ мэлдьэх буолбатах. Ол да иһин, төһө да былдыаһыктаах быһыһык кэмнэр үүннэллэр, Көстөкүүн Уйбаанабыс Чирков курдук Айыы Ойууннарын, удабаннарын ааттара үйэлэри уңуордаан баччаба тиийэн кэллэбэ. Өс хоһооно олус бэргэн — үтүө быһыы үс үйэбэ умнуллубат.

Өрөспүүбүлүкэ үтүөлээх бырааһа, норуот эмчитэ Александра Константиновна Чиркова аҕатын туһунан суруйбут кинигэтэ айылбаттан айдарыылаах Айыы Ойууннарын үтүө ааттарын үйэтитэр, кинилэр тустарынан билиини эдэр көлүөнэбэ

тириэрдэр аналлаах. Айыы санаа хаһан да күлүгүрбэт, үйэлэри унуордаан өрө күүрэйэн тахсар.

Кинигэбэ К.И. Чирков олобун кылгас кэпсээнэ, ойуун быһыы-тынан уһаарыллан, буһан-хатан тахсыыта Россия Наукаларын Академиятын Саха сиринээби киинин архыыбын докумуоннарыгар олобуран сырдатыллыбыт. Манна аабааччы уһулуччулаах уол оҕо күн сиригэр күлбүтүнэн кэлэн дьону-сэргэни соһунпунун, үөһэттэн айдарыылаах айыы киһитэ оҕоттон эрэ ураты уйулҕалаах улаатан испитин аабыаба. Уол сааһын ситиитэ үөһээңни күүстэр уһуйууларынан эттэтии эрэйин-мунгун тулуйан, үрдүк таһымнаах Айыы Ойууна буола уһаарыллан тахсыбытын туһунан аабааччы эмиэ умсугуйа билсизбэ.

Константин Иванович «Айыы ойуунун эттэниитин туһунан» туойбута уос номоҕо буолан, көлүөнэттэн көлүөнэбэ бэриллэн, бу күңгэ тийиэн кэлбит. Тойукка этиллэринэн, үөһэттэн айдарыылаах улуу ойууну уһуйуу үс сааһыттан саҕаламмыт. Ол курдук, кып-кыра уолу кыа хаанын таһааран, кырбас-кырбас кэрчиктээн, үлэстэн ылан, сир-халлаан үс-түөрт өттүгэр ыспыттар. Онтон төттөрү хомуйан киһи онгорбуттар, кыаммакка-кыһалҕалаахха күүс-көмө буоларга кытаанах андабар ылбыттар. Ол кээнэ иччилээх тыллары ингэрэн, икки көрөр харабын, икки истэр кулгаабын сатабай онорон, омоҕой тылынан олук охсон, ойуун олобор үтэйбиттэр. Үөһээңни күүстэр эдэр уолу, айыы аймабын абыраатын дьэн, аҕыс уон аҕыс албаастаабыттар, тобус уон тобус кубулҕаттаабыттар, силигин ситэрен сэттэ суол дьэс эмэгэттээбиттэр, тобус суол дьукунуостаабыттар. Ол да иһин олох очурдарыттан ингнибэккэ, суутунан-сокуонунан хааччахтаммакка, бүтүн олобун усталаах-туоратыгар бар дьонго көмөлөһөн аастаба. Бу суруйа олорон санаатахха, аныгы быраастар кыһалҕалаахха-кыаммакка күүс-көмө буоларга эмиэ Гиппократ андабарын бизрдэхтэрэ. Ол эрэри кинилэртэн хастара норуот эмчитэ Көстөкүүн кырдыаҕас курдук андабарын толорбута буолла?!

Ити туһунан тойугу ааба олорон көрдөххө, Көстөкүүн кырдыаҕас ылаабыт ырыата, туойбут тойуга саха төрүт культуратын чинчийээччилэргэ эрэ анамматах. Ойууннааһыны үөрэтэр Арасыйыа да, омук сирин да үөрэхтээхтэригэр (этнографтарга, культурологтарга, антропологтарга уо.д.а.) улахан туһалаах буолуон сөп. Манна даҕатан эттэххэ, билигин ойууннааһыны аан дойдуга барытыгар үөрэтэллэр.

К.И. Чирков, үөлээннээхтэрэ, ыкса дьоно-сэргэтэ ахталлары-

нан, кэрэ-чуор куоластаах, ийэ тыл алыптаах кэрэтин, илбис-тээх имэнин сүрүбэр-быарыгар ингэриммит ылбабай ырыаһыт, хомобой хоһоонньут, алыптаах алгысчыт, дорбоонноох тойуктаах олонхочот эбит. Кинигэбэ Константин Иванович «Уот алгыһа», «Балыксыт алгыһа» диэн алгыстара, «Тура төрөөбүт Тулук турабас аттаах Дьураа Бөкө», «Күүдээхтиир оҕонньор» диэн олонхолоруттан быһа тардыылар, «Өрө Чөрөгөр туһунан кэпсээн» уонна «Баай Хара Хаан уола уонна Эрэйдээх-Буруйдаах» диэн номохторо киирбиттэр.

Биллэн турар, улуу киһи этэн-тыынан хаалларбытын маннык диэн сыана быһар табыллыбат. Айылбаттан айдарыылаах хомобой тыллаах Көстөкүүн кырдыабас дьонугар-сэргэтигэр туох туһунан кэс тылы эппитин, аныгы эдэр аабааччыга тийийимтиэ буоллун диэн, быһааран эрэ биэриэххэ сөп.

Икки алгыс иккиэн сахалыы дорбоон дьүүрэлэһиитигэр олобуран үөрэ-дьүүрэ тылынан биир тыынынан этиллибиттэр. Бастагы алгыска Улуу Ойуун аал уотун иччититтэн — кыһыл төлөн, кыыра бырдыай Эһэтиттэн — эйэлээбэр эппэтэх эчки кырдык тылын этэн туран, бар дьонун туһугар баайы-дуолу куду анһан кулу, кинилэр бэйэлээхтэргэ эдэр чэгиэн бэйэлэрэ эмэхсийиэр диэри халын хахха, суон дурда буола тур, итиигинэн ириэр, кэлбэрийбэт кэтит тылбын кэһимэ, диэн көрдөһөр. Иккис алгыска алгысчыт аан дойдутун иччитэ Аан Алахчын Хотунтан далай иһинээби көмүс хатырыктаабыттан балыксыт мунхатыгар — далай иһинээби далабаччы удабанна — уган биэрэ турарыгар, үрэх, үрүүэ аайытын үрүг хатырыктаабыттан үүрэн-үтүрүүэн биэрэригэр көрдөһөр. Манна, үгүс алгыстан уратыта, ойуун уу, байбал иччилэрин ааттаабакка, быһаччы орто дойду иччитэ Аан Алахчын Хотунтан тус бэйэтиттэн көрдөһөрө буолар. Бу, бабар, айылбаттан айдарыылаах Улуу Ойуун ураты күүһүн-уоһун көрдөрөр түгэн буолуон сөп дии саныбын.

«Тура төрөөбүт Тулук турабас аттаах Дьураа Бөкө» олонхоттон быһа тардыыга Дьураа Бөкө диэн айыы бухатыырын хас да мүччүргэннээх сырытытыттан биир түгэн ойууланар. Олонхо сюжета тэтимнээхтик сайдар, быһылаан уус-уран бэргэн тылынан бэрт кудуухайдык ойууланар. Ол гынан баран олонхо жанрын уратыта чопчу тутуһулар. Чуолаан, аабааччы бастаан Дьураа Бөкө бухатыыр дьүүһүнүн-бодотун, туттар сэбин-сэбирэлин, миинэр мингэтин кытта билсэр. Дьураа Бөкө типичнэй бухатыыр курдук уолбамчы, тэбисэ майгылаах. Айыы дьахтара кинини сэнээрбэтэбиттэн улаханлык өһүргэнэн, хомуруйар ис хоһоонноох ырыаны ылаан баран

ааһа турар. Дьураа бухатыыр айыы аймабын абааһы бухатыыр-дара күөнтээһиннэр иттиэн көмүскүүргэ өрүү бэлэм. Кини бу үтүө санаатын иһин үөһэнни күүстэр дьүүлэригэр турар уонна үс сылга түүнүктээх түрмэбэ хаайыллар. Тигэбэр Айыы Дьаргыл удабан көмөтүнэн Орто дойдутугар төннөн, оҕолонон-урууланан олорор.

«Күүдээхтиир оҕонньор» олонхоттон быһа тардыытыгар утум-ситим сайдан барар быһылааннарга саҥаттан саҥа айыы уонна абааһы дьоно, бухатыырдар ойууланаллар. Олонхо бастакы түһүмэбэр Күүдээхтиир оҕонньор Ытык Ымытылаан Куону ойох ылан, Тура төрөөбүт Дьураа Бөкө диэн бухатыыр уол оҕону төрөтөр. Олонхо иккис түһүмэбэр Дьураа Бөкө абааһы бухатыырдарын кытта күөн көрсөр мүччүргэннээх сырыыллара ойууланар. Кини Сабыйа баай тойон аччыгы кыыһын Үчүгэй Үүйээни абааһы уолуттан күрэтэн иһэн айыы дьахтара ойохтоох абааһы бухатыырын дьыстигэр тохтоон, хонон-өрөөн ааһар. Айыы дьахтарын көмөтүнэн Бөкөөрөйдөөн эмээхсингэ үс сыл сылгыһытынан үлэтиир уонна, үчүгэй сылгыһыт аатыран, үлэтин төлөбүрүгэр мунду босхон кудуну ылар.

Бу олонхоҕо сылгы барахсан иччитигэр эрэлэ, киниэхэ көмөтө-ньымата үгүстүк ойууланар. Ам барахсан иччитигэр эрэллээх сүбэлит, өлөр-хаалар күнүгэр күүс-көмө буолар. Ол курдук, Дьураа Бөкө Хадьайар Хара Дьабыл диэн ааттаах мунду босхон сонобос уонна кини убайа Бугуйар Буурай Дьабыл көмөлөрүнэн абааһы уолун уот байыалга түһэрэн өлөрөр.

Олонхо бүтэһигэр Дьураа Бөкө дойдутугар төннөн тэннээбин булбакка сырыттабына, абааһы бухатыыра өксөкү кыыл буолан кубулунан кэлэр. Тэҥил сиртэн тэннээхтэр икки ардыларыгар дуолан охсуһуу сабаланаар. Айыы бухатыыра өстөөбүн өлөрөн баран күүһэ-күдэбэ эстэн өлө сыттабына, үгүс олонхоҕо буоларын курдук, Айыы Дьаргыл удабан кэлэн дьалбыян, сүллэрдээн, илбийэн, Дьураа Бөкөнү атабар туруорар. Дьураа Бөкө дойдутугар төннөн уол оҕолонор. Ол олордобуна Харабын уутун тэстэрбит Тимирикэ диэн абааһы бухатыыра эһэ, бөрө бөбөтүн үүрэн илдэ кэлэн, сүөһүтүн-аһын барытын имири эһэр. Дьураа Бөкө кэлин тобох сылгытын иитэн ыал буолан олорор.

«Өрө Чөрөгөр туһунан кэпсээн» диэн сэһэнгэ хотугу олохтоох омуктар уонна кэли сахалар икки ардыларынаабы өр сыллаах атааннаһы ойууланар. Ол атааннаһы хаан тохтуулаах сэриинэн түмүктэммит. Бу сэһэнтэн көрдөххө, манна ойууланар быһыы-майгы Саха сиригэр нууччалар кэлбиттэрин кэннинээби Дьыгын саҥанаабы кэми туоһулуур. Ол курдук, Хаптаҕайкаан Баатыр

уолаттара харчынан түнэр түнээни төлөөрү, Дьяаныга хамнаска үлэли бараллар. Өрө Чөрөгөр омуктартан куотан баран Дыгын сэриититтэн киһилэнэн, бу хоту дойдуга иккистээн эргиллэн, олохтоох омуктары саа-саадах көмөтүнэн хам баттыыр.

«Баай Хара Хаан уола уонна Эрэйдээх-Буруйдаах» сэнэнгэ патриархальной олох сабаанаабы кэмгэ дьон хардарыта сыһыана ойууланар: баай дьадаҥыны аһыммат, талбытынан дьаһайар. Баттыгастаах Хара Хаан, уолун быртаах санаатын толороору, былыргы сизри-туому кэһэн, ыал быһытынан имири эстэр. Сахалар төрүт өйдөбүллэринэн, сэти-сэлээни кэһии хаһан да иэстэбиллээх, куһаҥан өттүнэн дьайар. Өл сэт-сэлээн туолуутугар улуу удабан аба-хомуһуна (номнуоката), киитэрэй өйө быһаарар.

Кинигэ бүтэһик түһүмэбэр Константин Ивановичы кытта оҕо эрдэхтэриттэн бииргэ бодоруһан улааппыт, үйэ саас тухары сыттык-сынаһа олорон эн-мин дэһиспит, киниэхэ кутуруксууттаабыт, кыырарын илэ көрбүт, эмтэнэн күүс-күдэх ылбыт, тыыннарын уһаппыт Евдокия Николаевна Новикова, Василий Семенович Хабаров, Анна Афанасьевна Садовникова, Мария Николаевна Слепцова, Илья Васильевич Слепцов, Дмитрий Александрович Рязанский араас кэмгэ оҥорбут ахтыыллара киирбиттэр.

Бу ахтыылартан Айыы Ойууна Константин Иванович Чирков ыалларын кытта эдэриттэн эмэнигэр диэри хайдах курдук истинник алтыһан, эрбии тиһин курдук бииргэ аалсан олоҕорбутун, киһи быһытынан хаачыстыбаларын, араас ыарахан ыарыыттан, өлөр өлүү айабыттан үтүмэннээх киһини өрүүһүбүтүн, дьонго-сэргэбэ сырдык эрэ санааны тарбаппытын, ыарахан күннэргэ бар дьонун кытта эрэи-буруйу тэнгэ үлэстибитин туһунан изиһилээхтик суруллубут тыллара долгуйа ааһан бэрт элбэҕи билиэххэ, ытык киһи үйэлэргэ өлбөөдүйбэт уобараһын игэринэн, ойдөөн-санаан хаалыахха сөп.

Бу кинигэ ааҕааччы кизг аранатыгар да, норуот төрүт үгэһин, ойууннааһыны үөрэтэр анал идэлээх дьонго да улахан туһалаах буолуон сөп.

Степан Колодезников,
педагогической наука доктора, профессор,
педагогической уонна социальной наукалар
Академияларын член-корреспондента,
Россия Федерациятын урдук анал үөрэбин
бочуоттаах үлэһитэ

... история была услышана во время разговора с Александрой Константиновной Чирковой, с которой я периодически работала с начала 1990-х годов. Александра Константиновна является сертифицированным саха (якутским) врачом с европейским (московским) дипломом и одновременно народным целителем. Она — дочь одного из великих шаманов XX столетия Константина Чиркова (Көстөкүүн ойуун). Он завещал свой шаманский костюм ей, но с подробными инструкциями хранения и наказом передать его Александре только после того, как она будет духовно готова принять его. В 1993 году, когда я встретила ее в первый раз в поселке Белая Гора, где она занимала должность главного врача больницы, она ис-

пользовала костюм для самолечения — одевала его, когда испытывала сильную головную боль, и при этом чувствовала немедленное облегчение. И один из вечеров она достала костюм из специального тайника и осторожно расправила его, чтобы показать мне. Это было впечатляюще. Такого детального шаманского костюма я никогда раньше не видела — ни в АМЕИ, ни в музее Санкт-Петербурга, как не видела раньше и такого количества символических объектов (металлические пластины, ленточки, бусины, колокольчики и подвески, похожие формой на птиц).

Александра, одев костюм, объяснила, что многие из подвешенных металлических предметов и небольших нашитых украшений, были подарками, сделанными ее отцу благодарными пациентами. Так, благодаря взаимодействию с пациентами, выказывающими свою благодарность с помощью персональных, символических подарков, выразительность костюма со временем все более возрастала.

И хотя мы никогда не узнаем весь смысл таких персонафицированных священных объектов, эти истории показывают связь шаманских костюмов и их аксессуаров, идущую помимо общеизвестной символики шаманских бубнов, которые полны космологической иконографией, предназначенной для вызова духов. Они укрепляют значение продолжающих существовать верований, актуализирующихся через большие и малые ритуалы. Они расширяют содержание и значение священных предметов за пределы внешне эффектных и будоражащих шаманских камланий, которые продолжаются и сегодня, при некоторых ситуациях и в ограниченных местах Сибири и Дальнего Востока.

Священность может быть пересмотрена, и можно ощутить резонанс этого. Такой резонанс может быть даже тогда, когда основные ритуалы в традиционных контекстах, такие как камлания, больше не возможны или неудобны.

Маржори Мандельштам Балзер,
профессор Джорджтаунского университета,
сотрудник-исследователь Американского
Музея Естественной Истории

Перевод Веры и Жаргала Соловьевых

22

Ытык Кырдыбаас — олобун кэрчиктэриттэн

Орто туруу бараан дойдуга туох-ханнык дьон үөскээн-төрөөн олорон төннүбүттэрэ буолуой? Ким эрэ сурукка-бичиккэ киирэн өлбөөдүйбэт өйдөбүннүк, ким эрэ уос номоҕо, кэрэхсэбиллээх кэпсээн кэрэһитэ буола сылдьар.

Оннук дьоннортон биирдэстэрэ дьон-сэргэ ахтар-саныыр, кэрэхсэбиллээх кэпсээн, уос номоҕо онгостон кэпсиир кииһилэринэн Абый Ытык кырдыбааһа-Айыы Ойууна, Арыылаах Көстөкүүнэ диэтэххэ алҕас буолбата буолуо.

К.И. Чирков Абый улууһугар, үөрбэ таас хайалар тэллэхтэригэр айылҕа анаан минээн уустаан-ураннаан чочучан айбыт тыымпы күүлээх Арыылаах диэн түөлбөҕү 1879 сыллаахха Анды Танаратын (Саар Көстөкүүн) күн удьуор ойуун төрүттээх-уустаах дьиз кэргэнигэр үһүс оҕонон төрөөбүт.

Орто дойдуга ураты киһи кэлбитэ окко түһээтин кытта биллибит.....

Көстөкүүн аҕата Чолоох Уйбаан, сүрэхтэммитинэн Иван Чирков, бэйэтэ эмиэ удьуор ойуун төрүттээх уустаах киһи эбит. Усуйаана Туматыттан Буобуралаах Огдооччуйа диэн кыыһы сүгүттүнэрэн аҕалан, Арыылаах күөл кытыытыгар олохсуйбуттар, сүөһү, сылгы, таба ииттэн, бултаан-алтаан олорбуттар. Бастаан икки кыыс оҕоломмуттар.

Буобуралааҕа үһүс төгүлүн оҕолоноро чугаһаабыт кэмигэр Уйбаан булдугар тиэтэйбит. Итэбэл быһыытынан, кэргэнэ оҕоломмут эр киһи «кирдээх» аатырар, итиэннэ быстах кэмнэ тыаҕа тахсара, бултуура астыыра бобулар. Субу, Саар Көстөкүүн күнэ тирээн турара, сахаларга бу күн «Анды танаратынан» биллэр. Ити түгэни оччотообу эр киһи хайдах мүччү тутуобай? «Киртийэ» илигинэ, сиригэр бара оустабына табыл-

лар. Кэргэнигэр добор гына, чугастаабы ыла эмээхсини хаалларар.

Барбытын иккис хонугар дьахтар олоноору ыалдыбытын, били «баабыскаһыт» эмээхсин көтөбөөччү буолар. Огдооччуйа уол оҕону төрөтөр. Эмээхсин оҕону илиитигэр ылаары гынан эрдэбинэ, субу ийэтиттэн түспүт уоллара ангаар харабын көрө, ангаарын симэ сытан, улахан киһи курдук күл да күл буобут. «Оо, бабат-татат! Илэ абааһы төрөөбүт!» — диэбитинэн, уолуйа өмүрбүт эмээхсин оҕону, ийэтигэр да сүгүн көрдөрбөккө, кубах тириитигэр суулуур уонна тэйиччи сытыарар. Аҕата кэлэбинэ харайыа диэн, эмийдэппэтэхтэр даҕаны.

Арай туран, бырабыллыбыт оҕо от быһыгар сытан айабын атан биэрдэбинэ, балабан үрдүттэн үүт курдук туох эрэ үрүн таммахтара түһэллэр үһү. «Көрдүн, көстүбэт абааһыллар аһаталлар, чахчы сиир абааһы төрөөбүт», — диэн, эмээхсин ийэ барахсаны букатын өйүттэн таһаара сыһар.

Ол кэмнэ аҕалара Уйбаан үүтээнигэр сытан түһээтэбинэ, үрүн сылгы тириитэ танаастаах, сылгы төбөтө төбөлөөх ураты киһи киирэн: «Дьэ, туйаххын хатарар киһи кэллэ. Түргэнник дьыэбэр бара оҕус. Эниги ааккытын ааттатар киһи төрөөтө, ону аһапакка сытыараллар. Тизтэй!» — диэн киһилии сангаран барбыт.

Уйбаан дьыэтигэр кэлбитэ, кэргэнэ ыты-сонну көрсөр.

— Билэбин, барытын хайыы-үйэ истибитим, — диэн ойобун кэпсээнин сэнэрбэт.

— Оҕом барахсаны абааһы төрөөтө диэбиттэр. Аҕалын эрэ, миэхэ. Оҕом ураты киһи буолуоҕа, — диэн баран, уолун ыга кууһар.

— Үөһээнни айыылар оҕобун аһынан аһаппыттар, эниги буоллабына, абааһы диэн, аччык бырахпыккыт.

Ити курдук икки кыыс кэнниттэн Саар Көстөкүүн күн төрөөбүтүнэн Көстөкүүн диэн сүрэхтэммит көһүтүүлээх уол оҕо оҕолонолор.

Көстөкүүн кыратыттан олус ириннэх, ыарыһах, мөдөөт улаатан испитэ. Күнү-күннээн саната-инэтэ суох соҕотобун сылдыарын сөбүлүүрө, от-мас быһыгар бүгэн, көтөрү-сүүрү-ри сэргиирэ, айылҕаны кэтиирэ. Бырабыллыбыт өтөххө киирэн, араас көтөр-сүүрэр, кыыл-сүөл буолан оонньоура. Ордук ыйдангалаах түүнү сөбүлүүрө. Бий сындалыйар сырдыгар, сулустар дьиримнэхэр уоттарыгар абылатан, чааһы-чааһынан кыырай халлааны одуулуура. Атын оҕолору кытта оонньоотобуна, мун-

нутуттан, кулгаабыттан, хоннобун анныттан араас чыычаабы, үөнү-көйүүрү таһааран, туой оѳолору куттуура, дьээбэлэнэн тахсара үһү. Харах симсээн оонньуу сылдыан сүтэн хаалан, улахан оѳолору мөхтөрөрө. Оннук абыс сааһыгар диэри дьиэтиттэн баран хаалар идэлээбэ. Хаһан тахсарын-киирэрин, ханна-ханна барарын-кэлэрин ким да билбэтэ. Ханна сылдыбытын, тугу гыммытын кэпсээбэтэ. Ийэлээх аҕата атын оѳолортон уратытын билэр буолан, «үөһээттэн айдарыылаах айыы киһитэ» диэн, тугу да бопсубат этилэр. Абыс сааһын туолуута биирдэ хас да хонукка сүтэр. Онтон ийэтэ чуулаанҥа утуйа сытарын булар. Уола илиитигэр туох эрэ килэбэчигэс төгүрүгү тута сытар эбит. Уола, үһуктаат, этэр:

— Ийээ, мин аны ханна да барбаппын, доѳотторум аны ылбаттар, биһиги арабыстыбыт.

Ол иннинэ доѳотторо түүн аайы көхсүлэригэр олорто сылдыан хаһан да көрбөтөх сиригэр оонньоотон аҕалаллар эбит. Бу сырыыга төннөн иһэн, миинэн иһэр оѳото: «Ити мин көхсүбөр күн курдук килбэчигэс икки оонньууртан биирдэһин ыллахына, орто дойдуга биллэр үтүө Айыы киһитэ буолуон», — диэн баран, аһаас ат курдук ыстаналаабыт. «Мин нэһиилэ тутуһан, хата, охтубаккабын, көхсүтүттэн бу оонньууру туура тардан ыллым. Ийээ, көрүүй, бу баар», — диир уол.

Соѳотобун сылдыарын сөбүлүүр уол ордук кыра балтын кытта тапсара. Сылы-сыллатаабы буоланнар, кырдык, бэйэ-бэйэлэрин өйдөһөллөрө. Көстөкүүн 16-тын, балта 15-һин туолалларыгар иккиэн тэнгэ ыалдыбыттар. Түүнүн сүгүн утуйбат, баттатар, ырыа ыллыыр, эрэйдэнэр буолбуттар. Биир ыйдангалаах киэһэ дьоно уолларын эмиэ сүтүктээбиттэр. Онтон дьиэтин таһыгар өйүн сүтэрэн охтон хаалбытын булан килэрбиттэр. Уол итинтэн ыла атаҕар уйуттубат буолан, үс сылга эрэйдэнэр. Балта эмиэ улам бэргээн, туруга быста мөлтөөн, киһи буолар аатыттан аһар. Ол курдук, тыһа быстаары сытан: «Убайым улахан ойуун буолуо, оттон мин аалым түннэһиннэ», — диэн эппитэ үһү.

Биир ийэ ууһугар, биир ыалга икки ойуун тэнгинэн баар буолуо суохтаах диэн былыргыттан этэллэр. Бу ыал сыллатаабы уоллаах кыһын ойуун буоларга тэнгэ тургутан көрбүттэр, иккиэн тэнгэ эттэтиини ааспыттар. Этгэринэн-хааннарынан элбэх эрэйи билиннэрэн, ыарытыннаран баран, үөһээнилэр уолу талан ылаллар. Ол курдук, Көстөкүүн 19 сааһыгар ыйаах-

таммыт кирбиитигэр тийэр соргуланар. Үрдүкү айыылар, ынгырылларынын ылыннан, эттэтии бары эрэйин-моһолун тулуйан, тыыннаах ордор. Уһуйуу кэрдиинин барыахтаах кэмэ тийэн кэлэр.

Онуоха бэйэтиттэн үрдүкү турар улахан ойууну көрдөөһүн сабаланар. Утуу-субуу хас да кырдыаҕас үөрэтэн көрөр да, сырыы айыы, тийэбэр тиэрдибэккэ, akkaастанан иһэллэр. Ол тухары тыллара биир: кэнэбэски ойуун төрүүр орук маһыгар кинини күүстээх иччилэр ииппиттэр итиэннэ ураты үрдүк аналы иигэрбиттэр, онон киниэхэ бэйэтиттэн итэбэһэ суох күүстээх уһуйааччы наада.

Эдэркээн Көстөкүүн анал орук маһыгар иитиллибит кутасүрэ уһуйуллууну эрэйэн, эмиэ ууга-уокка түһэрэ, үөһээнни биистэр дыһалларыгар тардыһан, өлөр-тиллэр икки ардынан мөхсөрө. Чолоох Уйбаан уола эрэйдэнэрин тулуйбакка, балтын курдук эмиэ өлөн хаалыа диэн куттанна, оччолорго саамай күүстээх Кадыаака (Николай Садовников) Ойуунтан көрдөһөргө күһэллэр.

Саҥа ойууну уһуйуу Күн Таас Хайа тэллэбэр ыгытыллыбыт, буоларын курдук, бэрт элбэх туоһу дьонноох. Ол сизэрэ-туома хайдах барбытын илэ харабынан көрбүт аҕатын кэпсээниттэн А.Н. Стручкова кэпсээбитэ.

Аатырбыт Кадыаака Ойуун хас да эдэр ойууну дьөһүөлдүүт онгостон тийэн кэлбит. Маннык түгэни үгүстүк көрбүт, билбит мындыр кырдыаҕас ураты айдарыылаабы соботобун кыайан туруорбатын уонна дабаппатын өйдөөтөбө. Уруй алгыһын этэн аал уотун аһатар, синин-дойдутун, айыы иччилэрин алгыыр, абааһыларын эмиэ, ааннаабатыннар диэн, того-хана күндүлүүр. Ол кэннэ Көстөкүүннэ анабыллаах арбаҕаһын кэртэрдэлиэр, дүгүрүн уонна былаайабын туттаран кэбиһэллэр, итиэннэ, дьэ, кутурууга киирэллэр. Кырдыаҕас ойуун эдэр ойууну үөрэтэн-уһуйан барар. Адаар таас хайалар арбаастарынан элбэх дүгүр лүгкүүрэ этин буолан сааллыбыт, ол лүгкүүрү үтүктэн, ыраахха өй дуораана буолан охсуллубут. Кырдыаҕас ойуун эдэр дьөһүөлдүүттэринээн Көстөкүүнү аптаах-алыптаах кыырыы холоругар сөрөөбүт, үрдүктэн-үрдүккэ дабатан испит. Мустубут дьон көрөн турдактарына, уһуйуулар киһилэрэ очуос хайа чыпчаалыгар тийиэхчэ дайан иһэн, эмискэ тааска саалла биэрбит да, холлороон курдук хайаны курдаттыгы көтөн ааспыт.

Сөбүү бөбөтүн сөхпүт дьон салгыы туох дьикти буоларын

күүтэн таалан турдахтарына, Кадьяака уһуйуу сизэрэ-туома ман түмүктэнэрин этэн соһоппут.

— Үөрбэ таастары өтөрү көтөр уоттаах-төлөннөөх, кыыдам кыһыл кыымнаах, сырдык сулус харахтаах Улуу Айыы Ойууна буолсу! Үрдүккэ-үтүөбэ анаммыт, аллараа-үөһээ дойдунан диэлийэ айанныыр Айыы Ойууна буолар ыйаахтаабынан, дууһатын-тыынын Үөһээ айыыларга туттардыбыт. Үрдүк айыыларга уһуйуулар аналлаабынан атаардыбыт. Таһаһын, дүңгүрүн туттардыбыт. Мин өйбөр, мин илиибэр аны анамматах киһи.

Ити курдук, Үрдүкү күүстэртэн туттарыылаабын өйдөөн, айанныыр аартыгын ыйан эрэ биэрэринэн мунгурдаммыт. Саҥа ойуун бары уңуобун, этин сааһын, сүһүөхтэрин албаан-иллээн баран, бары буюму туоруур эмэгэти инэрэр таас нөнгүө көтүтэн тургутан көрбүт. «Атынын барытын бэйэтэ сатыаба, бэйэтин бэйэтэ туруорунар кыахтаах, этитиилээх эбит», — диэн буолбут. Онтон ыла ол очуос тааһы «Көстөкүүн Ойуун хайабаастаах хайата» диэн ааттаабыттар.

Күн Таас Хайа тэллэбиттэн өрө даһан, Көстөкүүн дыбурун толору туһанар ойуун буолбут. Ити кэмгэ биир дык-ти түбэлтэбэ кириэн тахсыбыт. Арааһа, эдэр Айыы ойуунун этин-хаанын эрчимин, кутун-сүрүн, күүһүн-кыабын холоон көрдөхтөрө. Үөһээ халлаанга хас да күүстээх ойууннар киирсибиттэр. Биир Биттээх диэн кырдыбаас күүскэ тэптэрэн, аллара диэки таасты курулуу турар. Биттээх барахсан, ыксаан, билэр-билбэт ойууннарын, көтөрүн-сүүрэрин көмөбө ыңгыртыыр да, ким да кэлбэт. Кыл түгэнигэр хомуһуунун мүччү тушпуг ойуун, өлөр чааһым кэллэ диэн, им-дьимнэ иһийэр. Эмискэ илиитигэр туох эрэ кытаанах биллэр. «Бу ту-гуй?» — диэн көрбүтэ, ким эрэ киниэхэ уһун ураһаһы ууммут. Обонньор үөрүүтүтэн тутуһа охсубутун кэннэ, күүстээх илии кинини түү мээчк курдук көтүтэн, сири булларар. Биттээх, уоскуйа түһэн баран, толкуйга түһэр: «Бэйи, ити хайаларай, киммит итинник күүстээбэй?» Билэр ойууннарын сыымайдаан көрөр да, абыраабыт киһитин таайбат...

Сотору Көстөкүүн Биттээх Ойуун олорор сиригэр таарыйар түгэнэ үүнэр. Кырдыбаһаһы ытыктаан, кириэн көрсөн аһарга сананар. Биттээх эдэр ойууну киэбирэ көрсөр, эбиитин, хаадылыыр:

— Хайалара буолабын? — диэн суостаахтык, эргиллэн да көрбөккө, кэтэбинэн туран туоһулаһар.

— Хайа, билбэтинг дуу? Былыкка ыйана сытан өлөр-хаалар тылгын ыһыктарын сағана хайдах быһһаннын этэй?

Биттээх ити тыллары истэн, дьэ сирэйинэн буолар, үөрэн сана аллайа түһэр:

— Тыый, эн эбиккин дии! Маннык киһи баарын билбэт этим. Дьиннээх Айыы Ойууна эбиккин. Улуу махтал! Ыксыыр түгэммэр эйигиттэн ураты ким да илиитин уумматаба. Үтүө дууһалаах сүдү киһи буолсугун, — диэн сана аллайан кэпсэтэн барар.

Көстөкүүнү эдэригэр төрөөбүт сирин аатынан Арыылаах Көстөкүүнэ диэн ааттыллара. Кыаммакка-түгэммэккэ, быстыбыкка-ойдубукка абыраллаах айыы санаатынан аатыран, ынгырыыга сылдыар ойуун буола үүнэн-сайдан испитэ. Таас хайаны дьөлө көтөн, Үрдүкү айыыларга супту тийэр хомууунун биллэрэн, атын ойууннар харахтарыгар үрдээн көстөрө; ону, эгэ, боростуой дьон сыаналаабата кэлиэ дуо?! Ууну-хаары эмиэ иннибэккэ туоруур илбиһи ингэриммитэ. Кини кыайбатах мэхэйэ диэн суох буолбута. Кадьяака ойуун уот харахха эппитинии, бэйэтин бэйэтэ кыана туттан, айбыт айыыларга айбыттарынан Айыы Ойууна буолбута, үөрдэри-куттары кытта кэпсэтэр кистэлэн тылы баһылаабыта.

Кыһалгалаах күннэ-чааска Арыылаах Көстөкүүнэ ынгырыллара. Көрдөөх-нардаах, күлүүлээх, аламабай эдэр ойууну киһи барыта сөбүлүүрү. Дьаны-дьарбаны ылгыыр алгыс арааһын этэрэ, онон дуоһуйбакка, үтүө сүбэһит, бастын өйдөтөөччү, билгэһит быһыытынан кэрэхсэтэрэ. Күн-дьыл туругун, олох-дьаһах уларыһытыттан, алдыаны-кээһэни тахсарыттан, кыһалба, өлүү-сүтүү буоларыттан эрдэттэн сэрэтэрэ. Ол-бу хобдох быһылаантан, айылба алдыархайыттан араначчылыра. Арыылаах Көстөкүүнэ диэн ааттанар, айхалланар Айыы Ойууна буолар кэрдиискэ тахсыбыта.

Россияга ыраахтаабы былааһа суулларын сағана кини 36 саастаах, кыабын билиммит, ойуун киэбигэр киирбит кэмэ этэ. Киһи быһыытынан олус сэмэйэ. Ураты дьобурунан хаһан да киһиргэммэтэ, күннээби олобор дьонтон чорбойо сатаабата, арбааһыны-айхалы сэнгээрбэтэ. Баайы-дуолу, көнгүл олобу билбэтэҕэ, аныгы үөрэххэ тиксибэтэҕэ, олорор былааһыттан хайбал тылы истибэтэҕэ.

Көстөкүүн Уйбаанабыс үтүө майгылаах-сигилилээх, сырдык дууһалаах, киһи кэрэхсиир ураты өйдөөх-санаалаах, көрүүлээх-билиилээх айылба киһитэ этэ. Үөлээннээхтэрэ хаһан да бэйэ-

тин үрдэтинэ, кэпсэнэ сылдыбат, улуутуйбат-улаатымсыйбат, сэмэй, ингсэтэ-обото суох, кыраба ыксаабат-ыгылыбат киэн-холку көбүстээх киһи этэ диэн ахталлара. Ону ааһан мындыр өйдөөх билгэһит, бэртээхэй сүбэһит, кэлэр кэскили өтөрү көрөр көрбүөччү этэ. Ытык Кырдыаҕас айылҕаттан айдарылыах алгысчыт буоларын таһынан, киһи иһиттэр истэн, умсугуйан, барар гына иккилии-үстүү киэһэни супту этэр, ыллыыр туойар, олонхотут, көрдөөх-нардаах сэһэннээх дэгиттэр кэпсээнньит диэн суруйаллар, кэпсииллэр.

Дьон-сэргэ К.И. Чиркову күн бүгүнгэ диэри ураты дьобурдаах, сүдү билиилээх-көрүүлээх Айылҕа киһитэ, Айыы Ойууна, ардыгар Танара таба тайаммыт айыылартан этитиилээх киһи диэн ибир-сибир кэпсэтэллэрин истэр этибит.

Дьон-сэргэ билэринэн кини окко түспүт онһоһуута, сиргэ түспүт сэрибизэйэ, Танараттан анала-идэтэ Айыы Ойууна. Кини Танара биэрбит сүдү билиитин, ураты дьобурун, аналын-олобун устатын тухары, айыы санаанан, амарах дууһатынан салайтара дьон-сэргэ, киһи аймах туһугар анаабыт Айылҕа киһитэ.

Ытык кырдыаҕаһы билэр дьон үтүө киһилэрин ытыктаан ис дууһаларыттан, истин санааларын биллэрэн «эһэккэ», «эһэккэбит», «Абый кырдыаҕаһа» диэн ааттаахтара, истин иэийилэрин «Абый ытык кырдыаҕаһа» диэн билини тылыгар инэрдэхтэрэ. Кинини билэр дьон үтүө-үчүгэй тылларынан сөбөн-махтайан кэпсииллэр, эмтэммит-абыраммыт, кинини өйдүү-саныы сылдыар дьоннор дууһалара тууйулуннабына санаалара саппабырдабына-сатарыйдабына, кыһалҕа кыһайдабына ытык киһилэрин аатын ааттаан мэнэтигэр кэлэн үгэн-сүгүүрүйэн аастахтарына өйдөрө-санаалара түмүллүбүтэ өһүллэн, илэ кэпсэппит курдук сананан, дууһалара уоскуйан, чэпчээн, дуоһайа сынньаммыт курдук саныыллар эбит.

Константин Иванович эмчит быһыытынан олобун бүтэһик сылларыгар киэнник биллибитэ. Омуннааһына суох, дьон бүтүн халҕаһанан эмтэнэ кэлэрэ. Төһөлөөх элбэх киһини эмтэбитин ким ааһан көрбүтэ баарай? Ити сыллар тухары хас өлөн эрэри өрүһүйбүтүн, төһөлөөх ыарыһахха көмөлөспүтүн, санаата сарбыллыбыты саараппытын, ыалдыбыты ылҕаабытын, ытаабыты уоскуппутун, кэхтээри гыммыты кутун-сүрүн сөргүппүтүн аны кэлэн ааһан сиппэккин.

«Олох бүтэр уһуга суох, олох диэн — бу ааспыттаах, билин-нилээх уонна инникилээх мэлдьи хатылана турар, хаһан да

мунурдаммат киэн эргиир-эйгэ», — бөлүһөктүүрэ диэн кэп-
силлэр.

Инникини өтө көрөр дьобурунан кими туох күүтэрин, олох
хайдах салалыахтаабын билэ сылдьан, ону ыһа-тобо кэпсээбэт,
уот харахха аһаҕастык эппэт, биллэриэн баҕардабына, таайта-
ран, сэрэтэр-сүбэлиир эрэ сиэринэн этэрэ. Маннык кэпсэтии
үксүн бэйэ ыккардыгар хаалара. Холобур, өлүөн эрэ аҕай ин-
нинэ: «Олох уларыдар-уларыан иһиэбэ. Улахан дьэ үрдүгэр
былаах уларыда. Кыһыл былаах суох буолла, эриэн былаах
ыйанна» — диэн көрүүлэммитин үчүгэйдик билэр киһитигэр
кэпсээбит. Оччолорго кыһыл былаах аннынан дьоллоох олобу
түстээбит дьоннор маннык тыллаһары сөп истибэтэх буолуох-
таахтар. Ойууннар, биттээх-билгэлээх дьоннор, сылыксытат-
тар санааларын билиилэрин-көрүүлэрин аһаҕастык атастас-
пат, бобуу-хайы, күөмчүлээһин, ону ааһан дьонтон тэйи-
тэр суодаһынаах былаас үйэтигэр олохторун монгобуттара.
Төһө да үтүрүллэ-хаайылла сырыттар биир куһаҕан тылынан
мөбүттэн-сэмэлээбитин ким да истибэтэбэ.

Оннообор, киһи сөбүөн курдук оройуон кииниттэн кэл-
бит милиция үлэһиттэрэ ньэнниир онордохпут диэн, харчы,
түүлээх көрдөөн сыттыгын, матарааһын тобута кырыһан, дьэ-
тин тураах уйатын тобо тардыбыт курдук ыһан-тобон барбытта-
рын көрөн олорон: «Дьэ эһиги наһаа айдаарыман, ити кинилэр
бэйэлэрин санааларынан онорботтор, үлэлиир тэрилтэлэрин
уонна былаас ирдэбилин толоро сылдьар дьоннор. Кинилэр
үлэлэрэ буоллаба, оннук ыйаахтаах үлэһиттэр», — диэн хата
көмүскэһэ сытара.

Сэбиэт былааһын сылларыгар Көстөкүүн Уйбаанабыс хан-
нык да бобууну-хаайыны, үүрүүнү-үтүрүйүүнү, тууйууну
аахсыбакка, анаммыт суолуттан akkaастамматаба, андабарын
ыһыктыбатаба. Эрэйдэммитин, атабастаммытын, ыгыллыбы-
тын туһунан кэмсинэн-кэмиринэн, курутууан кэпсэнэ, сулана
сылдыбыта диэн иһиллибэтэбэ.

Хата ол оннугар дьонно-киһиэхэ өйдөтөрдүү биир эппи-
тин сотору-сотору бигэргэтэн этэрэ: «Ханан эрэ ойууттары,
отонуттары батыһа сылдьахтара, сэнээрэр кэм кэлиэбэ. Дьэ
оччоҕо били мэйиилэрэ хамсаан, өйдөрө ыһыллан иирэр-куту-
рар харанга олох ньүдү-балайдарын, иирэкилэрин, ойууттары
үөһэ-аллара үргэннэтэн көрүөхтэрэ да, оччолорго биһиги кур-
дук иирэкилэри таба тайаналлара биллибэт. Хата бу араас омук

үөрэхтээхтэрэ диринник инэн-төнгөн туран үөрэтиэхтэрэ». Ытык кырдыбаас эппит кэмэ-кэрдийһэ дьэ кэлэн туар.

Ытык кырдыбаас олобун устатын тухары бэчээт нөнгүө махтал-тылы, үтүө өйдөбүлү ылбатаба, истибэтэбэ. «Элбэх дьонго-киһиэхэ көмөлөстүм да, олиһигэр ыарыыларын да ыраастаатым, олохторугар да ыйыы-кэрдий, сүбэ-ама биэрэн сүннүүлэрин көннөттөрбүт элбэх. Ол дьоннор истэригэр үөрэхтээхтэр да, үөрэбэ да суох, бэл, үрдүк таһымнаах билиилээх-көрүүлээх да дьоннор сылдыбыттарыттан, биир да киһи мин туспунан суруйбата, сырдаппата», — диэн ытык кырдыбаас хом санаатын үллэстибитин, ыарыһах ахтытыгар суруйбут. Ким билиэ баарай, баар ол да бириэмэбэ ким эрэ суруйбута да буолуо, ону редактордар бэчээккэ аһаран, сэбиэскэй былаас хаһыатын сирэйн «ойууннарынан» хараардыбатах буолуохтаахтар.

Ол эбэтэр, ахтыны суруйааччы ытык киһиэхэ сөптөөх болзомто уруллубатыттан, суобуттан тус бэйэтин хомойбут санаатын эппит буолуон сөп.

Саха норуотун биер үһүлүччулаах фольклорина Өндөрөй Саабын 1940 сыллаахха Уһук Хоту оройуоннар уус-уран айымньыларын хомуйар бөлөбү салайан үлэлэппит отчуотугар манньк суруйан хаалларбыта мээнэбэ буолбатах: «Бу дойдуга Айыы Ойууна ордук элбэх эбит. 1930 сыллаахха Абый оройуонугар 65 ойуун тангаһын хомуйан ылбыттар. Онон буоллабына, бэрт элбэх ойууннаах сир эбит. Бары ырыалартан-хоһооннортон ордук уус-уран хоһоонноох ойуун алгыһа бу Абыйга баар эбит! Ойууттар сорох ардыгар олонхоһут буолан, тойуктара да ырыа, олонхо курдук ис хоһоонноох буолар эбит. Онон Абый улууһа Айыы Ойуунун кырыытын быһыытын-майгытын, ис номоһун үөрэтэргэ табыгастаах сир диэххэ сөп. Саха сиригэр ханна даһаны бу Абый курдук Айыы Ойуунун кырыыта ордон хаалбыт сирэ суох». (*РНА Саха сиринээһи научнай киһинин архыыба. Ф. 5, оп. 3, д. 665, л. 2—3*). Олонхоһуттары истэн баран икки олонхоттон быһа тардыны, биер толору олонхону, араас үһүээни суруйан хаалларбыт уонна «бу оройуонга олонхо, ырыа, тойук, сэһэн тарһаммыт сирдэринэн Мунурдаах (Сыананнаах) уонна Кириэс Майыар нэһилиэктэрэ буолаллар» диэн бэлиэтээбит.

Эттэний тойуга

*Айыы Ойууна Арыылаах Көстөкүүнэ
эттэниитин туһунан этэн туойан хаалларыыта*

Орто туруу дойдуга олорорго
Дьоллоох уол оҕону дуомнаабыттара.
Окко түһүөхпүтүн,
Олус кыра эрдэхпиттэн
Оонньуурум көстүбэт оҕолуун.
Сүүрэр-көтөр,
Өрө көтөн үөрэр
Үтүмэхтээх
Үс сааспын туоларбар
Үөһэттэн түспүт ыалдыттар
Салгын куппун салыбыратан,
Ийэ куппун илибирэтэн,
Буор куппун босхолоон,
Бобо тутан,
Үс сиргэ үллэрбиттэрэ,
Үрүө-тараа ыспыттара.
Салгын куппун салыбыратан,
Саһыаран илдээн
Мантан ыраах,
Турууланар тобус көс
Томтойо туолар
Мунурдаах Хотун Эбэ
Сиригэр,
Тобус таалалаах аартыгар,
Тобус тумул хатыһар киинигэр,
Иэдьэгэй Ийэ куту
Иилиир-иитэр

Удурхай лабаалаах
Орук мас үүнэр
Орук мас удурхайынан
Оһуор-симэх биһик танган,
Уйа он'орон,
Куппун-сүрбүн түһэрэн
Утута уурбуттар,
Уһуйан, үөрэтэн барбыттар.
Үс күннээх түүн
Үрүн, эриэн, хара
Үөрдэспит суордар,
Улуу суорун оһолоро,
Үрдүбүнэн элиэтии көттүлөр.
Үөһээ дойду оһолоро
Хотой буолан кубулуна
Күпсүйэ көтөн кэлэн
Кэккэлэстилэр,
Кэпси-үөрэтэ оһордулар.
Кэти-көрө сылдьан,
Кэһиһлэнэн кэлбит
Хотой сымыытынан —
Түнг былыргы өбүгэлэрим
Туруктаах дуһаламмыт,
Уйгулаах уһун үйэлэммит
Анал астарынан
Анаан аһаттылар.
Өр-өтөр буолбатылар,
Качыкаан эмээхсин,
Тимир дьааһыгар ууран,
Эмийин эмтэрэн,
Эриэккэс-эгэлгэ тыллары этэн,
Элбэххэ үөрэтэн
Этэн-тыынан,
Уһуйан барар.
Тый, аат-татай,
Аат-татай, аат-татай!
Үөнтэн өлбөтөбүм,
Уокка умайбатабым,
Өйбүн сүтэрэн
Өлөр-тиллэр былдьаһыгар,
Олох туһугар охсуһа сыттаһына,

Иэ-татат иһигэр түһэрдилэр.
Абытай-халахай эбитин нһии!
Эппин-хааммын сэймэктээн,
Кып-кыра бэйэбин
Кырбас-кырбас кэрчиктээн,
Кыа-хаан таһааран,
Төбөбүн быһан
Туспа ууран,
Үллэстэн бардылар.
Сир-халлаан
Үс-түөрт өтүгэр
Үрүө-тараа ыстылар.
Бай, бай, бай...
Төһө да төбөм быһыннар,
Барытын көрөбүн,
Барытын истэбин,
Барытын билэбин.
Сотору буолаат,
Сор суоллаабыттар
Төттөрү хомуйан,
Төбөм сиигин арыһан,
Силимнээн-ситимнээн,
Киһи онҕорон,
Салгын куппун салайан,
Көннөрөн,
Тобус сиринэн тобулан,
Абыс сиринэн аһаҕастаан,
Силигин ситэрээри,
Сэттэ сиринэн ойбонноон,
Омоҕой тылынан орук охсон,
Ойуун олоҕор үтэйбиттэр.
Айыы аймаҕын араҥаччылыырга,
Аналбын-дьоһурбун аныырга
Айгыр-силик алгыстарын
Анаабыттар.
Кыаммакка-кыһалҕалаахха
Күүс-көмө буоларга
Кытаанах андаҕар ылбыттар.
Тобус иилээх-саҕалаах
Тойон Хаан халлаан
Тобус тоҕойуттан тутулуктаах,

Ырай халлааньттан ыйдарыблаах,
Ыраахтан ыйаахтаах,
Ыйданалаах ыйтан ситимнээх
Ыччат буоларбынан,
Орто туруу дойдуга
Охоллуун охсуһар,
Күтүр өлүүнү күөйэр,
Атар өлүүнү араарар
Айгыр силик айыы алгыһын
Анаабыттар.

Имэннээх, иччилээх тыллары
Инэрбиттэр.

«Иэйиэхсит ийэбинээн
Иккиэн тийэн,
Ити дойдуга иччилэрдиин,
Куттардыын
Иннибэккэ кэпсэт диэн,
Икки көрөр хараххын,
Икки истэр кулгааххын
Иккиэннэрин сатабай
Онгордубут», — диэбиттэр.
Орто туруу дойдуга
Охоллуун охсуһар
Тобус уон тобус
Кубулбаттаабыттар,
Айыы аймаһын тыынын
Араначчылыырга
Абыс уон абыс
Албастаабыттар,
Силигэ ситгин диэн,
Сэттэ суол
Дьэс эмэгэттээбиттэр,
Дуомун толордун диэн,
Тобус суол
Дьокунуостаабыттар.
Одун халлаан уорбатынан
Орулуостуу уһууран,
Киэн халлаан киэлитинэн
Тэлэнийэр буолаар диэн,
Тыстаах-баттахтаах
Атыр эһэ тириитин

Тиэрэ тардан
Хатарбыт курдук
Дьан хара былытын
Дапсыаар, диэбиттэр!
Аньыга-хараба
Сыстыбат айылгылаах,
Аналлаах андабар ылбыттар.
Сүлгүр лоон, сүлгүр лоон,
Сүлгүр лоон!
Одун Хаан оҕоһуутунан,
Улуу Суорун ыйаабынан,
Силикпин ситэрэн,
Салгын куппун салайан,
Ийэ куппун инэрэн,
Айгыр-силик ыраалаан,
Сиһик ойуу, ситим таган
Ситэрбиттэр.
Айыы Нэлбэр аартыктаах,
Айыыһыт арыалдыттаах
Алтан чэчир ыһыллыбыт,
Аар баҕах анньыллыбыт,
Абыс иилээх-саҕалаах
Аан ийэ дойдубар
Айаннаан кэлэн,
Дуоһуйа туона олоробун.
Дьээ эрэ, дьээ эрэ, дьээ эрэ!
Түһүлгэбэ түмсэн,
Түөлбэ дьонун түмэн,
Айыы аймаҕын оҕолоро
Аал уоппутугар
Ас биэрэн,
Айах тутан
Аһатан,
Күндүлээн,
Албаан,
Малааһын тэрийэн,
Аат-суол ылыабын!!!
Айгыр-талыр түһүөбүн,
Аал силик тардыабын,
Айыы аймахтара!!!
Ааппытын аатырдыабын!!!

Лоон, лоон, лоон!
Сүг хаанна сүгүрүйүөбүг,
Аламай манан күммүтүгэр
Андабар биэриэбин!
Адаарыйбыт адаар муостаах
Атыыр табата өлөрүөбүг,
Айыыһыттарбытын,
Абааһыларбытын
Аһатыабыг!
Танара талан биэрбит
Табатын сүрэхтээх быарынан
Аан ийэ дойдубутун
Аһатыабыг,
Сордон миинин иһиэбин,
Күүгэннээх салыгын салыабыг!
Дэ ол кэнниттэн
Дүнгүр тутан,
Танас таннан,
Тобус тумултан
Түөлбэлээхтэргэ туһаайан,
Сатыы сыры дабайан,
Үөһэ ыттан,
Бары ыарыы,
Дьан-дьарба,
Сор-содул,
Алдьархай,
Алдьаныы-кээһэни
Барыта көстөр сиригэр
Элбэххэ эрийбит
Эһэм иннибэр кэлэн
Эбээнни туойан энээриттэ,
Дьукаагырдыы туойан дьулуһутан барда,
Хоролуу куолайынан хообургата туойда,
Айыы ийэ тылынан
Иэйиилээх тойугун энсилиттэ,
Кутуран кулуһутта.
Элбэх араас эгэлгэбэ уһуйда,
Үөрэттэ,
Этим сиигин аста,
Эмэгэти киллэрдэ.
Элбэх араас ыарыыттан

Ыраастырга, ылбырга,
Куһабан дьаллыгы
Дьалбарытарга, сүллэрдииргэ,
Ыарахаттартан толлубакка
Олох туһугар охсуһарга
Он оруулаах буоллум.
Уһун сылларга,
Үтүмэн үйэлэргэ
Өлбөт-сүппэт
Үс түүннээх күн
Кыһаһан тыһа кылыгыраата,
Чуораан тыһа чугдаарда,
Дүнүр лүн күнээтэ.
Дорбоонноох иэийитэ
Салгыны сатарытта,
Сабаҕы сырдатта,
Үөһээ дойдуга үөрдэстэ,
Үрдүк таастыын хадаарыста,
Үрүҥ-хара былыттар
Үөрбэлэһэн табыстылар.
Үрдүбүтүгэр этин этэн лүһүгүрэттэ.
Үрүҥ хаар үлүктээтэ.
Үһүс күнүгэр эһэм оҕонньор
Үөһэ тыһаһа үксээн,
Үрдүккэ көтөрө намтаан,
Тыһа-һаната илистэн,
Тыһа-һаһа кылгаан барда.
Көһсүн-этитэн, үһуутаан тыһаһа.
Һоо-уу, һоо-уу, һоо-уу,
Бууһака, бууһака, бууһака!
Тыһаһа
Тыһа эһилиннэ.
Эһим-һииһим аһыһаһа,
Көһтүбэт күһс кутуһаһа.
Көһсүм кэнээтэ, тыһаһаһа.
Кыһаһаһа кыһа эһилиннэ.
Күһспэр күһс кутуһаһа,
Күһһүм-уоһуһа күһһүрдэ.
Саһаһа саргыһаһа.
Саргы, саргы, саргы!
Һоо-уу, һоо-уу, һоо-уу!

Ытык кырдыаҕас сурукка киирэр суоллаах эбит...

Тыл үөрэхтээбэ, фольклорист, биллилээх учуонай, филологической наука кандидата Георгий Митрофанович Васильев 1942—1945 сс. Абый оройуонугар учууталынан үлэлиир кэмигэр, үөрэх дьыла бүттэ да, атынан сылдьан оройуон олохтоохторун, ордук кырдыаҕастары кытта көрсөн, кэпсэтэн, норуот тылынан уус-уран айымньытын хомуйуунан дьарыктаммыт.

Мин 1957 сыллаахха Дьокуускайдаагы медучилищега үөрэнэ сырыттахпына Галина Туласынова Иркутскайдаагы медицинститутка үөрэнэрэ уонна сайынны практикатыгар кэлэн биһиги уопсайбытыгар олорбута. Хас нэдиэлэ ахсын дьонугар Васильевтарга барар этэ. Арай биир киэһэ биһиги хоспугар киирэн эппитэ: «Шура, бүгүн миигин кытта Васильевтарга барабын, эйиигин илдэ кэлээр дьиэбиттэрэ». Тийбиппитигэр олус үчүгэйдик көрсүбүттэрэ, Надежда Илларионовна күлэнүөрэн олус эйэбэс майгылаах буолан мин кинигтэн олох толлубакка кэпсэтэн-ипсэтэн барбытым. Онтон сотору собус буолан баран Георгий Митрофанович үлэтиттэн кэлбитэ, дорооболоһон баран миигин тобулу көрөн туран мүчүк гынан ылбыта, онуоха

Надежда Илларионовна: «Бу Көстөкүүн ошоньор кыра кыһа, манна үөрэнэ сылдырын Галя идьэ кэлбит», — диэбитэ. Онуоха Георгий Митрофанович соһуйбуттуу ыйыппыта: «Ноо, Ойуун Көстөкүүн кыһа дуо?» — диэн. Мин ойуун кыһа диэн тылы иһиттим да ытаабытынан бардым, били оҕо сылдьан «ойуун кыһа», «ойуун оҕото», «ойуун ыама» диэн күлүү-элэк, иги-хаты тылары элбэхтик истэн үтүрүллэн-тэбиллэн, охсуһан-этиһэн улааппыт буоламмын ойуун диэбитин сөбүлээбэтэбим.

Надежда Илларионовна миигин уоскутан баран, барыбытын чэйдэтэ ыңырбыта. Ол киэһэ биһиги дьоммутугар хонор буолан хаалбыппыт.

Онтон билбитим, Васильевтар 1942—1946 сыллардаахха Абыйга олоро сылдыбыттар эбит. Георгий Митрофанович оччолорго учууталынан, оттон Надежда Илларионовна оройуон балыһатыгар акушерканан үлэлээбиттэр. Георгий Митрофанович үөрэх сыла бүттэ да, сайын аайы ыңырыдаах атынан айаннаан, идэтинэн норуот тылынан уус-уран айымньытын хомуйар-суруйар сыаллаах-соруктаах сылдыбыт.

Абый кырдыбаастарын уонна талааннаах дьону көрсөн хоту олохтоох сахалар тылынан уус-уран айымньыларын: былыргы сэһэннэри-номохтору, үһүйээннэри, олонхолору, утары хоһуйуулары суруйан, түмэн-тиһэн архыыпка туттарбыт.

Ол айанныы сылдьан 1942 сыллаахха Мунурдаах нэһилиэгэр биһиги аҕабытын көрсүбүтүн туһунан кэпсээбитэ. «Оччолорго бобуу-хаайыы, күөмчүлээһин үйэтэ буолан бөһүөлэккэ олоҕот, бөһүөлөктэн тэйиччи тымныы күөл сиэнин төрдүгэр олоҕорун истэн, сэбиэттэн көңүллэтэн эрэ баран кинини көрсүбүтүм. Онно тийдэхпинэ үүтээнин таһыгар илимнэр ыйанан тураллара, бэйэтэ күөлтөн тыгытын таһааран баран биһиэхэ утары кэлбитэ, дорооболоһон, билсигэн баран үүтээнигэр киирбиппит. Сааһын ортолообут, ыраас сэбэрэлээх киһи этэ. Олус эйэбэстик көрсүбүтэ. Мин киниэхэ икки күн хоммутум, кэлбит киэһэбэр, тоҕо эрэ аһаҕастык кэпсэппэтэҕэ. Киһим түүнү быһа кутуран-туойан тахсыбыта, олус кэрэ, сиздэрэй, баай куоластаах киһи этэ.

Сарсыарда эрдэ туран илимин көрөн тахсыбыта уонна күнү быһа кэпсэтэн, сэһэргэһэн тахсыбыппыт. Онно көрдөһөн ыллата сылдыбытым. Дьэ онно «Ат ырыатын» ыллаан иһитиннэрбитэ, ол ыллаабыт баай, киһи дууһатыгар, өйүгэр-санаатыгар курдатты дьайар уйусханнаах куолаһа билигин да өйбүттэн араһпат. Оһубай сиздэрэй, кэрэ куоластаах киһи этэ», — диэбиттээх.

Мин кинини иккис көрсүһүм, оройуон киинигэр 1945 сыллаахха улуу кыайыбыга аналлаах ыһабы тэрийэн ыппыттара, ол ыһаахха нэһилиэктэртэн талааннаах дьоннор ынҕырыллан кэлбиттэр этэ. Ол дьоннор истэригэр эһиги аҕабыт эмиэ баара. Онно олон хохуттары, тойуксуттары ынҕыран ыһаахха мустубут дьоннорго толоруулары тэрийэн ыппытым уонна үөрэхтээхтэр көмөлөрүнэн олонхоттон быһа тардыылары, үһүйээннэри, алгыстары суруйан ылбыппыт.

Константин Ивановичтан олонхоттон быһа тардыыны, кэпсээннэри, алгыстары суруйбутун кэпсээбитэ, мин ону истэн эрэ кэбиспитим, ол онон хаалбыта.

Мин үөрэхпин бүтэрэн дойдубар үлэли барбытым. Онно үс сыл үлэлээн баран, үөрэхпин салгыы СГУ медицинскэй факультетыгар үөрэнэ кирибитим. Үөрэнэrim устатын тухары Васильевтарга сылдьан хонон-өрөөн, дьыэм курдук сылдьыбытым. Дьон элбэхтик кэлэр-барар ыала этэ. Кэлбити-кирибити барыларын чэйдэтэн-аһатан ыттар, дьэ кырдык, аламаҕай үтүө дууһалаах дьон этилэр. Үөрэхпин бүтэрэн, дойдубар кылаабынай бырааһынан үлэли сылдьан, командировкаҕа куоракка кэллэхпинэ, эмиэ дьоммор бэйэм дьыэм-уотум курдук сылдьарым.

Георгий Митрофанович өрүүтүн аҕабын ыйыталаһан, интэриһиргээн тахсара, «Авиация баар буолан, маннык түргэнник кэлэбит-барабыт», — диэн баран, кинилэр 1942 сыллаахха Абыйга

диэри ый курдук айаннаан тийибиттэрин кэпсээбитэ. Оччолорго сыарбалаах табанан былыргы айан суолунан: Верхоянскыйынан, Дьаанынан айаннабыттар. Дьааны хайаларын туораан балачча айаннаан иһэн, сирдыт киһи табаларын уоскутаары тохтообутугар өйдөөн көрбүттэрэ, били сизтиигэ иһэр таба сыарбата түннэстэн, соһуллан, онно тизээн иһэр маллара (үксэ кинигэлэр, тэтэрээттэр, болокунуоттар) сыарбаттан ыһыллан хаалбыттар. Георгий Митрофанович били сирдыт киһититтэн көрдөһөн-ааттаһан туран, көстөн ыраах тахса сири төннөн, хайа тэллэбиттэн ол маллары хомуйбуттар. Билигин өйдөөтөххө олус сыаналаах ис хоһоонноох кумаабылар: тэтэрээттэр, болокунуоттар буолан, төннөн хомуйбута буолуо дии саныбын.

Мин куоракка кэллэбим аайы Георгий Митрофанович аҕабын уонна үөрэппит оҕолорун туһунан ыйыталаһар этэ. Ол кини учууталлыырын сағана киниттэн 1—2 сыл балыс, саастарын сиппит дьоннор үөрэммиттэр. Онно билиигэ-көрүүгэ, үөрэххэ тардыһар уонна суруйар-айар талааннаах үөрэнээччилэрин туһунан ыйытар этэ. Ордук чуолаан Петр Григорьевич Корякины, Абыйчааныны-Слепцов Николай Васильевичи уонна Слепцова Мария — диэн хоһоон айар-суруйар, хоһоонунан кэпсэтэр, үөрэниэн бағалаах кыысчааны үөрэххэ ытаары кэпсэтэ сатаабыппыт да, оччолорго үп-харчы кэмчи буолан үөрэххэ барбатаҕа диэбитэ. «Ол оҕо үөрэммитэ буоллар хайаан да суруйааччы, поэтесса буолуохтаах оҕо хаалбыта. Кылааһын оҕолоро «поэтесса Маша» диэн ааттыыллар этэ. Ол ити Мария Харлампьевнаны ыйыппыттар эбит».

Арай биирдэ маннык сүбэлээбитэ: «Александра Константиновна ити аҕабыт ураты толкуйдаах, мындыр өйдөөх, сүдү талааннаах киһи. Аҕабытын кытта үчүгэйдик кэпсэтэн сурукка-бичиккэ киллэртэриэххитин наада. Билигин кини кутураары-туойарын магнитофонна устан ылыаххытын сөп. Кинини көрсүөхтэрин бағалаах учуонайдар Новосибирскайтан, Ленинградтан ыйыттараллар. Сөбүлэһэр буолабына, учуонайдар бэйэлэрэ киниэхэ тийиэхтэрэ, ону аҕабын кытта кэпсэт!» — диэбитэ. Ону мин илдьити бағар ылыныа суоҕа, хата суруйун», — диэбитим. Илдьит суругу миигинэн ыһпыта. Онно: «Билигин үөрэхтээхтэри кытта көрсөн-кэпсэтэн бэйэн көрүүгүн-билиигин суруйтарыан этэ, урукку бэриэмэ буолбатах...» — диэн суруйбут этэ. Аҕам ол суругу-илдьити истэн баран, олох сангата суох олохтоон баран эппитэ: «Ол туохтарай, биһиги курдук хаалыылаах харанга олох, ньүдү-балай, түнкэтэх өйдөөх-санаалаах, дьону албынныыр-түөкүннүүр

офонньотторго наадыллар эбит дуу» — диэн ыйытыгы былаастаах эппитэ. «Ол тобо атын дьону ыгар, хата бэйэтэ кэлиэбин, кини миэхэ холоостооххо олох эдэр уол буоллаҕа дии. Дьэ ол биһигини суруйарга-үөрэтэргэ былыргыны-аныгыны, сырдыгы-харананы, киһи дууһатын туругун, өйүн-толкуйун быһааран өйдүүр, киһини кытта ингэн-тонгон кэпсэтэр эрэ киһи барсара буолуо. Бэйэтэ кэллэбинэ дьэ кырдык сиһилии кэпсиэм да, суруйтарыам да этэ, ону дьыл-күн кэмэ-кэрдийһэ билиэбэ, быһаарыаҕа», — диэбитэ.

Ити 1968—1970 сыллардаахха этэ. Бу кэмнэ аҕабар кыһалҕалаах үгүс дьон кэллэлэрэ. Оччолорго ыраахтан да, чугастан да араас кыһалгалаах, ыар туруктаах ыарыһахтар кэлэн, оччотообу былаас үлэһиттэрин кэтэбилигэр түбэһэн, кэлбит самолеттарынан төннөр да түгэннэрэ эмиэ баара. Ону таһынан үөрэбэ суох, былыргы хаалынньан өйдөөх-санаалаах кырдыһаҕастар дьону эмтииллэрин тохтотор, бопсор-хааччахтыыр туһунан ыар тыллаах-өстөөх ыстатыйалар республика хаһыатыгар тахсыбыттара.

Ол бириэмэбэ мин куоракка кэлэ сылдьар этим, онно ойууннар, отоһуттар тустарынан кэпсэтии буолбутугар Георгий Митрофанович истэн олорон баран эппитэ: «Ойууннар диэн сүдү талааннаах дьоннор, кинилэр эмиэ олонхоһуттар-тойуксуттар эрэри ситэри үөрэтиллэ иликтэр. Дьэ билигин ойууннааһыны уонна ойууннар эйгэлэрин үөрэтиэхтэрин бағалаах анал үөрэхтээх дьоннор элбэхтэр. Ойууннааһын учуонайдар өйдөрүн-санааларын, интэриэстэрин тардар буолан иһэр, онон ойууннар умнууга хаалбаттара буолуо, үөрэтиллэ илик көстүү, ойууннар диэн ураты дьоннор», — диэбитэ.

Ону мин соһуйа да, дьиктиргии да истибитим. Оччолорго ойууннары, удаһаттары, отоһуттары ким да сэнээрбэт, үтүө тылынан ахтыбат, үтүө харахтарынан көрбөт кэмнэрэ этэ.

Ойууннарынан дьону куттаан, мөбөн-этэн, күлүү-элэк онгостор, ойууну киһи быһыытынан билиммэт да кэмнэрэ этэ. Ойуун төрүттээх-уустаах буоллахтарына, онон күлүү-элэк онгостон, сиилээн-сэнээн «эн бағас», «кини бағас» диэбитинэн сылдьар үйэлэрэ этэ. Георгий Митрофанович били аҕам илдьитин истэн олус сэнээрбитэ уонна итэбэйбэт курдук иккистээн ыйыппыта: «Аҕан кырдык этэр дуо, көрдөрүөм, кэпсиэм диэн, доруобуйатын туруга хайдаһый, түүн туойар-кутурар дуо?», — диэн баран, оттон «Эн бэйэн ыллаабаккын дуо?» — диэбитэ. Онуоха мин, аҕам бэйэтин туругун билинэр буолан итинник эппитэ буолуо диэбитим. Ол бириэмэбэ Георгий Митрофанович олус диэн ыарытыйар этэ. «Доруобуйам туруга үчүгэй буоллаҕына

хайаан да барыабым!» — диэбитэ. Ити кэпсэтии ол курдук хаалбыта, хомойуох иһин, кинилэр кыайан көрсүбэтэхтэрэ. Били аҕам эппитин курдук дьыл-күн, кэмин кэрдииһин ыһаабынан аҕабыт 1974 сыллаахха орто дойдутан айаннаабыта.

Г.М. Васильев оҕо сааһыттан норуотун таабырыннаах-таайтарыылаах, силиктээх-силистээх ийэ тылынан уус-уран айымньытын сылаас тыныгар, уйусханнаах дуорааныгар бигэнэн, угуттанан улаатан ийэ тыл сылаас-сымнабас сүүрэнин этигэр-хааныгар инэринэн, өйүгэр сөнөрдө сылдьан сыал-сорук туруорунан, норуот араас өрүттээх айымньыларын үөрэтэр, аналлаах үөрэби бүтэрэн туох баар билиитин-көрүүтүн, норуот тылынан уус-уран айымньытын, хомуйан суруйарга, үөрэтэргэ олобун мунура суох анаабыт мындыр өйдөөх фольклорист-учуонай, дирин билиилээх-көрүүлээх литературовед, тылбаасчыт.

Г.М. Васильев Абыйга үлэлиир сылларыгар олохтоох сахалар тылынан уус-уран айымньыларын хомуйар. Ол курдук, Абыйтан 15 алгыһы, 27 норуот ырыатын хомуйан суруйбут. Олор истэригэр олус суолталаах мындыр суруйуулар эмиз бааллар. Холобур, киһи угуя сытан санга таһааран атын киһи истэр гына ыллырын-туойарын суруйбут уонна фольклорист отчуотугар Абый оройуонугар, ордук чуолаан, сүрүннээн тутта хохуйуулар сайдыбыттарын бэлиэтээбит. Кини хомуйбут ырыалара, кэпсээннэрэ, алгыстара, остуоруйалара «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» диэн сизэрийэҕэ бэчээттэнэн тахсыбытара. Кини төрүт олохтоох хоту сахалар олохторун-дьаһахтарын, төрүт культураларын ордук сүрүннээн тылынан уус-уран айымньыларын тыынын, сүүрэнин дууһатынан ылынан барытын дьүөрэлии тутан наука эйгэтинэн көрөн, чинчийэн баран: «Наиболее распространенными жанрами в Абыйском районе являются олонхо, легенды, сказки... В олонхо резко выражены легендарные и сказочные элементы, оно более богато обрядами. Олонхо северных районов может быть надежным источником для научного исследования вопроса о генезисе якутского олонхо», — диэн суруйан хаалларбыт.

Абыйга үлэлии сылдьан Константин Ивановичи көрсөн икки олонхоттон быһа тардыыны, хас да кэпсээннэри, алгыстары суруйан хаалларбыта РНА СС Саха сиринээби научнай киинин архыыбыгар харайылла сытарын ылан уонна ытык киһи биир дойдулаахтарын аман тыллаах ахтыыларын тигэн-түмэн, үйэлэр тухары дьонно-сэргэҕэ үтүө өйдөбүннүк буоллун диэн хомууруннук тангылынна.

Алгыс тыл —
уус-уран айымны чыпчаала

Айыы Ойууннара илгэлээх ийэ тылы имитэн-хомуган, уустаан-ураннаан ууран-туган, сүүмэрдээн-дьүөрэлээн, дьолу-соргуну тосхойор, үтүнү-үчүгэйи түстүүр, үөрүүнү-көтүүнү уруйдуур-айхаллыыр, иччилэргэ сүгүрүйэр, айыылардыын алтыһар, үрдүкү күүстэргэ үнэр-сүктэр, көрдөһөр-аатһар, махтанар иччилээхтэрэ, күүстээх алгыстары этэртыйнар айылгыларын сүрүн аналларынан билинэллэрэ. Иэгэйэр икки атахтаах олобо, үлэтэ-хамнаһа, үөрүүтэ-көтүүтэ, сырдыкка-кэрэбэ дьулуура барыта алгыстан сабаланар.

Алгыһы айыы, туһаныы — олохтоох омуктар Киристиэс үөрэбэ тэнийиэн инниттэн төрүттэммит түн былыргы үөрүйэхтэрэ.

Алгыс — үйэлэр тухары мунньулуубут муударас, өркөн өй. Уус-уран тылынан айымны чыпчаала, сүрүн салаата, сүдү баайа.

Алгыс — төрүт олохтоох омуктар Үрдүкү айыыларга, Айыы Танараба үнэр-сүктэр, сүгүрүйэр малыппалара. Тыл күүһүн дуһаны, куту-сүрү сөргүтэргэ, ис-тас эйгэ туругун тупсарга, өйү-санааны түмэргэ, уйулбаны сомоболуурга, эрэл санааны түстүүргэ туһаналлара.

Алгыс — Үрдүкү айыылары, тыыннаах айылбаны, сири-дойду-ну, иэгэйэр икки атахтаабы ситимниир үтүө дьайыыллаах сүрүн үгэс.

Тыл кистэлэн күүһүн бары дэгэтин баһылаабыт былыргы ойууннар дэгиттэр дьобурдаахтара. Ол да иһин төрөөбүт омуктарын түн былыргы үтүө-үчүгэй үгэстэрин, сиэрдэрин-туомнарын, уус-уран тылынан нэһилиэстибэлэрин сөнөрдөн иддэ сылдыбыт, ону кэлэр кэнчээри ыччакка тириэрдибит, үгүс үйэлэргэ умнууга хаалларбатах үтүөлээхтэр. Онон алгыстар, үһүйээннэр, олонхолор, номохтор — бу үксүн ойууннар кэлэр көлүөнэлэргэ кээспит кэрэ-бэлиэ бэлэхтэрэ.

Уот алгыһа

Сиэрэ таастан ситимнээх,
Чох таастан тутулуктаах,
Айылбаттан аңаардаах,
Абааһыттан арыалдыгытаах,
Кытылыгыр атыыр сылгым
Моонньоох баһын саҕа
Кыһыл кытыан кыымнаах,
Үөһээңни сириэһинин
Үс хос хаттыгастаах
Үөлэт манан халлааммар
Өрө тыган тахсыбыт,
Аллараангы сириэһинин
Аллараангы абыс бийһин ууһугар
Таннары тараадыйан түспүт,
Эбизккэр эмэх мас эмсэхтээх,
Үтэбэр үөл мас өйүөлээх,
Аһылыккар аһаах мас аһылыктаах,
Хонуккар курун мас хонуктаах
Моҕол хаан холумтан иччитэ!
Үс саха үөскээбититтэн ылата
Үрүн Айыыта буолбут
Кыһыл төлөн,
Кыыра бырдьай
Эһэм оҕонньор!
Сыралбаннаах сылааскар сымыстан,
Итии-куйаас эркинигэр иэнигитэ иитэнгин,
Балчырбын барбардан,
Торҕон бэйэбин торолутан,
Доҕорго суламматах суланыйлаах
Суобасын солбонутар буолаайабын,
Эйэлээхпэр эппэт
Экчи кырдык тылбын
Эйиэхэ этэбин.
Тоҕус киһи үйэтин тохору
Торҕоммун торолуппута тугуй диэн
Суланан эрэбин,
Барҕан бэйэлээхтэрбэр
Бараммат баһаам баайда кулу диэн

Баар-суох тылбынан маргыйан эрэбин.
Абааһыттан ангаардаабын,
Айыыттан сабыаллаабын быһыытынан,
Аҕаба анаабатах
Аартаһыылаах тылбын
Айахтатар күнүм буолла.
Эйиэхэ,
Эдэр бэйэлээхтэрбин
Эмэхсийэ кырдыахтарыгар диэри
Итии-куйаас эркин нэр иэнигитиэ диэн,
Этэр тылым эгэлгэтин этэн эрэбин.
Тунуй бэйэлээхтэрбин
Суомах киһи буолуохтарыгар диэри
Суоһуруулаах суоскар торолут диэммин,
Суланыылаах суобаспын тобулан эрэбин.
Хаан чабааттарбын,
Хаарыан тыыннарын харыһый,
Хахсааттаабыт хахсаппын хаалларар буолаайабын,
Сиикэй куорсуннаах, сиидэрэс бэйэлээх
Симэһин хааннаах ньирэйдэри тустарыгар
Силиктээбит силикпин сиргэ хаалларан
Сиидирэстиир буолаайабын.
Ороһу бэйэлээхтэрбэр,
Уокайдаан турар буолуохтарыгар диэри,
Уурайбат уһун уйгуну,
Быстыбат быдан быяаны,
Кэйбэлдьийбэт кэтит кэскили биэрэ тур.
Оноһойдоох уһун тылбын оломноомо,
Кэлбэрийбэт кэтит кэскил тылбын кэһимэ.
Сайа көрөн олороммун,
Табылыктаах чахчы дьаллыгы
Дьаллыктыаҕа диэммин тамалыйдым.
Оноһой айыыттан оноһуулаах
Уһун уйгуур тылбын
Оломнуо суоҕа диэн онолуйдум.
Сэттэ киһи үйэтин тохору,
Сириэдийдэр дьыэгинийбэт,
Үтүөлээтэр өбүллүбэт,
Кэбиэлээтэр кэйбэлдьийбэт,
Баттаатар маталдьыйбат буолуо диэн,
Дьылҕа Хаантан тыыннааххыттан,

Айыы Хаантан сабыаллааххыттан,
 Абааһыттан ангаардааххыттан,
 Үс киһи үйэтин тохору
 Үтүөбүттэн үтүрүйүмэ диэн,
 Үөгүлээн сүгүрүйэн эрэбин.
 Итэбэһи да туолбут курдук санааннҕын,
 Быһабаһы да сиппит тэгил курдук санааннҕын,
 Кэлэбэй кэмэлдьилээх,
 Татыайы таннаах,
 Былдыры быһыылаах,
 Солобой суобастаах курдук
 Саныыр буолаайабын,
 Кыыһа төлөн,
 Кыыра бырдбай
 Эһэм оҕонньор,
 Чоу хаарабан!

Алгыһы К.И. Чирков тылыттан
 Абый улуунун Сьананнаах нэһилиэгин
 олохтообо И.Х. Полушкин суруйан, 1945
 сыл ыам ыйын 2 күнүгэр Г.М. Васильев-
 ка тутгарбыт (*РНА СС Саха сиринээҕи на-
 учнай кишинин архыыбыттан*).

Балыксыт алгыһа

Алгыстаах аан дайдым иччитэ
 Аан Алахчын Хатын!
 Истэр кулгааххын сэгэтэн,
 Көрөр хараххын кыламнатан олорууй эрэ.
 Сылбах бастааххыттан,
 Сандалы кутуруктааххыттан
 Дьааптааннааххыттан дьалкытан,
 Салыгнааххын сайайан,
 Далай иһинээҕи

Далабаччы удабаммар
Таба дьаллыктанан биэрэ турууй!
Үс үрэххэ үллэрэн биэрэ турар
Өлгөм өгөбүттэн өлүүлээннин,
Биэс үрэххэ биэрэр
Бэлэм бэриkkиттэн бэссэннин,
Үрүйэбиттэн үүрэннин,
Дьырааккыттан сыыйангын,
Кудуктаах санаан хомуллан,
Инсэлээх санаан иэнигийэн,
Үөгүн сүүрүккүн үүрэн,
Үтүрүйэн,
Үс киһи үйэтин тохору
Үрүн күүгэнинэн үллэн,
Арыы-сыанан айгыстан,
Далайга киирдэххэ,
Салыннаах энээрдээбиттэр,
Тыаба табыстааха,
Хааннаах тарбахтаабыттар,
Хара суорун хабааннара
Хара далай иччитигэр
Хахсааттаан баран,

Биһиги диэки ханһаарбата диэннит,
Хапсыктыыр буолаайабыт.
Өктөм өгөлөөх үтүөкэн хатын иччитэ,
Үллэр үрүн байхал иччитин,
Үөтэрдэтэ диэн,
Өһөгөйдөөх санаабытын
Саныыр буолаайабыт.
Ааппытын ааттаабата диэн
Арбахтаах атыыр эһэ буолан
Ардыргыыр буолаайабыт!
Кэпсэтэр кэргэнни буолуохпут,
Сүбэлэхэр дьүөгэлии буолуохпут,
Артыалластар аймахты буолуохпут.
Торбос куйпаакынан
Турчаллан тураммын
Туох токуһардаах буолуомуй?!
Кулун куйпаакынан
Курчаллан тураммын
Туох хоһоонноох буолуомуй?!
Кэлэбэй кэмэлдьилээх,
Татыакы таннаах
Сырдык тыын туһугар
Сымыыт бүтэй бэйэм
Чыыбырбаан,
Аһыыр айах туһугар
Балык кэлэбэй бэйэм
Чаалыйдаан эрэбин.
Кэлэр хонук кэскилинэн буоллун!

Быһыт быһан баран албанар. Быһыт иннигэр мас хамыйа-
бынан үс төгүл үрүн аһы, табагы ыһаллар уонна түөрэх быра-
баллар, хамыйах олоро түстэбинэ «Урууй!», умса түстэбинэ «Сир
былабайа!» дииллэр.

Алгыһы 66 саастаах К.И. Чирков тылыттан Г.М. Васильев
1945 сыл атырдыах ыйын 4 күнүгэр суруйан ылбыт (РНА СС
Саха сиринээби научнай киинин архыыбыттан).

ОЛОНХОТТОН БЫҢА ТАРДЫЛААР

50

Тура төрөөбүт Тулдук тураҕас аттаах Дьураа Бөкө

Үс саха үөскүү илигинэ,
Түөрт саха төрүү илигинэ,
Аллараа дыбын
Абыс биһин
Ууһуттан да
Тахсыбыта биллибэт,
Үөһээ дойду
Үс биһин ууһуттан да
Түспүтэ биллибэт,
Арай биир
Тулдук тураҕас аттаах
Дьураа Бөкө диэн ааттаах
Айыы бухатыыра
Орто дойдуга
Баар буолбута үһү.
Уһуна-устата биллибэт
Олобу олорон,
Сыһыыга толору сылгылаах,
Хотонно толору ынахтаах,
Орулуур оруос муос
Ытар саалаах
Байан-тайан оморбута үһү.
Баайга баайыллан олоруо дуо?!
Өр-өтөр буолаат,
Дьураа Бөкө,
Барыах-кэлиэх

Санаа киирэн,
Илингилии-собуруулуу
Халлаан туһунан
Баран хаалар.
Кыһыны кырыатынан,
Сайыны самырынан
Билгэлээн билэн айанныыр.
Уһуна-кылгаһа,
Устата-туората биллибэт
Айаны айаннаан,
Өр-өтөр диэбэккэ
Өйдөөн көрбүтэ —
Көрүөхтэн эриэккэс
Силик сиздэрэй сиргэ
Тийэн кэлбит эбит.
Уолан киһи
Онно олорон уоскуйан,
Илин-арбаа
Арытыалаан көрбүтэ —
Арай, добоор.
Сиздэрэй сиргэ
Харах халтарыйар,
Көрдөххө
Көндөйдүү көстөр
Таас дьизэ
Чабылыһан турара үһү.
Дьэ, көндөйдүү көстөр
Күндү таас дьизэ таһыгар
Биир дьахтар
Кулун кутуругун курдук
Куударалаах
Уһун сүһүөх баттабын
Тараана турар эбит.
Дьураа Бөкө
Сыйа
Утары хааман тийэн:
— Мин Күн айыы киһитэ
Кэлэн турабын.
Эн хайдах тугу да
Кэпсэппэккэ турабын?!

Атаххыттан
Хара суһуох баттаххар диэри
Хампа солко тангастаммыккынан,
Кырсын кылбайбытынан,
Сутукан туртайбытынан
Киэн туттан, киһиргээн,
Кэпсэппэккэ турабын дуо?! — диэн
Ырыа ыллаан ааспыта үһү.
Ырыа ыллаан баран
Айаннаан иһэн
Дьураа Бөкө
Өйдөөн көрбүтэ —
Дьэ, били
Туллук турабас ата
Хайа да диэки хамсаабат,
Барбат буолан хаалар.
Дьураа Бөкө
Сонһуйан, дьиксинэн,
Атын араастаан
Ааттаһан муннаабытыгар,
Ата туран,
Киһилии санарар уонна
Маннык диэн
Ырыа ыллаабыт:
— Дьэ, көрүҥнээх үтүөтэ,
Дьүһүннээх кэрэтэ,
Күүстээхтэн күүстээбэ диэбитим —
Саннын дагдайбыта,
Көхсүҥ көппөйбүтэ эрэ
Киһи эбиккин.
Мин ырыабын
Өйгөр тутан иһит.
Мантан баран истэххинэ
Айанын аартыгар
Тобус торбон бөрө,
Сэттэ сырбан эһэ
Иһэр буолуохтара.
Киһи эрэ буолларгын олору,
Көрөн туруон дуо,
Мэйиилэрин

Быһыта ытаар, — диэн ыллаабыт.
— Дьэ, быһыта ытан баран
Айаннаан истэххинэ,
Үс ынах үүрүүлээх
Биир абааһы бухатыыра,
Биир айыы бухатыыра
Иһэр буолуохтара.
Олору кытта охсуһан
Үнтү тэпсэн,
Кыайан-хотон,
Өлөртөөн кэбиһээр, — диир ата.
Дьураа Бөкө
Айаннаан иһэн көрбүтэ —
Били ата эппитин,
Ырыа ыллаабытын курдук,
Дьэ, айанын суолугар
Тобус торбон бөрө
Туора турбуттарын,
Сэттэ сырбан эһэ
Сатыылаабыттарын
Орудуур оруос муос саатынан
Төбөлөрүн быһыта
Ытыалаан кэбиһэр уонна
Барбытын курдук
Бара турар,
Айаннаабытын курдук
Айанны турар.
Өр да, өтөр да
Айаннаабыта биллибэт,
Арай айанын суолугар
Үс ынах үүрүүлээх
Биир айыы киһитэ,
Биир абааһы бухатыыра
Айаннаан иһэллэр эбит.
Дьэ, суолу
Туора тураллар.
Уодаһыннаах уһун охсуһуу,
Кыргыһы кытаанажа сабаланар.
Уһуна-кылгана биллибэт
Уорааннаах

Улуу охсуһууну охсуһан
Кыайан-хотон,
Үнтү үктээн,
Өлөртөөн кэбиспитэ үһү.
Дьураа Бөкө
Күүһэ-күдэбэ өһүллэн,
Сырата быстан, сылайан,
Тыын ылан сынньана олон
Тула эйгэтин анааран көрбүтэ —
Дьэ, били
Сири-дайдыны сабардаан
Саба байбыт
Сабыйа Баай диэн киһи
Сүөһү үүрдэрэ-көрдөрө,
Хайабыт ордон кэлбиккэ
Кыыспын ойох биэриэм диэн
Мэктиэлээн
Кыйга ыһпыт
Айыытын киһитин,
Абааһытын бухатырын
Үнтү тэпсэн өлөртөөн кэбиспит.
Айаннаан,
Суолун-иһин көрүнэн,
Чуордаан
Айаннаан иһэн көрбүтэ —
Дьэ, добоор,
Алтан алаастаах,
Хорҕолдьун хонуулаах,
Сыа-мыраан сыһыылаах,
Илин өтгө
Эбир очуос
Таас хайалардаах,
Собуруу өтгө
Соһо дьуоҕаһын
Тумуллаах,
Үрүмэдийэн турар
Үүт күөллээх,
Улуу уус киһи
Ойуулаан онорбут
Олбуордаах

Киһи күлүгэ көстөр
Сиэркилэ таас дьибэ
Кэлэн кэтиллэ түһэр.
Онно көрдөбүнэ,
Арай биир
Симэхсин эмээхсин
Үрүмэдийбит үүт көлүйэбэ
Ойбон аллара турара үһү.
Кинини көрөөт,
Буута быстарынан сүүрэр.
Дьибэ киирэн
Симэхсин эмээхсин
Эппитэ үһү:
— Көрүөхтэн күндү,
Истиэхтэн эриэккэс,
Күннүк усталаах,
Көс туоралаах,
Күн манан аттаах
Уолан киһи урана,
Киһиттэн эрэ кэрэмэһэ
Киһи кэлбит, — диэн.
Ону истээт:
— Чэйин эрэ!
Тобус уол,
Сэттэ кыыс
Тэһиин тутан,
Кэлбит киһини
Дьибэ киллэрин! —
Дииллэр дьибэлээхтэр.
Киирбитэ,
Киһилэрэ муосталарын
Долгулдьутан үктэммит,
Оронно олорбута
Сынаһата
Сууллаары гыммытын,
Суон тиит курдук сототунан
Өйөөн олорбут.
Дьибэлээхтэр
Сэттэ сүһүөхтээх
Буор көһүйэ солуурга

Байтаһын сылгы этин
Буһараллар.
Алғанан баран,
Дьиэлээхтэр
Күндүл көмүс остуолга
Ас тардаллар.
Дьэ ол тардыллыбыт аһы
Дьиэлээхтэр
Уот иннигэр
Ас тутуохтарыгар дылы
Дьураа Бөкө
Хайы-үйэ
Ситэри сиэн кэбиспит.
Онуоха дьиэлээхтэр,
Бу аҕыс атахтаах
Адьярай Бөҕө
Күммүтүн күлүктээбитин,
Халлааммытын хаххалаабытын билэн,
Абааһы айыынан кубулунан
Кэлтэ буолуо дииллэр,
Дыксинэллэр,
Сорохтор
Ураты киһи
Удьуора кэлбит дииллэр.
Киэһэ буолан
Дьиэлээх оҕонньор
Кэлбит киһини кытта
Өй хорону,
Омук араас
Таабырынын
Эгэлгэтин
Ырыта-кэпсэтэ олордохторуна,
Дьие аана
Аһыллан кэлэр,
Өһүөлэригэр
Үс бүк буолар
Сыарбалаах от курдук
Улахан киһи киирэн,
Оһох арҕаатыгар туран:
— Дьиэлээх оҕонньор уонна эмээхсин,

Күтүүккүт эппитэ,
Бу дайды салгына
Сайа оѳуста уонна,
Мин эмиэ
Кэтит нэлэмэн алаастаах,
Улуу уһун улуустаах этим.
Дьахтарбын
Лыах курдук тангыннаран,
Сир симэбин курдук
Симээн баран,
Таһырдыа анһан биердиннэр диир, — диэбит.
— Дьэ биэрэргитин-биэрбэккитин
Биир тылынан
Бигэтик этин! — диир
Били киирбит киһи.
Онуоха оѳонһор:
— Үөһээ дайдыттан
Биир айыы киһитин,
Аллараа дайдыттан
Биир бухатыыры
Сүөһү үүрдэрэ-көрдөрө
Тоѳус сылга болдьоохтоон
Кыйга ыппыппыт.
Ол дьон кэллэхтэринэ эрэ
Кыыспытын биэриэхпит! — диэбит.
Киэһэ түһэн,
Им сүтэн,
Дьыэлээхтэр аһаан баран
Утуйаллар.
Дьураа Бөкө
Тыына тынаан,
Күүһэ күүрэн,
Хаана хамнаан,
Утуйар уута уйгууран
Утуйбакка сытан баран,
Хаамыах-сиимиэх санаа киирэн,
Таннан-туттан
Тиэргэннэ тахсар.
Ол тахсыбыта — абыс атахтаах сарайга
Күтүүт кэлэн

Күөнтээн
Күүтэн олорор эбит.
Дьураа Бөкө
Күтүөккэ уун-утары
Сыйа хааман кэлэн:
— Сир сирэй сирэбэс,
Улар мэйии,
Уодаһыннаах абааһы!
Уллун сирэй ороспуой,
Түөрт төгүл түөкүн!
Аар-дьаалы,
Эн баҕас
Дьахтары
Былдаан барыам диэн
Суостаахтык суоһурбаатын,
Уодаһыннаахтык уобурбаатын,
Кэбэлии кэбэргээтинг дуо?!
Бу дайды сирин
Сидьингэ
Силбэриттэриэм суоҕа!
Үөнүн-көйүүрүн
Үнтү тэбистэриэм эрэ суоҕа!
Сахсырбатын да
Сайыалыан суоҕа!
Ааккын алдыатыам!
Сир сирэйгин сарылыам!
Ханнык сирдээбин-дайдылаабын —
Онно төннө тур! — диэбит.
Онуоха күтүөт обургу
Уордаһан-абаран,
Хаана хамнаан,
Ыстанан тураары били олорбут
Абыс атахтаах сарайын
Тоҕо түһэн,
Сиргэ күөһэлис гына түстэ.
Дьэ хаана хойдон,
Абаран-сатаран,
Өрө эскирии-эскирии
Манньык диэн эппитэ үһү:
— Хантан хааннаах,

Кимтэн кииннээх
Хайа дайдыттан кэлбит киһи
Манньык киэптии-киэбирэ
Турабын?! — диэн баран хаамар.
— Айыы бухатыыра,
Маннай эн оҕус!
Онтон мин охсуом! — диэн олоотуур.
Оҕус диэбитин кэннэ
Айыы киһитэ
Көрөн туруо дуо,
Ол охсуу кэнниттэн
Тон сири тобуктарынан,
Ириэнэх сири иэччэхтэринэн,
Тыа кыыла үргэн-уолуйан
Күөлгэ симиллиэхтэригэр диэри,
Күөл балыга атан өлөн,
Охсуһар долгуннарыгар ыһыллан
Тахсар буолуор диэри
Тыаны тыалаан,
Сыһыыны сыһыылаан,
Күөлү күөл диэбэккэ,
Оту-маһы ортотунан,
Күнү-түүнү аахсыбакка,
Итиини-тымныыны билбэккэ
Үс сыл
Усталаах-туоратын тухары охсуһан,
Дьураа Бөкө
Күтүөтү кыайан-хотон,
Өлөрөн кэбиспитэ эбитэ үһү.
Өр-өтөр буолбакка,
Сэттис халлаан тиһилгэтиттэн
Дьураа Бөкө аатын ааттаан,
Суолун суоллаан, сураһан,
Анаан охсуһа
Биир бухатыыр түһэн,
Дьураа Бөкөнү кытта охсуһар.
Ахсынны ый
Ахсыс киэһэтиттэн
Тохсунньу ый
Тохсус күнүгэр диэри

Күннэри-түүннэри
Охсухан баран,
Дьураа Бөкө
Хоппута үһү.
Ол кыайан-хотон баран
Дьураа Бөкө
Манньк эппитэ үһү:
— Ийэттэн улаата төрөөбүт
Иннир силгэм илдьирийдэ,
Абаттан айыллыбыт
Абыс мүһэм айгыраата.
Үс арбахтаах
Үрүн күммүн
Өйдөөбөт буолаары гынным.
Ийэ сирим,
Охсуһар хонуум иччилэрэ,
Күн танарам,
Көмөлөһүн, өрүһүйүн!
Дьэ, утары кэлбити
Умса баттаан,
Суолун туора турбуту
Сото охсон,
Охсубуту охсуһан,
Кыргыһа кэлбити
Кыайан-хотон,
Дьизэ кэлэн
Сылайбытын таһааран
Күүс-күдэх ыла
Сыламнаан,
Сынньана сыппыта үһү.
Арай биирдэ
Сыһыыга сыламноы,
Сынньана сыттабына,
Үөһэттэн тимир туһах
Тэгирийэн түһэн турар эбит.
Ону ол диэбэккэ
Моонньугар кэппитигэр,
Арай бу туһах
Өрө тардыллар.
Ону мөхсөн

Быһа түһэр уонна,
Томтор устун күөх хонууга
Күүлэй хаама сырыттабына,
Иккиһин эмиэ
Туһах түһэн турарыгар
Кэтиллэ түһэр.
Дьураа Бөкө
Иччилээх тыллары
Этэн баран,
Ол тимир туһабы
Быһа охсон кэбиһэр.
Дьэ күн-дьыл ааһан,
Күүс-күдэх ылан,
Дьураа Бөкө
Күөх окко күөлэһийэ,
Күүлэйдии сылдьан,
Арай халлааны
Хантайан көрбүтэ —
Били Тыһы Уус диэн киһи
Кыһын курдук дьүһүннээх
Быстах былыт быган,
Былыт кыһа буолан
Ибир-сибир самыырдаан,
Сылаас уутунан
Сууйарга дылы,
Тыһнар тыһа
Тыал буолан
Этин-сиинин
Сайа охсор.
Дьураа Бөкө истибитэ
Былыт кыһа маннык диэн
Ырыа ыллаабыт:
— Кытылыыр атыр сылгын
Ылгын ойбоһо быһахтаах
Айыы Дьаргыл удаһан этим ээт.
Бу Дьураа Бөкө буруйа суох бухатыырдары
Кыргыбыккын,
Буруйу онорбуккун көрөр
Күн буолабын, — диэбитин истээт,
Айыы киһитэ

Сагата суох
Тимир туһабы
Кэтэн кэбиспит уонна
Үөһэ тардыллан тахсыбыт.
Үөһэ тардыллан тахсыбытын
Сэттэ хат хаттыгастаах,
Алта хос ааннаах
Аарыма дьыэбэ киллэрэллэр.
Үс күннээх түүн
Усталаах туоратын тухары
Бйаабы ырытан,
Уураабын ууран,
Үс сылга
Күлүүстээх хаайыыга уураллар,
Дьураа Бөкө
Үс сыл
Күлүүстээх хаайыыга олорор.
Баардаах батыа баара дуо!
Хаайыыны хайа көтөн тахсан
Мунгатыян олорон
Ырыа ыллаабыта үһү:
— Улуу ийэбиттэн-аҕабыттан
Айыллан үөскээтэхпинэ,
Харанга хаайыыга,
Түннүгэ суох түрмэбэ
Сытан өлөөр диэн
Айбыт айылырынан,
Уодаһыннаах оҥоһууларынан
Манньык буолан сытабын,
Уна ойбоһоспуттан көрдөххө
Ох курдук бэйэбин,
Кэтэхпиттэн көрдөххө
Кэрэх мас курдук бэйэбин
Бу мунгнаан сытыардыгыт.
Күн анныгар олорор
Үс саха
Оһоло суох олорбот,
Сьыс саҕа
Сьыһата суох буолбат
Аймах дииллэрэ

Сирбэр-дайдыбар, — диир.
Онуоха үс тобус сэтгэ сиринэн
Бэчээттээх үрүн сурук кэлэр.
Ол суругу ылан баран
Айыы Дьаргыл удабан
Дьураа Бөкөнү
Тимир туһабынан былаан
Орто дайдыга түһэрэр
Уонна
Анаан-минээн алгыыр:
— Охтоохтон охтумаар,
Саалаахтан самнымаар,
Уһун сааскар
Ойохтонон,
Оболонон,
Үрүн күн анныгар
Үчүгэйдик олороор, — диэн.
Ол диэтэр,
Баара бапшакка,
Дьураа Бөкө хаста да
Мүччүргэннээх
Охсуһууларга сылдьан
Ордон кэлэн ойохтонон,
Икки уолан уол оболонон.
Улахан уола
Сүдү Хоһуун бухатыыр диэн,
Кыра уола —
Буокайдаан бухатыыр.
Дьураа Бөкө
Ойохтонон-оболонон,
Улуу Орто дайдыга
Байан-тайан,
Оболоро улаатан,
Уһун олобу оломнообуттар,
Бэргэн айаны мэктиэлээбиттэр,
Суһал суолу солообуттар,
Аарыма аартыгы арийбыттар,
Бар дьоннорун көмүскээн,
Охтоохтон охтубакка,
Саалаахтан самныбакка,

Орто мыраан дайдыга
Ойохтонон-оболонон,
Уруу тардан-тараан,
Байан-тайан,
Кэпсээннэ киирэр,
Олонхобо ылланар
Ухун-унньугас олобу
Олорбуттара эбитэ үһү.

*(РНА СС Саха сиринээби научнай киинин архыыбыттан. Сал-
гыыта Дьураа Бөкө хас да мүччүргэннээх сырыытын туһунан.)*

Олонхону К.И. Чирков тылыттан 1942 сыл ыам ыйын 2
күнүгэр фольклорист Г.М. Васильев суруйбут.

Күүдээхтиир обонньор

Үс саха үөскээн төрүү илигинэ,
Бизэс саха буолан тарҕаныан иннинэ,
Сир ийэ сирэйэ
Чабычах түгэбин саҕа эрдэбинэ,
Халлаан буоллабына
Сөрүө сабыытын саҕаттан
Тэнийэн үөскүүрүн саҕана,
Үс үрүйэ тиксиитигэр
Күүдээхтиир обонньор диэн
Суос-собоһо киһи
Олорбута эбитэ үһү.
Бу киһи
Бизэс чааркааннаах,
Бизэс айалаах,
Бизэс илимнээх,
Собо халпытын курдук
Собоһо сүгэлээх эбит.
Арай биирдэ
Обонньор тугу да
Бултаабат буолан хаалар.
Харгыһан, кинэ хойдон,
Бултуур тэриллэрин бука барытын
Үнтү сынньан баран,

Кый бырах барар.
Ол баран
Биир хайага тийэн кэлэр.
Онно
Сүрдээх элбэх
Кыыл, тайах,
Булт баар сирэ эбит.
Онно көрдөгүнэ —
Хайыһар агаарын саба
Суоллаах киһи
Баар эбит
Бу сиргэ.
Арай бу киһи,
Кини көрдөгүнэ,
Хайага дьыэлэнэн
Олорор эбит.
Күүдээхтиир оҕонньор
Дьыэни булан
Бу дьыэбэ киирэр.
Дьыэлээх киһи
Кинини аһатар
Күндү аһынан
Уонна,
Кинилиин кэпсэппэт,
Биир тылы санарбат.
Киэһэ буолан,
Күүдээхтиир дьыэлээхтэн
Тангас көрдүүр, утуйаары.
Дьыэлээх киһи:
— Тангас ордук суох,
Мин атаһар киирэн сыт,
Сиргэммэт буоллаххына, — диир.
Оҕонньор утуйаары
Дьыэлээх киһи
Атаһар сыппыта,
Били дьыэлээх киһитэ
Дьахтар буолан хаалар.
Күүдээхтиир оҕонньор
Ол киэһэттэн киниэхэ
Эр буолан олорор.

Үлэтэ диэн, арай,
Ойбон алларан,
Сүөһү уулатан көмөлөһөр
Уонна офонньор тугу да кыайбат.
Дьахтар арай хат буолар.
Күнэ-дьыла тирээн
Төрөөрү ыалдыа сытан:
— Хотобойуом,
Маста киллэрэн
Тоһобото ас,
Хагдан отто тэлгэт уонна
Имэрийэн көр, — диир.
Күүдээхтиир
Ону истэн, уордайдан,
Сытынан кэбиһэр.
Били
Дьахтар төрөөрү сытарын
Төрүт өйдөөбөт киһи буолан биэрдэ.
Дьахтар иккиһин көрдөһөр.
Били киһитэ
Ымырдан да ылбат,
Олох кыһаммат.
Хата эбии уордайдан,
Суорҕанынан бүрүнэ-бүрүнэ,
Сыппытын курдук сытар.
Дьахтар үсүһүн көрдөһөр:
— Тус илин диэки,
Биһиги сирбит анараа өттүгэр,
Күн түһэр Көмүс Хайатыгар,
Үс ураһалаах
Абыс-балыстыылар олороллор.
Онно баран
Кыра балтыгыт
Өлөөрү сытар диэн эт, — диир.
Киһи, дэ туран,
Буута быстарынан сүүрэр, били,
Дьахтарын санатыттан ыраатаары.
Күн түһэр Көмүс Хайатыгар тийээн
Үс ураһаттан бастакытыгар киирэн
Тас уорбатынан тиэрэ түһэр.

Охто сытан көрбүтэ —
Күн туллан түспүтүн курдук
Үтүөкэн үчүгэй дьүһүннээх дьахтар
Туос чабычабы тигэ олорор эбит.
Охто сытан
Сага аллайан,
Илдьити эппитэ буолан түөргэлэнэр:
— Кыра балтыгытыгар баран,
Эрдэ булан биеэрэ охсун!
Эргэ наадыһан эрэйдэнэн
Өлөрө буолбут! — диир.
Дьахтар кыһыран
Кыптыыйынан бырабаары,
Сыһа бырабан кэбиһэр.
Күүдээхтиир оҕонньор
Ураһа илин энэрин
Тобо көтөн тахсан баран,
Аны иккис ураһаба киирэн,
Эмиэ халтарыйан,
Кэннинэн түөрэ түһэн сытан сангарар.
Дьэ, били эппитин курдук
Этэ турар,
Киһилии кэпсиэ баара дуо?!
Онно
Бэрэмэдэй тигэ олорор дьахтар
Ону истэн баран кыһыран,
Кыптыыйынан кыыратар —
Сыһа бырабан ыттар.
Үһүс ураһаба киирбитэ —
Хайаларыттан да ордук,
Үтүөкэн үчүгэй дьахтар
Былыт ойуулаах сону
Тигэ олорор эбит.
Харабын харабар тирээн туран,
Дьэ, сангарар:
— Кыра балтыгыт, төрүүбүн диэн,
Өлөөрү сытар,
Баран өрүһүйэ охсун! — диэн.
Били
Дьахтарын илдьитин дьэ

Киһилии этэр,
Киһилии кэпсиир.
Дьахтар
Кинини сүптү көрөн олорон
Манньык сангарар:
— Бара охсон
Үс сүһүөхтээх үүнэр
Күөх отунан
Айыыһыт манган атын төрдүгэр
Ыһа оҕус!
Тыстаах-баттахтаах
Тыһы үүс тириитин
Айыыһыт суолугар тэлгиз!
Хатынна быһан киллэрэн
Алта тоһоҕото ас!
Ньюолабай отто оттоон,
Тэлгэтэн, туомтуу тарт! — диир.
Күүдээхтири сыныйан көрөн баран,
Дьахтар:
— Сирэйин-харабын тоҕо сүрэй! — диэн
Дьулайан хаалар.
Күүдээхтиир
Төтгөрү сүүрэн кэлэн,
Маабы дьахтар эппитин курдук,
Дуом дуомнуур.
Оҕо тонг чааннык оргуйуор диэри төрүүр.
Бу бириэмэҕэ биэлэриттэн
Сүүһүн ортотунан
Субуруччу тоҕус туоһахталаах
Атыр кулун төрүүр.
Уолларын аата
Тура Төрөөбүт
Дьураа Бөкө диэн буолбут.
Биир абааһы бухатыра тийэн кэлэн,
Ааннарын аһан туран
Манньык саҥалаах:
— Күүдээхтиир оҕонньор,
Ким дьизэтин дьизэлээн олоробун,
Ноххо?! — диэн,
— Эн сүөһүгүн, үүккүн, аскын-үөлгүн

Мин бэйэлээх
Аллан буолбут айахпар
Ананарым буолуо.
Ытык Ымытылаан Куону
Мин дьахтар гынабын!
Эн тахса орус! — диэн.
Күүдээхтиир офонньор
Абааһы хоннобун аннынан
Төлө көтөн тахсан куотар,
Эрэдээктээх экирэтиһии буолар.
Тимир аабылаан мастаах
Дайдыга тийээллэр.
Умайа турар
Уот Байхал иннигэр баар
Таас булгуньяахха
Күүдээхтиир өрө сүүрэн тахсар да,
Булгуньяабы эргийэ сүүрэр.
Кулгаабын эминньэбэр диэри
Сир хаһыллыар диэри сүүрэн баран,
Абааһытын бу булгуньяахха
Муннаран кэбиһэр уонна
Дайдытыгар төннөр...
Айаннаан иһэн
Биир үүт манан аттаах
Сүүнэ улахан бухатыыры
Көрсө түһэр.
Бу бухатыыр
Атын тэһиинин түһэрэн биэрбитигэр
Күүдээхтиир
Тарбачыһан тахсыбытын ылан,
Бухатыыр
Сизбигэр уктан кэбиһэр уонна,
Күүдээхтиир
Кэлбит суолунан баран иһэн,
Били Абааһы бухатыырын
Көрсө түһэр.
Абааһы
Күүдээхтиир офонньору көрдүүр,
Суолун-иһин ыйан кулу диир.
Дураа Бөкөнү кытта дорооболоһор,

Абааһы бухатыыра.
Айыы бухатыыра көрөн турдабына
Күүдээхтиир оҕонньору
Сизбиттэн ылан,
Тобугар ууран олорон ыллыыр:
— Төрүүр оҕон төрдүн,
Иитэр сүөһүн
Иэйиэхситин
Этэн биэрдэххинэ,
Оҕонньору бэлэскэр
Быраҕан биэриэм.
Абааһы үөрэн, олоро түһэн
Табахтаан баран
Манньык
Сири сабардаан олорор
Саба байбыт
Сабыйа баай тойон диэн баар.
Ол аччыгый кыһа
Үчүгэй Үүйээн диэн
Кыыс баар буолуо.
Ону бэйэн билэн
Ойох ылаар, — уонна сэрэтэр:
— Үөһээттэн-алларааттан
Киһи бөбө
Мустубута буолуо, — диэн.
Ыллаан баран
Абааһы бухатыыра
Айабын атан биэрбитэ,
Сүрэхгээх быара айабынан
Курдатты кестөр.
Ону Дьураа Бөкө
Обунан тобулу ытан,
Абааһы бухатыырын
Өлөрөн кэбиһэр.
Айыы бухатыыра
Күүдээхтиир оҕонньору төттөрү
Дайдьытыгар үүрэн кэбиһэр.
Бэйэтэ
Айаннаабытын курдук
Айанныы турбут.

Биир дыктилээх дайдыга кэлэн,
Ата киһилии кэпсиир,
Сахалы сангарар:
— Сэрэнэн, сэрэнэн айанныыргын, бараргын
Олох умнан иһэбин, — диэн
Ата сүбэлиир.
Үтүөкэннээх
Күөх нуоҕал дайдыга
Тийэн кэлэр.
Сылгыны-ынабы
Түөстэринэн тэлэн,
Атын алаас кытытыгар
Саһыара баайан баран,
Киһи куһаҕана буолан
Кубулунан киирэр.
Эбир ыһыах буола турар эбит —
Уруу буолбут.
Көрдөбүнэ — тоҕус аранас саҕа
Абааһы бухатыыра
Сытар эбит.
Айыы киһитэ
Көрөөт куттанан,
Төттөрү барыах курдук
Атыгар төннөр.
Атын тула
Дыкти үчүгэй,
Көрүөхтэн күндү
Эриэккэс отон
Үүммүтүн көрөн,
Ону сиэн баран,
Икки сиэбигэр
Толору хаалаан баран,
Саатар били дьахтары
Харахпынан көрөн
Барыахтаахпын диэн
Төттөн кэлэр.
Дьэ, бу отону
Дьон бары дыктиргииллэр.
Дьиэлээх кыыс арыалдыттарынан
Отонноох сиргэ сирдэтэр.

Тобус абааны бухатырдара кэлэн
Тула туран кэбиһэллэр.
Онуоха
Үчүгэй Үүйээн көрдөһөр:
— Аан дайдыбыттан араһсарбар
Дайдым отонун сиэхпин
Көңүллээн!
Итэҕэйбэтэххитинэ,
Үс уус киһитэ
Харабылла аҕалын, — диир.
Дьэ, отонго тахсаллар.
Көрдөбүнэ —
Дьон барыта
Үрүө-тараа сырсаллар,
Отону көрдөөн.
Уол соботох хаалан баран,
Арык мас үрдүгэр
Тахсан туран
Кыыска санга аллайар:
— Арык мас үрдүтэн көрдөххө,
Дьикти кэрэ
Сиэдэрэй сир көстөр, — диэн.
Албыннаан,
Кыыһы онно
Ыныран ылан баран,
Уоран, күрэтэн илдэ барар.
Дьэ, дьахтар
Абааныны да,
Айыыны да кытта
Айаннаан иһэрин билбэт.
Ол айаннаан иһэн, дьиксинэн,
Ытыыр-сонuur, муннанар.
Дьураа Бөкө, дьээбэлэнэн,
Абааны сирэйдэнэн туран,
Дьахтары
Хайыһан көрөр.
Дьахтар
Өссө ытыыр-сонuur,
Мунгатыяр-айманар, куттанар.
Төрөппүттэрин кытта,

Аан ийэ дайдытын кытта
Бырастыылаһар.
Онуоха дьэ
Айыы киһитэ,
Дьэ айыы дьүһүнүнэн
Кыыһы хайыһан көрөр.
Дьэ, добоор,
Сир-халлаан дьүһүнэ-өнгө
Уларыян ылбахтыыр,
Аар холорук түһэр,
Оту-маһы охторор.
Айаннаан иһэн
Биир үс күөллээх
Нэлэмэн дайдыга
Тийиэн тохтуулар.
Хонуктаан баран
Эр киһи уһуктан,
Хамнаан көрбүтэ —
Кыайан хамсаабат,
Үрдүлэригэр
Халын хаар түһэн
Тибэн баран хам ылан
Тонортоон кэбиспит.
Атын бэрт эрэйинэн булан тутар,
Дьэ, суол хайар.
Уот Байхалга киирэр
Хатан ыстаал
Биитин курдук
Муостанан тахсар.
Көрбүтэ — биир тимир курун ат
Итии уунан ииктии,
Оту булкуйан саахтыы турар.
Оройунан ааннаах
Муус булгунньах дьиэ
Турар эбит,
Ол дьиэбэ ырыа иһиллэр.
Үчүгэй Үүйээн түүлүн кэпсиир, айманар,
Ытыыр-сонuur.
Айыы киһитэ
Ол дьиэбэ

Үөлэс үүгүнэн түһэр,
Ону көрөн дьахтар:
— Бу бостуой өлөөрү кэллэбин, — диир.
Онуоха Айыы киһитэ
Дьэ таһыгар тахсан
Саһан хаалар.
Абааһы бухатыыра
Тийэн кэлэр.
Наар сүөһү икки киһи иккини
Бултаан аҕалар.
Сыты билэн уордайар,
Дьахтар
Саба саһаран кэбиһэр.
Хонон баран
Абааһы
Бараары-кэлээри сыбыытыыр,
Эмиэ сыты билэр.
— Сыты абааһы көрөр буоллаххына
Тоҕо кэлбиккиний? — диир дьахтар.
Хонон туран баран
Абааһы бултуу барар.
Дьураа Бөкө
Дьахтарга этэр:
— Ити абааһы атын,
Төрдүн-ууһун
Ыйытаар эрэ, — диэн.
Утуйаары сытан
Дьахтар эриттэн
Ыйытар, көрдөһөр:
— Бу ойбоһор аты
Кыайан булбат буоллаҕа диэн
Дьон күлүү гыныахтара,
Сонобоспут хантан төрүттээбэй?
Оннук сылгыта булуохха, — диир.
Абааһы уордайан
Дьахтары
Түгнэри тэбэр.
Ол мин атым
Хантан төрүттээбэ
Эйиэхэ туохха наада буолла! — диир.

Дяхтар:

— Оччоҕо өлөрүнэн кэбиһиэм!

Соҕотох хааллахына, — диэн баран

Монноору гынар.

Онуоха уолуйан туран,

Дяхтарын ааттаһан,

Танты, имэрийэ олорон

Ата хантан төрүттээбин

Этэн биэрэр.

— Тимир Бөкөөрөйдөөн эмээхсингэ

Үс төгүрүк сыл

Сылгыһыт буолан сылдыбытым, — диир.

Айыы киһитэ

Маны истэн баран,

Тус собуруу икки,

Тус арбаа икки ардынан

Үөл-дьүөл көстөр аартыгынан

Бара турар.

Дяхтар кинини

Сүбэлээн хаалар —

Үс суол сиргэ

Үтүөнү он орон барарга.

Биир сиргэ

Икки кыыс оҕо

Кыптыыйы былдьаһа тураллар.

Булгу тутан

Анаардаан биэрээр,

Кыптыыйдарын, — диир.

Иккис дайдыга

Икки бөрө

Биир эһэни былдьаһан

Өлөрсөн эрэллэр,

Ол эһэни

Анаардаан биэрээр.

Үһүс дайдыга

Үрүн Айыы уолун

Үүт манан атын

Тутан баран турар.

Үрүн эһэлэргэ тийээр уонна

Анаардаан биэрээр,

Үрүн эһэлэргэ, — диир.
Барбыт сиригэр дэ тийэр.
Дьураа Бөкө
Бөкөөрөйдөөн эмээхсин
Дьэтин ааныгар тийэн санарар:
Сылгыһытынан ыл! — диир.
— Кыран, мөлтөбүн да бэрт эбит.
Чэ, сылгыһытынан сылдыахтаа! — диир.
Дэ, айы аһын аһатар.
Халлаан мэк тунуй курдук
Үс кытарах биэни сылгылаан
Манна сылдыар.
Биирдэ
Сылгыларын сүтэрэн кэбиһэн
Өлөөрү сырыттабына,
Били икки кыыс
Сылгыларын аҕалан биэрэллэр.
Төгүрүк сыл буолан баран
Эмээхсин сылгыһытын хайгыыр:
— Кырдык,
Эр бэрдэ эбиккин!
Тимир Байаарыскай бухатыыр
Мөлтөх этэ.
Сылгыларбын балтараа сыл
Буолан баран аҕалара, — диир.
Дэ ити курдук,
Иккис сылыгар
Бөрөлөр көмөлөһөллөр.
Икки бастакы сылыгар
Биэлэр буоһаан бараллар,
Үһүс сылыгар
Үс биэ
Үһүөн буоһаабыттар.
Дьураа Бөкө
Кыра биэ оҕото
Мунду босхон кулуну
Талан ылар.
Мунду кулунун
Сыһыйан баран,
Кэлбит суолунан

Төннө турар.
Эмээхсин кинини
Албаан хаалар:
— Мунду босхонг сонобоһум обото
Хадьайар Хара Дьабыл!
Бугуйар Буурай Дьабыл
Убайгын кытта төннөргүтүгэр,
Дайдыбар барарбар
Тобус абааһы бухатырын
Төбөлөрүн унуобун
Кэһии гынан аҕалаарың,
Симэх гыныхпын! — диэбитэ үһү.
Эмээхсин
Сутуга луоскунан түөрэхтээбитэ —
Тобуста олоро түһэр.
Дьураа Бөкө
Абааһытын дьэтигэр кэлбитэ —
Били абааһытын ата үргэн,
Быатын быһа түһэн,
Халлаан уорбатынан
Уот төлөн буолан
Субурус гынан хаалла.
Дьураа Бөкө
Дьахтарын ылан күрүүр.
Кэнниттэн сотору собус
Кинини эскирэтэн
Абааһы уола тийиэн кэлэр.
Айыы киһитэ
Мииммит ата
Манньык сангарбыт:
— Сииһим этэ ситэ илик,
Көхсүм этэ хойдо илик,
Буурай Дьабыл!
Бугуйар буоллаххына — бугуй,
Хадьыйар буоллаххына — хадьый,
Убаай, — диэн.
Үс түүннээх күн
Абааһы ата
Бугуйан мөбөр да,
Абааһы уола

Эмэнэтэ да
Хоппох гыммат,
Эмиэ ситэр.
Ат быраата
Хара Дьабыл эмиэ сангалаах:
— Үөһээ дайдыга тахсан,
Халлаан кирбиитигэр
Мөбөн баран,
Били абааһы иччитин
Уот Байхалга
Түгнэри халбарытан көр, — диэн
Сүбэлиир.
Ат убайа
Бугуйар Буурай Дьабыл
Абааһы уолун
Түгнэри халбарытар,
Үөһэттэн түһэн иһэн
Бугуйан өрө көтөр.
Уот Байхалга түһэн иһэн,
Абааһы уола
Аан дайдытын кытта
Бырастыылаһар.
Дьураа Бөкө абааһытын
Кыайбытын кэннэ,
Икки ини-бии аттар
Үөскээбит төрүт сирдэригэр
Төһөнөллөр.
Дьураа Бөкө
Бэйэтин атын аттанан
Айанныыр мантан антах.
Дьахтар сирин диэки барбыттар,
Дайдыларыгар кэлиилэригэр
Симэхсин эмээхсин,
Ойбон аллара туран,
Көрөн баран кэпсиир,
Тыл быһаһаһын этэн,
Тыын быһаһаһын
Тыына турар,
Дьаһал биэртэлиир.
Албына диэн,

Симэхсин эмээхсин сийн
Быһа анһан баран,
Хөтөннө киллэрэн
Быражаллар.
Кырдык буолбутугар,
Дьэ, улахан үөрүү-көтүү,
Малааһын буолар.
Онтон бараллара кэлбитигэр
Кыыс
Ийэлээх абатыгар этэр:
— Ытык мастан
Бытарытан кулун,
Сүөһүттэн үстээхтэри үһү,
Ситэри
Ампаар күрүөтүн үлтүркэийин,
Тиит буолар
Саатыттан аҕалыг!
Баралларыгар туох да орпокко
Барыта барсар, батыһар.
Симэхсин эмээхсин,
Кыһыл саһылы булан
Дьиз үрдүгэр тахсан
Талбааты-талбааты
Кыыс суолун диэки
— Дом!!!
Кытарарым кыайда, — дии-дии
Ыллыыр.
— Хангас диэки харабын
Кытыытынан көр, — диэн
Көрдөһөр.
Кыыс
Кэннин хайыһан көрбүтүгэр,
Анаммыт баайыттан ордуга
Барыта хаалар.
Дьураа Бөкө
Дойдугар тийэр.
Төрөппүттэрэ кырдыан хаалбыттар.
Дьураа Бөкө
Тэннээбин булбакка
Бардамнык туттунар.

Биирдэ
Үс хос бастаах
Далан өксөкү
Көтөн кэлэр, сангалаах:
— Тимир Лэкээрэйдээн нэһилиэктээх
Уот Кутаакый улууһуттан
Аллараттан көптүм,
Саба үктүөҥ буоллаххына,
Үктээ! — диир.
Айыы киһитэ
Уордаһан-абаран,
Санара турбута үһү:
— Тыыннаах эрдэххинэ,
Төһөнө тур, — диир.
Өксөкү
Сиргэ кэлэн түһэр да,
Абааһы бухатыра буола түһэр!
— Аллараа дайды
Абыс биһин,
Үөһээ дайды
Үс биһин
Үрэйэн кэлбит киһибин!
Дьэ, мэхэмээн курдук
Мээрэйдэһэн көрдөхпүт! — диир.
Охсуһуу улахана буолар.
Хара тыаны
Хампы үктээбиттэр,
Күөл уутун
Дьалкыта тэпсибиттэр,
Сири дэхсилини тэпсибиттэр,
Олохтоох дайдыларыттан халбарыйан
Дьулуур Хаан бухатыр сиригэр
Кыргыһылаах кырыс хайатыгар,
Өлөрсүүлээх өлүү хайатыгар
Тийэн охсуһаллар.
Абааһы уола
Кыргыһылаах
Кырыс Хайа иччититтэн
Көрдөһөр:
— Болот Күндүй!

Ньылчы үктээн уонна
Атах хатыйан
Охторон кулу! — диэн.
Айыы киһитэ охтубут.
Айыы бухатыыра:
— Күн айыым, көмүскээ!
Хаан айыым, харыһый! — диэн
Кырыыс Хайа иччититтэн
Эмиэ көрдөһөн баран,
Хатыйан ылан бырабан,
Абааһы уолун
Охторон түһэрэр да,
Этин-хаанын ыһан кэбиһэр.
Бараары гыммыта,
Байааттангыны сылдыар
Буолан хаалбыт.
Нэһиилэ иэбэннээн,
Биир халлаанга тийэр,
Баай харыйаба тийэр,
Өйөнө сытан санга сангарар:
— Аан дайды
Аар манан ата буолбут
Улуу мас,
Иччилээх буоллаххына,
Иччин имэрийэн көрүөбүн,
Төһө-хачча буолуой? — диир да,
Өлөн дагдайан хаалар.
Тиит төбөтүнэн
Түөрт кириэс буола
Хайа ыстанан баран,
Биир үтүө-мааны
Дьахтар тахсар.
— Үрүн Айыы,
Сырлбаннаах тынынг,
Төрөһпүт Дьураа Бөкө диэн
Бухатыыр уолун
Абааһы адырайын тиһиттэн
Ордон кэлэн өллө.
Айыы Дьаргыл удабаттара кэлэн
Дьалбыйан,

Сүллэрдээн,
Илбийэн көрүөххүтүн,
Төһө-хачча буолуой, — диэн тыллыыр.
Үөһэттэн
Айыы Дьаргыл удабана кэлэн
Сүптүйэр, арчылыыр.
Дьураа Бөкө
Тиллэн хаалар.
Дьэ тиллэн
Дайдытыгар төннөн кэлэр.
Кэлбитэ —
Ойоҕо хат эбит.
Биир уол оҕо төрүүр,
Үөрүү-көтүү буолар.
Бу оҕо
Оноҕостоох саанан
Оонньуур буолан баран,
Таһырдыа оонньуу сырыттабына,
Биир талах бэстиэл саҕа былгыт
Биэтэнни сылдьан
Ырыа ыллыыр:
— Байхал иччитэ
Балханай бухатыыр
Харабын иччитэ
Тимир Бэлэһэкээн ойоҕор баран
Тимир биһиккэ
Бигэнэн кэлээхтээтим.
Аны үс хонон баран
Кэлээхтиэм,
Огостон олордун, — диэн.
Оҕо, куттанан,
Киирэн кэпсээн биэрэр.
Ата куттанар,
Харбын уугун тэстэрбит
Тимириккэ, — диир.
Эһэ, бөрө бөҕөтө кэлэллэр,
Сүөһүнү тутан сииллэр.
Аар холорук түһэр,
Хабыс-харанга буолар.
Абааһы уола

Обустаах тийэн кэлэр,
Айыы киһитэ
Обуһу моонньоох баһын
Быһа таһыйан ытар.
Абааһы уола көрөр.
Охсуһуу буолар.
Дьураа Бөкө кыайар,
Бөрөлөр, эһэлэр
Сүөһүлэрин барытын
Сиэн баран
Итиннэ-манна
Утуйан хаалтар.
Арай Көбөччү Борон диэн ата,
Атыр Дураан диэн сонобосторо,
Айыы Тукаал диэн кулуннара эрэ
Ордон хаалтар.
Онон сүөһүлэнэн,
Оболоро улаатыар дылы
Олорбуттара үһү.

(Олонхону К.И. Чирков тылыттан 1942 сыл ыам ыйын 2 күнүгэр фольклорист Г.М.Васильев суруйан хаалларбыт. РНА СС Саха сиринээҕи научнай киинин архыыбыттан).

ЫТЫК КЫРДЫАҖАС КЭПСЭЭННЭРЭ

84

Өрө Чөрөгөр туһунан кэпсээн

Бэрт былыр бу дайдыга олох абыях саха баара үһү. Бу дайдыга былыр-былыргыттан сир-халлаан үөскүө-буттэн ыла таба сүөһүлээх, тордох дьиэлээх, булдунаан иитиллэр көһө сылдыар төрүт олохтоох хангаайылар, эбээннэр, дьукаагырдар олорбуттара үһү. Бу олохтоох омуктар Дьяанты уонна Индигир өрүстэр сүннүлэринэн, хайалар тэллэхтэринэн тарҕанан-тэнийэн олорбуттар.

Ол кэмнэ Таас Балаҕан диэн сиргэ Хаптаҕайкаан Баатыр эмээксининэн олохсуйан олорбут. Кинилэр икки уоллаахтар эбит. Биирдэрэ Өрө Чөрөгөр диэн, иккиһэ Тыаллыгы диэн. Хаптаҕайкааны төрүт олохтоох саха эбитэ үһү дииллэрэ.

Офонньор ол олорон омуктар баалларын истэр-билэр эбит. Хаптаҕайкаан Баатыр Салтаһа Тааһа диэн сиргэ уонна Сана Сиэн диэн үрэх баһыгар кыылга-тайахха айалаан бултуура үһү. Онно булт үүтээннээх эбит. Кини эдэр сааһыгар биир Муокаччаан диэн омугу (эбээни) кытта үс күн устата охсуһан кыайбыт эбит. Онтон кырдыан баран Хаптаҕайкаан Баатыр бу омуктартан куттанар буолбут.

Уолаттара улаатан, иккиэн харчынан түһэр түһээни төлүүргэ Дьяантыга хамнаска үлэлии бараллар эбит.

Арай биирдэ офонньор айаларын көрүнэ-харана барбыт. Айаларыгар тийбитэ, били айаларын кирсин омуктар кэлэн быһыталаан кэбиспиттэр. Хаптаҕайкаан Баатыр ону онгостон муннана сырыттабына, биир уучахтаах омук уола сүүрдэн кэлбит. Офонньор ол киһини ох саатынан түннэри ытан түһэрэр, уучабын эмиэ өлөрөн кэбиһэр. Онтон дьиэтигэр кэлэн хататынан-сатанан уотун сана оттунан эрдэбинэ, киһи киирэн

кэлэн көхсүн хаба ортотунан саайар. Онуоха оџонньор аһаттаран баран өлбүтэ буолан хаалар. Оџонньор туран көрбүтэ, киһитэ сүүрэн хаалар. Ону ох саатын ылан батыһар. Киһитэ быһыйа бэрдиттэн, оџонньор дьиэтигэр төннөр.

Оџонньору охсубут омук дьиэтигэр тийэн: «Мин Хаптаҕайкаан Баатыры өлөрдүм!» — диир. Эдэр сааһыгар Хаптаҕайкааны кытта охсуспут Муокаччаан диэн омук оџонньоро онно баар эбит уонна ону истэн баран эппит: «Мин кинини өлөрбүтүн буолуо диэн итэҕэйбэппин», — диэн. Били омук кыыһыран туран ол Муокаччаан оџонньору батыһанан анһан өлөрөн кэбиспит. Сарсыныгар туран Хаптаҕайкаан Баатыр олорор сиригэр, дьиэтигэр барар. Онно тийибитэ, дьиэҕэ эмээхсин соџохо олорор эбит.

— Оџонньор ханна бартай? — диэн ыйытар омук уола. Онуоха эмээхсин: «Оо, өр буолла барта. Элбэҕи бултаата дуу, эбэтэр ыарыйда дуу», — диэбит.

Инньэ диэн баран эмээхсин кэлбит киһини ынах арытынан-сыатынан утары анһан туран:

— Аһаа, чэйдээ, — диир.

Дьэ үчүгэй амтаннаах аһы аһаан, эмээхсини талаабакка-халаабакка дьиэтигэр төннөр. Ол тийэн: «Оџонньор өлбүт. Эмээхсин миигин үчүгэй амтаннаах аһынан аһатта», — диэн кэпсиир дьонугар. Онуоха дьоно ол-бу аһы ааттатаалаан ыйытан көртөр да, уоллара ол ааттаммыт астартан барытынааҕар ордук амтаннаах ас диэбит.

Онуоха биир омук уордаһан туран эппит: «Арай саха саабынан аһатта ини», — диэн. Онтон мэккиһэн баран, аны охсуһан-өлөрсөн бараллар. Били Хаптаҕайкаан Баатыры өлөрдүм диэбит омугу доџоро өлөрө охсубут, ол ғынан баран олорон толкуйданар: «Кини кырдык Хаптаҕайкааны өлөрбүт буоллабына, оџонньор тимир быһахтаах, сүгэлээх, батыһалаах, ох саалаах, тимир салыырдаах буолуохтаах, ону баран ыһаахха», — диэн. Онтон били доџоро Хаптаҕайкааны өлөрдүм диэбит киһи ыйыт дьиэтигэр кэлбитэ, дьиэ иһитэх эбит. Дьиэ иһитэбин көрөн баран били өлүөхсүт оџонньору өлөрдүм диэбитэ албына эбит диэн, дьону түмэ тардан, мустан, сүүрбэччэ киһи буолан, Хаптаҕайкаан олорор сиригэр айанныылллар. Айаннаан иһэн киэн нэлэмэн алыыга киирэллэр.

Хаптаҕайкаан омуктар айаннаан иһэллэрин көрөн баран, дьиэҕэ киирэн бүтэй үгэххэ саһар уонна эмээхсинигэр этэр:

— Эн кинилэргэ кыыл таба этин ырааһыйдаан аһатаар уонна кистээн быһахтарын хомуйан ылаар, — диэн.

Дьэ, омуктар кэлэн киирбиттэригэр, дорооболоһон баран

эмээхсин, били оџонньоро эппитин курдук, аһы тэрийэр. Ол тэрийэ сырыттаџына омуктар киниттэн ыйыталлар:

— Хайа, атаспыт ханна бартай? — диэн.

— Суох, олус уһаата барбыта, — диир. Онтон кэлбит омуктары ырааһыйынан аһатар.

Ол аһы олордохторуна, эмээхсин быһахтарын хомуйан тахсар уонна дьизэ халџанын уунан ыһан хам тонорор. Онтон оџонньор сытар үгэбин туһунан тонсуйбут. Ону истэн оџонньор батыйатын туһутунан тахсан: «Хайа, Хаптаџайкаан Баатыр өллө диэбиккит бу баарбын», — дии-дии охсуһан, батыйанан кыдыйан барбыт.

Бу охсуһууттан икки эр киһи, биир эмээхсин халџаны тоџо көтөн тахсыбыттар. Дьизэлээх эмээхсин омук эмээхсинин ситэн, түннэри быраџан, айаџыттан саба үктүүр, онуоха омук эмээхсинэ этэрдэһин уллунун кытта эмээхсин тинилэбин быһа хадьыйан ылбыт. Дьизэлээх эмээхсин абаран, омук эмээхсинин сүгэнэн кырбаан өлөрөн кэбиспит. Икки эр киһи куоппуттар, онтон ордуктара бары өлбүттэр.

Ол охсуһуу кэнниттэн оџонньордоох эмээхсин, аны элбэх омук мустан кэлэн өлөртөөн барыахтара диэн, сэрэхэдийэллэр, куттаналлар. Кинилэр олорор сирдэриттэн түөрт көстөөх Тылбыгыр Уолбута диэн сиргэ сахалар олороллоро үһү. Оџонньордоох эмээхсин онно көһөн тийээллэр. Ол кэлбиттэригэр онно олорор ыаллар бары мусталлар.

Ол курдук көһөн олоодохторуна, маабы Дьяангыга хамнаска барбыт Хаптабайкаан уолаттара Өрө Чөрөгөр быраатын Тыаллыкыны кытта тийиэн кэлбиттэр.

Дьэ, бары мустан сүбэлэхэллэр. Омуктар наһаа элбэх буолуохтара диэн эбии дьону мунһан, саа-сэп оностоллор. Бу сэриини салайааччы дьонунан биэс киһини аныыллар, тойонноро өрө Чөрөгөр буолар. Кинилэр, бу биэс киһи — Өрө Чөрөгөр, Тыаллыкы, Саргыччай, Тылбыгыр уонна Кулун — мустан сүбэлэхэллэр: сэриигэ туспа миэстэни буларга уонна омуктары Салаа уонна Уолбут сиэннэринэн тоһуйарга диэн.

Арай ол курдук олоодохторуна, дьэ, наһаа элбэх киһи кэлэр. Ол кэлэннэр Илин Булгунһахха тохтууллар. Онтон манан таба уонна бөрө тириилэринэн былаах ыйыыллар. Оттон сахалар эһэ баттабын ыйаабыттар уонна ытыалаабытынан барбыттар. Ытыалаһан иһэн сорох сахалар охторо баранарын кытта, күрэнэргэ тийибиттэр.

Арай сэриини салайар Өрө Чөрөгөрү кытта абыйах киһи халан бараннар, батыйанан охсуһаллар, өлөрсөллөр. Ол сылдьан Тыаллыкы өйдөөн көрбүтэ, Өрө Чөрөгөр уонна кини эрэ охсуһа сылдьаллар эбит. Омуктар ортолоругар кинилэртэн атын сахалар суохтар эбит. Омуктар кыайыахтара диэн, Өрө Чөрөгөр быраатынаан сүбэлэхэн баран куотарга соруналлар уонна күрүө курдук турбут дьон үрдүнэн өрө ыстаналлар. Өрө Чөрөгөрдөөх бу сэриигэ, охсуһууга хотторон, куоталлар. Сирдэриттэн, дьиэлэриттэн араһан-куотан, Индигир өрүскэ тийиэн хоно сыттаһтарына, арай күн тахсыта кэбэ этэр үһү. Онно Өрө Чөрөгөр уһуктан, дьиибэргээн, бэйи эрэ, билигин кэбэ этэр кэмэ илик, туох дьиибэтэй диэн кыламанын быһыһан көрбүтэ, эргиччи наһаа элбэх омук кэлэн, сорохторо тииккэ тахсан олороннор, кэбэли сангараллар эбит.

Өрө Чөрөгөр быраатын уһугуннаран баран өрүскэ ыстанар, быраата кини кэнниттэн ыстанан иһэн ырбыыга түһэр. Ону омуктар ох саанан ыталлар. Тыаллыкы ол табылла сытан: «Бу иккиэ бэйэбититтэн өлөрдөхтөрүн көр эрэ, дьэ, хайаан да иэстэхээр», — диэн убайыгар хаһытаабыта үһү.

Өрө Чөрөгөр өрүһү үрдүнэн ырбыыны өрө көтөн ыстанан куотар, ол куотан уҥа биэрэккэ тахсан тохтоон, эргиллэн туран: «Уолгут оноһонунан, кыыс оһоһут кыптыыйынан оонһуулларын саһана хангас аар холумтанһыт аннынан күөрэйиэм... убайдарбар!» — диэн хаһытаабыт.

Онуоха омуктар киниэхэ ханыгытыллар: «Өрө Чөрөгөр куоппут, аны эн өнгүн өнгүөхпүт суоҕа», — диэн, уонна төннөн барбыттар.

Ол сэриилэспит сирдэригэр, Омук Үрэбэ диэн сиргэ, сэрииттэн ордубут Тылбыгыр, Саргыччай уола уонна Кулун буолан олохсуйан олороннор, сэрииттэн ордон хаалбыт омуктары тоһуйан, охсуһан-сэриилэхэн кыайан, кыйдаабыттар. Бэрт аһыйах омук ордон, сирдэриттэн куоппуттар. Ол куотан иһэн: «Хаарыан аҕа-аймах дьоммутун уора хамыйдылар, хаарыан аҕа-хаан аймах дьоммут хара хааннара халаан уутугар халыйан киирдэ», — диэн омуктар суламмытара үһү.

Онтон ыла бу Уолбукка сахалар ордон-тобуоруйан олохсуйбуттар. Ол олохсуйан олордохторуна биир хара хагдан эһэ киирэн кинилэри буулаабыт, ону Тылбыгыр Кулунга эппит: «Тахсан ытан кэбис», — диэн. Онуоха Кулун этэр: «Эмиэ тугун ыттаһпытый, хата тыыннаахтыы тутан баран, илиибитин сис кэдэрги туттан туран тэбиэххэ, хаста тэбэн өлөрөр эбиппит», — диир. Онуоха Тылбыгыр эһэни тутан биэрэр. Ону Кулун тииккэ кэлгийэр. Ол кэлгиллэн турар эһэни үстүүтэ тэбэллэр, онтон сэттиһин тэппиттэригэр, эһэ киһилии айкакалаан-ынчыктаан, эрэйдэнэн өлбүтэ диэн кэпсээн оностоллор эбит.

Отгон Өрө Чөрөгөр омук сэрииттэн куотан үс сыл устата Дайдыга сылдьан баран, Дыгын сэрииттэн киһилэнэн, дьону мунһан Байхалынан устан омуктар сирдэригэр эргиллэн кэлбит. Ол Байхалынан устан иһэн дьон Өрө Чөрөгөртөн ыйыталлар үһү: «Эн Индигири билиэн дуо?» — диэн. Өрө Чөрөгөр хас өрүскэ кэллэхтэрин аайы ууну баһан, өрүс уутун амсайан көрө-көрө, атын өрүс диэн этэр эбит. Онтон биир күүстээх сүүрүктээх өрүскэ кэлэн тохтоон туран, уутун амсайан баран: «Үчүгэй уулаах үрүн Индигир эбэм эбит!» — диэн санга аллайан дьонугар эппит. Онтон болуотунан Индигири өрө өксөйөн устан, олохтоох омуктар мустан олорор сирдэригэр тийэн дьаакыр кэбиһэн тохтоон туран, омуктары кэтээбиттэр. Сотору-сотору болуоттарыттан тахсан, кытыл кумабар кистээн хоруонка арааһын ыһан киирэр эбиттэр.

Биир сарсыарда көрдөхтөрүнэ, омук дьахтара уу баһа киирэн баран хоруонка ирдээн тахсыбыт. Ону көрөн омуктар бары сырсан кэлэн, хоруонка ирдиир буолтар. Ыраах таас тэллэбэр, тыаҕа олорор омуктарга биллэрэн, аны күн ахсын мустан ирдиир буолтар. Ону көрөн Өрө Чөрөгөрдөөх аны үрүн танаһы

тардыбыттар, ону омуктар көрөн, ити Индигир эбэбититтэн Үрүн Далай иччитэ тахсан ибир ыһыабын ыстаба диэбиттэр. Аны бу болуотунан кэлбит дьон киэһэ, күн кириитэ, кистээн тахсан, кытыл кумабар араас аһы ыһаллар. Ол аһы омуктар эмиэ хомуйан бараллар эбит. Өрө Чөрөгөр дьоно үс хонук тухары кэтээн көрөн баран, омуктар бары тиксэн түмсүбүттэрин билэн, Өрө Чөрөгөртөн ыйытан баран күн кириитэ, омуктар мустубуттарың көрөн олорон, тэргэнинэн үнтү тэптэрбиттэр. Онтон орпуттарың чакырынан эстэр бинтиэкэ саанан, батыйанан кыргыбыттар.

Өрө Чөрөгөр тордохтоох омуктарга охсуна сылдьан этэрэ үһү: «Үс төгүрүк сыл буолан баран дьэ көптүм. Дьэ кыйыңхотун», — диирэ үһү. Кырдыаҕас омуктар Өрө Чөрөгөр куолаһын истэн, кини кэлбитин билэннэр, дьоннорун сэрэтэллэр эбит: «Адьас утарылаһыман, кыргыһыман. Утарылаһан, охсуһан туох да туһа суох, Өрө Чөрөгөр өрө көтүтүө суоҕа, бэриниң», — диэбиттэр. Онуоха сорохтор олох утарыласпакка сытан биэртэрэ үһү. Эдэрдэрэ истибэтэхтэр. «Өрө Чөрөгөр син киһилиэ суоҕа, кыргыһыман, сытан биэриң», — диэбиттэр кырдыаҕастар.

Дьэ ити курдук батыйанан, минтиэкэ саанан бэрт олохтоох, тордохтоох омуктары кырган-өлөрөн аҕыйаппыттар. Кэли омуктар дьаннаан, бааһыран, аччыктаан, аҕыйаан, өлөн-быстан барахтаабыттар.

Арай биир омук уола хааннаах илиитинэн хайаҕа тайана-тайана куотан, ыраах Халыма сиригэр түспүтэ үһү диэн кэпсиир эбиттэр.

Кэлин били сэриилэспит сирдэрин, тэргэнинэн хайа тэптэрбит хайаларын Кэлтэгэй Хайа диэн ааттаабыттар. Оттон бу хайатан ыраах соҕус таас хайаҕа киһи хаана ыһыллыбыт уонна сэриитин сэбин ыспыт сирин Соһо хайа диэн ааттаабыттар. Оттон Өрө Чөрөгөрдөөх хойут ханна да бартара-кэлтэрэ диэн кэпсээн суох, арай, таайтарыы курдук, өрүс үөһэ бартар дииллэрэ. Халлаан туспатынан сабаҕалаан эттэххэ, Индигири өрө өксөйөн, Дыгын сирин диэки барбыттар курдук. *(Кэпсээни К.И. Чирков тылыттан 1945 сыл ыам ыйыгар Абый улуунун Сянганнаах нэһилиэгин олохтооҕо И.Х. Полушкин суруйан хаалларбыт. РНА Саха сиринээби научнай киинин архыыбыттан).*

Баай Хара Хаан уола уонна Эрэйдээх-Буруйдаах

Дьэ, Эрэйдээх-Буруйдаах дьахтарын кытта олороллор.
Баай Хара Хаан ыаллаахтар.

Дьэ, арай Баай Хара Хаан уола: «Эрэйдээх-Буруйдаах ойбун миэхэ ылан биэрбэккит», — диэн күн аайы өлөөрү гынар. Бу киһини күүстэринэн кыайан өлөрбөг киһилэрэ. Эрэйдээх-Буруйдаах өлөгтөрүө дуо, кинилэргэ!..

Дьэ, Баай Хара Хааннаах уолларын «өлүмэ» диэн ааттаһаллар. «Эрэйдээх-Буруйдаагы өлөр сиргэ ытыахпыт», — дииллэр. Дьэ, ытталлар дабаны.

Баай Хара Хааннаах муньахтыыллар, дьонтон ыйыталаһан сүбэлэтэллэр:

— Бу былыр ити киһи өллөбүнэ, сүөһүнү сиэн тутталлар, хаайылыга диэн. Дьэ, арай, былыргы Адам сабанаагы өлбүт ийэлэрин-абаларын хаайылыга сүөһүлэрин ажалтара, өлүү сиригэр ытыахха, — дэһэллэр.

Эрэйдээх-Буруйдаахха оннук илдьит кэлэр. Эрэйдээх-Буруйдаах барар, барбат буолаахтыа дуо.

Эрэйдээх-Буруйдаах бааттын кэннэ уол киирэр, дьахтарга. Киирэр, дьэ, хонор. Дьахтар үүс суорбанна, эһэ тэллэххэ сытар, уол кэлэн онно олорор. Дьахтар кэпсэппэт-ипсэппэт дабаны, кинини киһи диэбэ дуо? Дьэ, арай, биир хардабаһы оһохтон түөрэн кэбиһэр, бурулуу сытар гына.

— Ээ, сах, Эрэйдээх-Буруйдаах доборум баара буоллар, ити маһы туруоран кэбиһиэ этэ. Сыппытым кэннэ түһэн хаалла дуу, — диир дьахтар уһун кытары.

— Мин, хайдах..., — диэн баран уол оһоххо сыстан били хардабаһаах маһы туруоран эрдэбинэ, дьахтар:

— Сыстарыыс! — диир, уһун иһигэр. Уол оһох төрдүгэр хоруонка курдук сыстан хаалар. Дьахтар дьыэтин аанын аһан, сэгэтэн кэбиһэр.

Дьэ сарсыарда күн тахсыар диэри утуйар, дьахтар уһун иһигэр:

— Хонноруус! — диир, уһуктан сытан.

Уол хоннору ыстанан, дьэ муостага лаһыгырыы түһэр: анара харыа буолбут, анара кырыа буолбут. Дьэ, дьыэтин былдыһар.

— Бу танаскын-сапкын хайдах гыннын? Соробун уокка сиэп-пиккин уонна, бу туох көмнөбүн бүрүннүн? — диир абата.

Уол:

— Эрэйдээх-Буруйдаах дьахтарын кытта оонньоһо, туппалаһа сылдьан уокка түстүм ини, хаарга түстүм ини, — диир киһиргээн.

Күн киэһэ буоларын саҕана Эрэйдээх-Буруйдаах били илдьиттээбит сүөһүлэрин өлүү сириттэн эргитэн аҕалар. Баай Хара Хаан сүөһүтэ-аһа биир да суох гына илбиллэн хаалар. Хантан күн сириҥ сүөһүтэ кэлиэй, ол дайды сүөһүтэ кэлтин кэннэ. Аанһаҕа кэлиэ дуо, ол хайыы-үйэ киһи унуобар сиэммит сүөһү баран. Уоллара эмиэ моннон өлөөрү гынан эрэр, Эрэйдээх-Буруйдаах өлүмүнэ кэллэ диэн.

— Дьэ, иккиһин ыгытыахпыт, тоойуом, өлүмэ, — диэн тохто-толор уолларын. Бу гынан баран эмиэ сүбэлэхэллэр. Аны: «Өлбүт киһибитин таньынарбыт таҥаспытын сыгыннахтаан аҕал», — диэн сарыйан ытталлар. Эрэйдээх-Буруйдаах дьэ барар.

Киэһэ уол эмиэ дьахтарга киирэн олорор. Дьахтар эмиэ оронун онгостон утуйар. Сытан баран биир хардаҕастаах уоту түһэрэн кэбиһэр, оһоҕуттан. Аанын анарын эмиэ сэгэтэн кэбиһэр. Сытан баран дьахтар уһун кытта:

— Аа, били Эрэйдээх-Буруйдаах доҕорум баара буоллар, ити түспүт хардаҕаһы туруоран биэриэ этэ, ааммын буоллар ыга тардан биэриэ, сабыа этэ, — диир.

— Мин хайдах... — диэн баран, уол оһох кырытыгар сыста түһээтин кытта:

— Сыыстарыыс, — диэн кэбиһэр уһун иһигэр, дьахтар.

Сыстан хаалбыт уолун, ааны бүтүннүүтүн аһан букатын буспут отонтон эрэ бөһүөнөх гына чиккэччи тонорон кэбиһэн баран, сарсыарда дьахтар:

— Хонноруус! — диир. Оччоҕо эрэ бөһүөнөх киһи кэлэн «лоос» гына түһэр. Төбөтүнэн хойуостанан дьизэтин былдьаһар. Дьахтар да суох, туох да суох буолан.

— Бу хайа кыыл кэбилэнэбин, таҥастыын-саптыын. Дьизэ хонобун дуу, таһырдыа хонобун дуу, — диир ийэтэ.

Туох дьизэбэй:

— Ээ, дьахтары кытта оонньуурбутугар буолан, таһырдыа да, дьизэ да буоларбын билбэтим, — диир.

Эрэйдээх-Буруйдаах киэһэ кэлэр. Өлбүтү сыгыннахтаан аҕалбыт таһаһын аҕалан иннилэригэр «сарк» гына бырабан биэрэр.

— Аны сарсын киэһэ тийиэхпит. Сиэбит да сүөһүлэрин

иэстээн ыллылар, таньиннарбыт да танастарын сыгынньах-тыллылар. Үс хонук устата туох да көстүбэт гына күн тахсыа суоҕа, ол кэмнэ эн туран сылдыымаар, — Баай Хара Хаан өлбүт ийэлээх аҕата итинник диэбиттэр.

Түүн баранан сарсыарда буолуута, халлаан сырдыыр кэмигэр сырдаабата. Эрэйдээх-Буруйдаах дьэиэ таһыгар тахсыбата. Үс хонон баран халлаан сырдыыр, күн тахсар. Эрэйдээх-Буруйдаах туран аһаан-сиэн баран, күн ортотуттан киэһэ ыалын көрө барар. Ыалын баран көөттө, доҕоор, сүөһү да суох, үп-сээбэс да суох, ыал да суох, сэргэ да суох, дьэитин онно куобас оонньуур кутата буолан хаалбыт — хара буордаах уу-дьэбэрэ.

Дьэ, ол Баай Хара Хаан уола Эрэйдээх-Буруйдаах ойобун ылаары ол курдук дьаабы буолта үһү.

Отгон Эрэйдээх-Буруйдаах этэннэ олорбут. Ол — дьахтар номнуоката (аба). Дьахтара улуу удабан эбитэ үһү. *(Абый оройуонун Мунгурдаах (Сыананнаах) нэһилиэгин олохтооҕо, 66 саастаах К.И. Чирков тылыттан 1945 сыл атырдьах ыйын 5 күнүгэр Г.М. Васильев суруйан хаалларбыт. РНА СС Саха сиринээҕи научнай киинин архыыбыттан, ф.5, оп. 23, д. 7, л. 109—112).*

Константин Иванович бу аптаах остуоруйата Г.У. Эргис 1960 сыллаахха бэлэмнээн таһаартарбыт «Саха остуоруйалара, кэпсээннэрэ» уонна С.А. Новгородов аатынан «Бичик» НКК 2008 сыллаахха бэчээттээбит «Саха аптаах остуоруйалара» диэн кинигэлэригэр киллэриллибитэ.

АМАН ТЫЛЛААХ АХТЫЫЛАР

Сүдү киһи сүбэтинэн үйэм тухары туһанным

Российскай Федерация үөрэҕириитин туйгуна, педагогическай үлэ ветерана Евдокия Николаевна Новикова оҕо эрдэбиттэн Ытык Кырдыаҕас туһунан истибитэ-билбитэ элбэх. Кэлин улаатан, үлэһит буолан баран, Константин Ивановичтыын олобутун тинэх күнүгэр диэри ыаллыы олорубутара.

***

Константин Иванович Чирков-Көстөкүүн оҕонньор Саха сиригэр эрэ буолбакка, тас дойдуларга кытта интэриэһиргэнэр, сэргэнэр кэмин баттаабыппыттан оҕолуу үөрэбин. Онон бүгүн Айыы Ойууна Константин Иванович Чирков, оҕо эрдэпиттэн ааттыы үөрэммиппинэн, Эчээм туһунан өссө төгүл кэпсиэхпин баҕарабын. Киниэхэ киһи аймакха айылҕа аныыр талаана үгүс этэ — олонхоһут, алгысчыт, тойуксут, билгэһит уонна битчит, сылыксыт, көрбүөччү, отоһут, психолог, политик, айылҕаны энчирэппэккэ таайар айылҕа үөрэхтээбэ, киһи-сүөһү абыраллаах эмчитэ, айанньыт бэрдэ. Ити да иһин үтүө санаалаах, амарах дууһалаах Айыы Ойууна аатырдаҕа.

Улахан да, кыра да буоллар айылҕаттан айдарыылаах араас

талааннаах дьон мындыр өйдөрүнэн, күүстээх санааларынан урут да, билигин да үтүө ааттарын ааттата, суон сурахтарын сурабырда, сирдээҕи аналларын ситэринэ сырыттахтара, сылдыахтара да буоллаҕа.

Итинник дьонунан оччоттон баччаҕа диэри ойууннар, ото-хуттар, алгысчыттар, олонхохуттар у.д.а. буолаллар. Ытык айылҕаттан айдарыылаах дьоммут олонхолоро аан дойдуга биһирэннэ, биттэрэ-билгэлэрэ, сылыктара үөрэтиллэн, сирдээҕи олох ыйынньыга, научнай үлэ сүрүн тирэбэ буолар дьылҕаланна. Дьэ, ити буолуо киһи орто дойдуга олорон ааспыт кэрдийс кэммин өлбөт-сүппэт өйдөбүннүгэ, кэннигэр хаалларар үтүөтэ диэн...

Константин Иванович нэһилиэккэ, учаастакка кэллэ да, улахан үөрүү, сүпсүлгэн буолара. Ханна эрэ бүк мустан, олонхо, тойук истэллэрэ, сүбэ-ама ылаллара, ыарыһахтар дьиэлэригэр ыныртаран, эмтэтэр быһыылаахтара. Мин, Эчээбин көрөөрү, ханна дьон мустар сиригэр кистии-саба тийэ туарым; кэһиитин саахар, кэмпиэт, тон лэппиэскэ биэрдэбинэ, үөрэрбин өйдүүбүн. Ойууннааһын бобуулаах буолан, барыта кистэлэнинэн барара. Кэнгэс дьиэлээх ыалга мустар буолаллара. Оҕолору, кэпсээн-ипсээн онгостуохтара диэн, илдьибэттэрэ. Онон мин кини олонхолуурун биирдэ эрэ истэн турабын.

Эчээ күһүн, муос сыарҕалаах табаны уйар буоллар эрэ, Абый улуһун нэһилиэктэрин, учаастактарын кэрийэн, олобу-дьаһабы көрө-истэ, дьону-сэргэни эмтии, сүбэли-амалы, олонголоон, туйан иһитиннэрэ, өйдөрүн-санааларын сылаанньыта, туруктарын чэбдигирдэ барар идэлээбэ. Чахчы да күүтүүлээх-кэтэһиилээх ыалдыт буоларын үгүс киһи кэпсиирэ.

Үһүс кылааска үөрэнэрбэр олорор ыалым ийэлэрэ (сангым) хонтуораны сууяра. Киэһэ ахсын миигин добор онгостон, чүмэчилэнэн эбэтэр кыраһыын лаампаланан тахсарбыт. Биирдэ холкуос бэрэссэдээтэлин остуолугар «Книга учета» диэн халын тэтэрээт сытарын арыян, «Константин Иванович билгэлэрэ, сүбэлэрэ» диэни булан ылбытым. Хас да киэһэни быһа санаспар ааҕан муннаммытым. Бытааннык ааҕабын диэн мөбүллэрбин кэлин санаһым күлэ-күлэ кэпсиирэ. Онно ыйдарынан ханнык күн-дьыл буолуохтааҕа, туохтан ордук сэрэнэр наадата, сана бөһүөлэккэ көһүүгэ тугу хайдах дьаһанар, о.д.а. суруллубут этэ. Биир эрэ сыллаабы буолбакка, нөҥүө сыллары куюнары сүбэ баара.

Кэлин тус бэйэбэр даганы ыарыыга-туттууга үгүс сүбэни биэрбитэ. Холобура, хаан барыытыгар, оҕо чэгиэн-чэбдик улаатарыгар. «Оҕолоннун да, оҕобор эрдэ уоһаххын эмтэрэр буол. Бэйэн түргэнник чэгиэриэн, үүтүн кириэ, оҕон солотуоханан эрэйдэниэ суоҕа, ыарыыга ылларымтыата суох буолуо», диэн. Ону мин иккис-үһүс оҕобор кистии-саба туһаммытым; ол эппитин курдук, сирэйдэрэ биир да сиринэн кытарбатаҕа, ыарыыга да бэрт утарсыылаах быһыылаахтара.

Аны туран, «айылҕа харамайдара, дьиэ да сүөһүтэ сыһыыга төрөөтөгүнэ, ойон туран ийэлэрин уоһабын истэллэр эрэ ойуок-каласпытынан бараллар. Сиргэ төрөөбүт ынах ньирэйэ тэтиэнэх, доруобай буолар. Онон ынах төрөөтүн кытта ыан ылан ньирэйигэр үс омурдуу кэринин иһэрдэр буолун, бэйэбит да истэргит бэрт туһалаах буолуо этэ. Уоһах туһатын ситэ билбэккититтэн тобор-хорор буолабыт» диэн сүбэлиирэ. Кини сүбэтинэн дьиэ сүөһүтүн үүттээбин-үүтэ суобун, буоһун-кытарабын, төрүүрэ төһө чугаһаабытын быһаарары, төрүүр ынах оҕотун сууга уһаатабына самыытыгар сылаас тирээпкэни ууран түргэтитэри, о.д.а. мин олобум устата туһанан кэллим.

Дьиэ туттарга сыһыаннаабы сүбэлиирэ. Дьиэни үсүһүн салбааһыны сөбүлээбэт этэ. «Салбаанар түбэлтэтигэр, дьиэ ис да, тас да өттүтүгэр муннук хаалыа суохтаах», — диирэ. Эбэтэр, үһүс салбааһын аанын онгоруох иннинэ, эргэ салбааһыны малсал, танас-сап уураар күүлэ (кыладыапка) онгоһулуохтаах. Ол эрэ кэннэ санга салбааһын аана тэһиллиэхтээх. Итини тутуспатахха, били эргэ дьиэ куһаҕан тыынын мөкү дьайыылара түгэх сири, санга салбааһыны былдьаһаахтарын, онно сөнгөн хаалыахтарын сөп диирэ. Эргэ дьиэни санга тутуунан, санга дьиэнэн солбуйарга эмиэ бэрт сүбэлэрдээх-этиилэрдээх этэ. Мин быһаччы, судургутук өйдүүрбүнэн уонна дьон-сэргэ олобуттан билэрбиттэн эрэ суруйабын. Ол курдук, эргэ дьиэ, ордук араас быһылаан тахсыбыт дьиэтин тиэргэнигэр, ыксатыгар даганы, санга дьиэни туттар табыллыбат. Бу ордук саастаах, кырдыҕас дьонно сэрэхтээх. Эргэ тиэргэннэ, эргэ дьиэ чугаһыгар санга дьиэни туттар түбэлтэтигэр, санга тутуу бүтүөр диэри эргэ дьиэбэ хайаан да киһи олоруохтаах, иччитэх туруо суохтаах. «Дьиэни салбаан баран икки өттүттэн сылдыар ааннаабат буолун. Тыал, тымныы тыын курдаттыы сылдыар, күүлэйдиир дьиэтигэр киһи кута-сүрэ тохтообот. Оннук дьиэбэ олорор ыал олобун туруга ыһыллаҕас буолар. Икки өттүнэн аанныыр

түгэннэ, дьиз ортоку быһа, истиэнэтэ халыг, бүтэй буолуохтаах, оччобо эрэ тус-туһунан аанньахха сөп, икки дьиз курдук буоларын гына», — диирэ.

Тыа сирин олохтоохторо иһэр уу кыһалбатыттан, сайын иһэргэ диэн, булууска муус хаһаанар үгэстээхтэр. Биһиги эмиэ муус уурунар идэлээх этибит. Арай биир сайын аҕабыт бүөрүнэн бэрт уһундук моһуогурбутугар, кырдыаһаспыт киирэ сылдьан доборун көрөн-истэн баран, манньк сүбэлээбитэ. «Ити булууска хаһааммыт муускут уутун аны иһимэн, атынна туттуоххутун сөп. Көстөр көстүүтэ эрэ ыраас; дьизбэр, киһи этигэр-хааныгар, ордук быарыгар-бүөрүгэр, нооругар, хабаҕар куһаҕаннык дьайар. Булууска ууруллубут муус бэйэтигэр сир «дьаарын» тардар. Ол эбэтэр булуускут истиэнэтэ ханан да сир тыына быһыһылаабат гына муус буолуохтаах», — диэбиттээх.

Эчээ хааман иһэн уоһа хамсыы иһэр эбэтэр күрүөбэ дуу, туохха эмит өйөнөн туран кэпсэтэр курдук ботугуруур буолара. Ону: «Ити кимниин кэпсэтэҕин?» — диэтэххэ: «Дьэ, кэпсэтэрим элбэх, үөһээ-аллараа сибээһим үгүс», — диирэ.

Биир күһүн дьиз кырааскатын кэмигэр биһиэхэ хоно сытан түүлүн кэпсээбиттээх: «Түһээн өлүү сиригэр аллараа тийбиппин, ынахтара-сылгылара унуох да тирии, ырыганнара сүр. Онно биир кэнэс соҕус балаҕан дьизбэ киирбитим, биир да киһи мин диэки көрбөт. Улахан остуолу тула олорон кэпсэтэн-ипсэтэн аймалаһыы бөбө. Арай ханас диэки көртүм, курдаттыы көстөр дьэнкир муус нөнүө (бүрүнэн олорор курдуктар) аһылыга да, туга да суох дьон олороохтуулар. Көмүлүөх оһох икки чанчыгар, состуогар 3—4 эдэр соҕус киһи дьон аһыырын көрөн тураллар, олороллор эбит. Онтон аһаҕас ааммынан тахсан, салгынга көтө турдум», — диэн баран манньк быһаарбыта. Сүөһүлэрин ырыгана сүөһүнү этин суллаан сиэн баран унуохтарынын эрэ быраҕарбыт эбит. Киһи өллөбүнэ өйүөлүөхтээхпит. Ону анараа дойду дьоно мустан сииллэр эбит. Ууга түһэн өлбүт, унуохтара көстүбэтэх дьон муус бүрүөһүннээх буолаллара чахчы. Оттон өйүөтэ суох көмүллүбүт дьону остуолга чуһаһаппаттар эбит. «Эдэр дьон киһини ханас хоннобун аһыгар өйүөлүүрү умнубат буолун, ууга киһи дэннэннэбинэ, кытылга уот оттон аһатар уонна түспүт сиригэр туохта эмит быраҕар буолун», — диир. Итинниктинги сүбэ элбэх буолара.

Бобуу-хаайыы, үтүрүллүү кытаанаһын олобун тиһэх сылларыгар диэри көрсүбүт киһи диэтэххэ, өйүгэр-санаатыгар,

дууhatыгар туох эрэ инникилээбин өгө сэрэйэр курдуга. Чугас, оболорум кэриэтэ дьонум тугу эмэ өйдөөн-санаан ааһар буолуохтара диэбиттии, киирэ-тахса сылдьан, ардыгар ынгыран да ылан, төһө да коммунистар буолларбыт, уруккуну-аныгыны, инникини кэпси, сэрэргии сатаахтыра. Ону бу наада буолар, тииллэр кэмэ кэлиэ диэн ситэри сэргээбэт, өйбүтүгэр хатыы сатаабат эбиппит. Күннээбини, соторунан буолары, кыһалбабытын ыйыталаһан биллибит да — бүтүбэ. Сүрүннээн, от үлэтин кэмигэр айылҕаны, самолет кэлэрин-барарын ыйыталаһар буоларбыт.

Бара сатаан аҕам Николай Новиков: «Ити кырдыбаас сүбэтин-аматын, битин-билгэтин үөрэхтээх дьон хааһаха хааланар курдук сурунан, бэлиэтэнэн испэккит, аахайбаккыт. Бука барыта наадалаабы, суолталаабы эрэ этэр! Эдэр дьон биирдэ эмит кэмсинэр кэмнигит кэлиэ. Биһиги сааспыт тухары кинилиин алтыһан, өлөр өлүүтэн да быыһаммыт, күчүмэбэйдэри да туораан баччаба кэлбит дьоммут. Үнэр-сүктэр тангарабыт кэриэтэ. Кини тугу этэрэ, сэрэтэрэ, сүбэлиирэ сөп түбэһэн иһээчи», — диирэ.

Ытык Кырдыбаас үгүстүк: «Бу былааска олорон элбэх сыһаны-халтыны онордубут. Ону сир-дойду аайы араначчылыахтаах, харыстаһахтаах дьон баарбыт да, бэйэбит эппитин таарыйтарардыы ынчыктаһа-ынчыктаһа олордохпут; бопсуһар, булкуһар бырааппыт суох, — диирэ. — Сирбит-дойдубут, бар дьоммут инники дьылҕатын бэркэ көрө-билэ сылдьабыт. Сахабыт да сирин бэркэ айгыратан, айылҕа майгытын-сигилитин аймаан эрэллэр, онтон кини эмиэ уларыһан аймыыр кэмэ кэллэбинэ, тугунан быһаналлара буолла? Санааталлар эрэ, көрдөһө-ааттаһа барбакка, туох да сиэр-туом тутуһуута суох, кырдыбаас эбэлэри, тыымпы күөллэри талбыт сирдэринэн үүттээн-хаһан, бүгүстэһэн түһэрэллэр. Тыалары-ойуурдары солоон, хорутан тырыта-хайыта тыыталлар, уонна онтуларын үчүгэйдик көрөн-харайан, харыстаан туһаналлар үһү дуо? Мунугаан уонча-сүүрбэччэ сыл туһанан баран «дулҕа, талах, мас үүнэн хаалла, уунан туолла» диэн бырабаллар», — диэн хом санаатын үлэстээчи. Холобур, бэйэтэ олорор күөлүн түһэрбиттэрин манньк кэпсээбиттэх:

— Уугун иһэн-аһан быр бааччы олорбут күөлбүтүн тобо хорон түһэрбиттэрэ. Кыайыт-хоппут дьон быһыытынан уруйдаһын-айхаллаһын бөбө буолтара да, эбэ хамсаан барары-

маны санарыныа, оѳолорунан сирдыттэтэн ыытаар, төннөллөрүн хонтуоран түннүгүнэн көрөн олорон атаартаар, — диэбитигэр, соһуйан:

— Туох дыкти дьоной? Маѳан халааттаах... эйигин эмтииллер дуу, эмиэ бэрэбиэркэ дуу? — диэбиппэр:

— Куѳаѳана суох дьон, наадыйбыттара оччо, — диэн хоруйдаабыта. Кэпсэтии итинэн бүппүтэ. Ол күн ардах бөѳө этэ. Испэр маннык күнүгэ наһаа халааттаахтар кэлбэттэр ини, дии санаабытым. Сарсынны күнүгэр ыраас күн үүннэ. Ан-2 самолет күнүс, 12 чугаһыгар быһыылаах, кэлэн түстэ. Мин порка киирдим, маѳан халааттаах толуу көрүннээх уонча мааны киһи «Константин Иванович» диэбитинэн түстүлэр. Мин, Эчээм эппитин курдук, икки оѳону сирдыттэтэн ыыттым.

Үс чаас кэринэ буолан баран төнүннүлэр. Бу Ленинградтан сылдыар профессордар, быраастар Чокуурдаабынан кэлэн бартар эбит. Баралларыгар таба муостаахтар этэ. Ол дьон туһунан мин да ыйыталаспатабым, кини да кэпсээбэтэбү.

Иккис түбэлтэ. «Биир муннаах олоѳор табыллыбакка, бачча сиргэ Дьокуускай тыатыттан иһэр, эр киһитэ дьизиттэн тахсаатын кытта оѳотун ылан барда», — диэтэ. Онтон: «Сотору миигин эмиэ аймыы кэлээри бэлэмнэнэллэр, хайаларын да боройбоппун», — диэн бэрт холкутук этэн кэбистэ.

Икки дуу, үс дуу хонон баран эппит дьахтара тийэн кэллэ. Биһиэхэ тохтоото. Дьахтар киэһэ сытта да ытаан сынсийар, дьизэлээхтэр биһиги, «улахан аһыга киирбит барахсан быһыылаах» диэн, аһынабыт. Эчээбэ хаста да сырытта, биһиэхэ тугу да эппэт. Ол сырыттабына Эчээ били кэлиэхтээх сүпсүлгэннээх дьоно Дьокуускайтан иһэллэрин эппит, онон «икки-үс күн бааргытын биллэримэн, түспүт дьизэбитигэр сытын» диэн буолбут. Дьахтарбыт ол быһыгар ньиэрбэтин эмтэтэр эбит. Кэлбит дьон нэһилиэнньэни мунньан эмтэниини, кэлиини-барыыны бобор араатар бөѳөнү түһэрдилэр. Миигин бу «бопсуулаах суруктары оѳонньор күрүөтүн, дьизэтин ааныгар, киһи сылдыар сирдэригэр ыйаталаа уонна онтон-мантан кэлиини-барыыны кытаанах хонтуруолга ыл» диэн бардылар. Оѳонньор ол дьон «ыарыһахтарбыт» диэн кэлбиттэрин өтө таайбыт, саамай кылаабынайдара «ааспат төбө ыарыылаахпын, сылгыһыппын» диэн баран олоппоско олортун, «Мин кыайбат ыарыылаах киһим кэлэн олоробун» диэбит этэ. Хас да хонон баран били бэйэбэр бүгэн сытар дьахтарым бандероль тутан

гар ылымныта элбэх этэ... Билигин иһэр да уута суох бүтүн нэһилиэк эрэйдэнэ олоробут. Ол бэйэлээх Эбэ онно-манна көлүччэ эрэ курдук чөһөрүйэн хаалтын киһи көрөн хараастар. Хаһан эрэ айылҕа күүстэринэн ылбыттарын төһүннэриэ буоллаҕа», — диэбитин курдук, билигин туһата аҕыһаан эрэр сурахтаах.

50—70-ус сылларга күөллэри түһэри, целина диэн ааттаан ойуурдары-тыалары солоһун олус маассабай буола сылдыбыта. Онтон сиэттэрэн Константин Иванович биир сөпсөөбөтүн — Бүлүү ГЭС-тын туһунан эппитин санаан кэлиим. «Бүлүү сүннүн дьонун инники дьылҕатын толкуйдуу барбаккалар, сөбө суох быһыыны онһуннулар. Ууну улаханлык буортулаан, улахан охсууну ылар буоллулар. Эдэр дьон истэн-көрөн иһээринг, кэлин салгынныын буортутуйан иһиэ», — диэн элбэҕи этэрэ да, тийээн кэллэбинэ биирдэ өйдүүрбүт буолуо.

Төһө да аахпат-суруйбат, үөрэбэ суох, лекция, дакылаат диэннэ сылдыра сэдэх киһи диэтэххэ, уруккуну-хойуккуну, историяны, олорон ааспыт уонна олорор икки былааһын туһунан ытыска ууран олорор курдук ирэ-хоро ырытыһан, хайдахтаах да диринг билиилээхтэри-көрүүлээхтэри муһааһа киллэртир буолара. Кини сэбиэскэй былаас — бар дьон арбыыр, сөбүлүүр, олобун туттар, тупсарынар былааһын туһунан бу курдук санаалааҕа:

— Тугум диэн сириэмий да буоллар, улаханлык испэр киллэртэтим бааллар. Ордук омук бэйэтинэн сайдыыта сарбыллан эрэрин. Сөбуруу үрдүк солороох тойоттор уостара хамсыгынан олоробут. Тус бэйэбит остуоллаах да аспытын бас билбэт буолан иһэбит. Биһиги, сахалар, эмиэ туспа өбүгэ үгэстээх, сиэрдээх-туомнаах, итэбэллээх, таһастаах-саптаах, иһиттээх-хомуостаах, астаах-үөллээх, тыллаах-өстөөх, алгыстаах омуктар этибит дии, ол барыта симэлийэн иһэр. Билигин саха танаһын таннар, этэрбэһи да кэтэр киһи аһсааннаах... Иһиппит-хомуоспут, туттар малбыт ханна эрэ өтөхтөргө бырабыллан сыттаахтара.

Урукку «хараһа» олохтон ити сиэрбит-туоммут, итэбэлбит, өбүгэлэрбит үтүө үгэстэрэ, айыыбыт-танарабыт баар буоланнар тыыннаах ордон кэллэхпит. Билигин «аспыт-танаспыт дэлэйдэ, балыһаннаах сайдыыга бардыбыт, көңүл олоххо көччүйүөхпүт» диэн үөрүү өрөгөйө да буоллар, бу былааһынан мунутуурга тийбэппит буолуо. Ортотугар мэннээх Мэхээлэ

былааска кэллэбинэ, олох уларыйыгыта, былаас үрэллээтэ буолуо. Бастаан утаа аймааһыннаах, ыгааһыннаах буолуо да, хайдах эрэ сүннүүлэрин булуохтара. Дьэ онно үөскүөбү кыанаркыаммат араҥа, баай-дьаданы диэн. Баттааһыннаах олох буолуо суоҕа эрэри, үлэтэ суох үксүөбү, ыччат көлүөнэбү ордук ыарахан буолуоҕа. Харчы халбаннааһына тахсыа, биир кэмнэ хармаангытыгар, кумааһынныккытыгар баппат, суумканан, мөһөөччүгүнэн харчыны тутта сылдьан аһыыр аһы, таннар таҥаһы булбакка моруустаныаххыт. Ол кэннэ аны аһы-таҥаһы тэпсэ сылдьар көңүл кэлиэ. Арай харчыгыт татымырыа, сороххо суох да буолуо, ыарахан олохтонуоххут, ситэн, барыта харчынан хамсыа... Дьон-киһи өйө-санаата туохтан да хааччактаммат көңүлэ кэлиэ. Тугу хайдах дьаһанар көңүл буолан, сабыллаахтар, сымсалар абыраныахтара, байыахтара.

«Мэннээх Мэхээлэ» диирин, үгүспүт мэнин интэриэһиргир этибит. Онно: «Көстөр курдук көстөр мэнгнээх киһи, улуу дойду хаартата оройугар ойууламмыт буолуо», — диэн күл-лэртирэ.

Константин Ивановичка Саха сирин араас муннугуттан элбэх киһи эмтэнэ кэлэрэ. Орто Халыматтан сылдьар Иннокентий Алексеевич Гуляев кырдыбаас Эчээ «олоххут хардыыта барыта харчылаах буолуо, саахтыргыт-сангараргыт кытары» диэбитин соһуйа истэн, «аныыта буолуо» эрэ диэн өмүрэн хаалбытын кэпсээн турардаах. Ол киһим кэлин Дьокуускай аэропордугар кэлэн төлөбүрдээх эрэ туалет баарын көрөн дьингнээхтик соһуйбутун кэпсээбиттээх. «Хайыамый, ыксаан 5 солк. төлөөн киирдим уонна онно кырдыбаас этиитин саныы түстүм», — диэбитэ.

«Дьэ ол кэмнэ бу сэбиэскэй былаас тухары сир сирэйдэммит, бобулан-тууйулан кэтэбилгэ-манабылга сылдьыбыт айылбаттан айдарыылаахтар — ойууттар, отоһуттар, удаһаттар, битчиттэр, билгэһиттэр — ааппыт-суолбут уһуктуо, алгыспытын, тойукпутун, олонхобутун онтон-мантан, отону хомуйар курдук, көрдөнүү бөбө буолуоҕа. Саха омук үгэһин, итэбэлин, сизрин-туомун тилиннэрэн, таҥаһын-сабын сөргүтэн, үтүктэр, үтүгүннэрэр кэмнэргэ сахалар буоларбытын дьэ билиэххит. Сөргүтүллүбэтэх сөргүтүллүө, аатырбатах аатырыа. Билигин да айыы таҥара орто дойдубутугар оннук дьону атаартыы турдаҕа. Сорох ону кыаммакка төттөрү төннөр, сорох олобун тухары буулатан, буюмгуйан эрэйдэнэр. Оннуктарга көмөлөһүөх иһин,

суут-сокуон кытаанах кэмигэр олордохпут. Ким туохтаабын-ханныктаабын көгүл таһаарынар кэмэ кэллэбинэ, омугуттан тутулуга суох, киһи киһиттэн абыранаары батыһа сылдьыаба. Дьэ, ойуун-оточут элбиэбэ. Киһи аймахха айылба имэнэ кыра да наада. Онон айылбаны, айыылары, үөһээ-аллараа күүстэри кытта сатаан сибээстэһээччилэр дьону чэпчэтэр, чэбдигирдэр, эптиир-томтуур буолуохтара. Сиэри-туому, итэбэли ылынар-гыт ыарахан собус буолуо, умнуллубута, тэйитиллибитэ бэрт.

Ойууннары улуу дьонунан аатгыахтара, ахтан-санаан ааһыахтара. Тус бэйэм өлтүм кэннэ сүүрбэччэ сылынан ыраас хааннаах, үрдүк сүүстээх, унуобунан да үрдүк киһи бар дьон иннигэр ааппын ааттыа. Дьэ онтон салгыы аатым ааттанар буолуо», — диэбитэ. Аата, кырдык, киэн сири тайаан ааттанна.

«Өллөхпүнэ да дойдубар үөһээ тахсар киһибин. Барыгытын билэ-көрө сылдьыам, кыалларынан көмөлөһүөм», — диирин дьээбэ курдук истэрбит эрэри, сиэрдээх быһыылаах.

Константин Ивановичы айылбаттан айдарыылаабын ааһан, медицинаны чакчы баһылаабыт киһинэн аабабын. Ол курдук, туох да иһиллиир, көрөр прибора суох олорон, ыарыһахтан ыйыталаһан ыспайдаһа барбакка, анардас харабынан көрөн, илиитинэн имэрийэн, туох кыһалбалаабын тута билэрэ. Бэл, ыраах дойдуттан кинини ааттаан иһэр дьон туох кыһалбалаахтарын эндэппэккэ билэн олорооччу.

«Охсор» охсон (аныгынан инфаркт дуу, инсульт дуу) өйө суох охтубут киһиэхэ кэлэн өйүгэр киллэрэр, бэттэх абалар эбит. Ыараханлык оҕолонор, оҕолонон баран хааннара барар дьахталларга, оҕо өлүүлээх ыалларга эмиэ, кини баар эрэ буоллар, барыта этэннэ ааһар эбит. Түөннээһингэ, хааннааһынна, уңуох тутуутугар, сүһүөх, дьарба ыарыытыгар, илбийиингэ, арыгыны эмтээһин ньымаларыгар тэннээбэ суоҕа. Билигин туохха да, кимиэхэ да дэбигис кыайтарбат хаан баттааһынын, быар, бүөр, сис, тоноҕос ыарыыларын, уңуох алдыаныытын, араас тымны-йыыны ордук кыайа тутара. Дьиктитэ, итиччэлээх араас ыарыыны эптииригэр киһи харабар бырабыллар эмп-томп көстүбэт этэ. Бэйэм оччо аахайан көрбөтүм эбитэ дуу, өйдүүрбүнэн биир мөһөөччүккэ хатарыллыбыт, ууга дагдайан үүнэр кыалаах буолара. Ону илитэн баран түөн ууларыгар туттара. Хаанныырыгар ытыһын иһигэр тута сылдьар кып-кыра быһыччалаах буолара. Ол быһыччатын кытта киһилии кэпсэтэрэ. Бэйэбинэн хаар ууллуута дьахтар туттар талабын бөлчөркөйдөрүн хомуйта-

рара. Үрэх кытылыттан киһи кулгаабар, муннун хайаҕаһыгар Батар кээмэйдээх, ытыска тутуллер курдук таастарда уктан кэлээр, диэн көрдөһөрө. Үүнээйи сэбирдэбин, силиһин да чопчу этэн туран хомуйтардабына даҕаны, бу туохха наадалааһый дьэн ыйытар суох.

Билигин да кыһалбатыйдаһпына Эчээбиттэн көрдөһөн, төлөрүйэр курдукпун. Хастан да бири, чугастаабыны абыннаахха, 2006 сыл саастаах сайыныгар алта ый курдук атаһынан эрэйдэммитим. Саха да эмчиттэрин кэрийэн имэриттэрэ, илбиттэрэ сатаабытым, иннэлээһиннэ, ыксаан быраастарга укулга да сылдыбытым, онтон абыраммакка систиэмэ ылбытым. Ол тухары туох да туһа суох. Күһүөрү бэргээн, утуппат да буолбутугар Эчээм кинигэтин ылан хаартыскатын арыһан олорон көрдөспүтүм уонна кинигэбин сыттыгым анныгар уктан утуйбутум. Түһээтэһпинэ, балаһан дьэиэбэ сытар эбиһин. Ааны көрөн сыттаһпына, урут тыыннааһар дьэиэбитигэр киирэн кэлэрин курдук, Эчээм киирэн санарды мин диэки сирэйинэн эргиллэн истэбинэ, хантан кэлбиттэрэ биллибэт икки эр киһи икки ардыбытыгар турунан, бүөлээн кэбистилэр. Онно мин олоро түһээрибин уһуктан кэлим, атаһым ыалдьарын курдук ыалдьар. Икки хонон баран кыһа Александра Константиновнаҕа түүлбүн кэпсээбиппэр, бэйэтинэн киһиэхэ чугаһаабат, дьэ, хата, атаһын ыарыыта үтүөрээри үчүгэй буолаары гыннаҕа дуу, диэбитэ. Сонно атаһым ыарыыта олоччу ааһан хаалбыта.

«Айылҕа оҕото буоллаһын, биирдэ эмэ сылайдаххына оккомаска сытан сынньанар, талах, хатын лабаатынан сапсынар, тэбэнэр, сүгэбин-быһаһын хатынһын уктатар буол», — диэтэбинэ, ол эмиэ туохпутуй диэх курдук буоларым. Билигин санаатахха, кырдык туһалаах сүбэ эбит. Ол курдук, 65 сааспар илиибин тоһутан кыһа Александра Константиновнаҕа тийбиппэр, билбит курдук, хатын туоһунан тутан гиипсэлээбитэ, онтун сотору-сотору санардар этэ. Иккитэ снимоктата сылдыһыппын «үчүгэйдик тутулан, эрдэ оспут» диэбиттэрэ уонна кэлин дьарһаран, кыйан ыалдыа сылдыһыбат.

Ытык Кырдыһаска ырааһтан-чугаһтан кэлэллэрэ. Биир киэһэ оруу буолаарын курдук суорат тутуурдаах киирдим, сайын этэ. Эчээ сирэйэ-хараһа сырдаабыкка дылы:

— Һы, ырааһтан дьон хомуллан иһэр, маһан халааттааһтар. Хата, порка көрсө киирээр, бэйэн аһалымаар, дьон көрөн ону-

үөрэн-көтөн киирдэ уонна ону туппутунан кырдыаҥаска барда. Киэһэ хойут кэлэн: «Эһэ тириитэ тэллэххэ утуйан сынньанан да турдум, түһээн оҕобун, кэргэммин кытта олоробун, дьоллоох баҕайы курдукпун. Уһуктан да баран түүл эбит диэн хомойботум, ис-испиттэн үөрүөх курдукпун, Эһээм сарсын барытын быһаарыах буолла», — диэн хаһаанньытааҕар да уоскуйбут көрүҥнээх олорон олобун кэпсээтэ.

Кэргэнэ атын дьахтарга иирэн тэйбитэ сыл анаара буолбут, аны иккилээх уол оҕотун былдьаһан сүгүннээбэт эбит. Онон дьахтар саас ньиэрбэтигэр оҕустаран, балыыһалана сылдыбыт, устунан дьонтон истэн, сүбэлэтэн, кырдыаҥаска кэлбит. Ийэтэ «Ыраах баран өссө бэргизэн, туох туһаны ылыаххыный, оҕобун аҕата киирэн ыллабына былдьаһар кыабым суох» диэн утарыласпыт. «Ама, иккиэннэриттэн матыам дуо», — диэн сонньуйан ылла. Сарсыныгар Эчээбэ таҕыста уонна, утаакы буолбакка, үөрбүт-көппүт киһи «Сарсын миигин билиэттээн ытаар, барыта үчүгэй буолар үһү» диэтэ. Хата, ол киэһэ куруус самолета кэлэн көппүтэ, сарсынын киэһэтигэр «Дойдубар кэлиим, барыта үчүгэй, Эһээбэ махтал» диэн телеграмма ыппыт этэ. Онтон бу дьахтары тобус сыл буолан баран учууталлар куурустарыгар көрсө түстүм, үөрүү бөбө, Эчээни ыйыталаста. Өлбүтэ 7 сыл буолла диэбиппэр олус соһуйда, хомойдо. «Хайдахтаах сүдү дьону сүтэрбиппитин билбэппит...», — эрэ диэн хаалбыта. Онтон салгыы олобун кэпсээбитэ. «Абыйтан кэлбитим, Эһээ эппитин курдук кэргэним оҕотунаан дьиэлэригэр кэлэн ололлоро. Оо, онно үөрбүппүн. Түүлүм курдук этэ. Онно Эһээ аттыбар баара буоллар, төһөлөөхтүк эрэ сыллаан махтанар этим. Эппитин курдук үс оҕолоохпут, хаһаанньытааҕар да иллээхтик олоробут. Эһээ орто дойдуга тангара төһөнү бизрбитинэн олуруоххут, дьоллоох-соргулаах буолун, диэн алгыы хаалта. Мин да доруобуйам көнөн, үлэбэр эргиллэн үлэлии сылдыбын. Эһээбит барахсан төһөлөөх дьон-киһи олобун, доруобуйатын бөрөкөйдөөбүтэ буолуой? Тус бэйэм олорорум тухары кимтэн да ордук Эһээбэр махтанабын», — диэбитэ.

Дээ итинник дэгиттэр киһи баарын билигин истибэппин, билбэппин.

Кырдык да, киэн көбүстээх, сыгыары-сымнаҕас майгылаах, ханнык да киһиэхэ түктэрини санаабатах, онорботох киһи этэ.

Бэл, милииссийэлэр араастаан муннаатахтарына, «эбээһинэстэрэ буоллаҕа, хайыахтарай, тахсан ытан кэбиһинг да диэ-

тэхтэринэ толорор эбээһинэстэрэ, кинилэр бэйэлэрин санааларынан онорботтор, былаас этэринэн сырыттахтара. Биһигини былаас муннаабыт дыоно буоллахпыт» диэн кимиэхэ да өс-саас тупшат дынгнээх ураты өйдөөх-санаалаах ытык кырдыбаас этэ.

Көстөкүүн офонньор уонна мин аҕам Николай Павлович Новиков чугас добордуу этилэр. Ол иһин аҕам кыра да кыһалбатын доборо эрдэ өтө көрөн, сэрэтэр, көмөлөһөр идэлээбэ.

1951—1952 сс. биһиги нэһилиэкпитигэр «куор» уонна «сахарар» ыарыы турбуттара. Ол кэмнэ эмп-томп да суобуттан буолуо, учаастактарга олорор дыон ыарыйдахтарына, оҕо өттө өлөрө, хаалбыттар олохторун тухары ыарыыланаллара. Ол кэмнэ мин 11 саастаабым. Арай кыһынны уһун өрөбүлгэ дьиэбэр кэлэн баран, ынырыктаах ыарыыга ылардым. Ити иннинэ биһиги учаастакпытгар алта саастаах кыра оҕо уонна биир улахан киһи өлбүттэр. Ийэбин-аҕабын ытатан өрө мөбө сыттапына (суос-соботох оҕолоро этим), соһуччу Эчээ тийиэн кэлбит. Урут Эчээбэ үөрэр бэйэм, отой да билбэтэх үһүбүн. Биирдэ өйдөөбүтүм, сьп-сылаас, түү курдук сымнабаас илии испин имэрийэр. Нөнүө күнүттэн хабырын баҕайы амтаннаах аһыы тугу эрэ иһэрдэрин өйдүүбүн. Эчээбит ити кэлэн, үһүөн да бэттэх кэлэрбит ыараабыт дыону быһаан, сааспытын уһаппыт. Ол остуоруйата, кэлин истибитим, манньк эбит. Эчээбит дыаамсыгы кытта биһиги учаастакпыт аттынан бэрт ыраабынан айаннаан иһэн, киһитин тохотон: «Эн бар, мин атын сиргэ туоруур буоллум, онно кыһалба кыһарыйан эрэр», — диэбит. Аргыһа, төһө да дьиибэргээтэр, салгыы айанныы турбут. Ол кэлэн миигин күнүнэн атахпар туруорар уонна: «Оҕобут инникитин санаан, быйыл үөрэххэ ытыманг, бэйэбит бүөбэйдээн, мин кинини икки сэрэхтээх ыарыыттан быһаатым уонна аны ыалдыба суоҕа», — диэбит. Онон мин биир кылааска икки сьл үөрэммиттээхпин. Бьар ыарыытынан 65 сааспар диэри аалларан да көрбөтүм. Уопсайынан, «оҕом олобу тухары чэгиэнник олоруо» диэбитин курдук, олобум тухары биирдэ улаханньк ыалдыбакка, оҕолонортон уратыга балыыһаҕа киирбэккэ кэллим. Ийэм, аҕам даҕаны туох эмит буоллахтарына, Эчээбэ көрдөрүнэн, балыыһаламMAT, эмтэммэт этилэр. Онтон атын төһөлөөх киһини араас кыһалбаттан төлөрүппүтүн туох ааҕан ситиэй? Дьингнээх үтүө санаалаах үтүөкэн киһи этэ.

Кырдыбаас билингги удабаттардааҕар да, лазернай диагностикааҕар да ордуга чахчы. Аны санаатахха, холобура, чэ, ити

рагы (кини «куһаҕан искэн» диэн ааттыыра) хантан сабаламмытын, уорганын төһөтүн ылбытын, тыһытын-атыырын чопчу быһаарара, төһө уһатарын-кылгатарын сонно этэрэ, сэрэтэрэ. Маны мин тус бэйэтиттэн хаста да истибиттээхпин. Сорохтору оннообор биир-икки сыл инниттэн билэр эбит. «Миэхэ кыайтарбат ыарыыланан эрэр эбит» диэтэр эрэ, өйдөнөр буолара. Оттон сорохтор, бэл наһыйлаҕа тиэллэн кэлбиттэр, икки атахтарынан хааман төннөллөрө, эбэтэр дойдуларыгар тийэн син турбут, үлэлиир-үөрэнэр, олорор кыахтаммыт буолаллара. Оннуктар сурахтарын истэн үөрэбин, махталларын аабабын.

Кыра сылдыан биир саамай дыктиргиирим диэн, Эчээ көлүнэр табаларыгар наадыда да, табалара дыэтин таһыгар чуо кэлэн биэрэллэрэ. Атын көннөрү дыон табаларын, хаампатыннар диэн, мооннууларыгар чуурка баайан, араас тыаһыыры кэтэрдэн ыталлара. Ол да үрдүнэн син биир таба сүтүүтэ, хас да күн көрдөөһүн буолара. Оттон Эчээ кэллэ да табаларын төлө тардар да, бардахтара ол. Барар күнэ үүннэбинэ, дыэ иһигэр олорон эрэн күүтэр. Ол кэмгэ табалара хайыы-сах кэлэн, хаары, чигдини хаһыа сылдыар буолаллар. Миигин хаста даҕаны: «Тоойуом, ааны өнөйөн көр эрэ, табаларым кэллилэр быһыылаах», — диэн көрдөрөн турар. Ону мин: «Эчээ, ити табаларгын ким тутан аҕаларый?» — диэн дыктиргээтэхпинэ, киһим: «Уолаттарым, чабырдарым», — диир буолара. Онтум баара, кэлин өйдөөтөхпүнэ, наадыдаҕына бэйэтэ чугаһатар эбит.

Абый улуунун Мунгурдаах нэһилиэгэр уулусса унуор-мангаар олорбуппут. Аҕам тыыннааҕар бэйэбитигэр үгүстүк сылдыара, ардыгар хоноро (күһүнгү өрөмүөн энгин кэмигэр). Онно, дыэ, оҕонньоттор элбэҕи кэпсэтэллэрэ. Онтон өйгө хатанан хаалбыта аҕыйах. Оччолорго сэнгээрэн истэр да суоҕа. Кэлин, кыайан сылдыбат буолтун кэннэ, бэйэм тахсан билсигэн киирэрим да, араас улуус дыоно кэлэн, быыстаабат буолаллара. Ол да буоллар, Эчээ туох эмит наадалаах буолаҕына, төлөпүөнүнэн курдук, ыңыран ылар эбит этэ. Төһө да үлэбиттэн хойутаан, сылайан кэллэрбин, Эчээҕэ тахсыах санаам кэллэ да, туох эмит суорат, үүт үрдэ, атын да сонун ас тутуурдаах тахсан эрэр буоларым. Оччобуна киһим оруобуна миигин кэтэһэн сытар буолара. «Оҕом киирдэ», — диэн үөрүү бөҕө. Сурук кэлтин аахтарар, онно эппиэт суруйтарар эбэтэр атын тугу эмит соруйар. Онон син орто сэкирэтээр үлэтин толорорум.

Кини: «Буолар син туохтан да, кимтэн да тутула суох. Сэрэт-сэрэтимэ, күнэ кэллэ да кэллэ... оҕоһулар. Оннук суруллу-

батах сокуон баар. Ону үөһээлэр бэйэлэрэ эрэ быһаараллар. Биһигини кыттыһыннарбаттар», — диэн этэр буолара.

Эчээ сүппүт дьону булууга көмөлөһөрө. Биир оннук холобуру кэпсиэхпин баҕарабын. Ол курдук, мин үөрэтэр 2-с кылааһым оҕото С. Юра сайын ортото сүтэн хаалан, нэһилиэк дьонун барытын сүһүөбөр туруорбута. Нэдиэлэни быһа сиригэн, самолетунан, вертолетунан көрдөөһүн бөҕө. Эчээ ол кэмнэ бобуллан сытара, ким да киниттэн киирэн ыйытар бырааба суоҕа. Арай мин, кыра наадаҕа киирэ сылдыааччы буолан, кистиисаба киниттэн ыйытабын. (Бэйэм санга оҕолонон олорор кэмим этэ.) Ыйыттаһпына, Эчээ субу көрөн олорор курдук: «Оҕо бөһүөлэктэн балайда ыраатан эрэр, көрдөөччүлэр атын хайысханан сылдыаллар. Самолет биирдэ таба тийдэ да, оҕо саста, вертолет аһара көтө сылдыар. Абата, ат үрдүгэр кыайан олорорум буоллар, күнүнэн булан аҕалыам этэ», — диэбитэ да, мин оччолорго, коммунист мунутаан, истэн эрэ киирэбин. Испэр, «хата, тыыннаах эбит» диэн уоскуйабын. Оҕо сүппүтэ тохсус күнүгэр сэбиэт бэрэссэдээтэлэ миэхэ эрийдэ: «Чугас киһи тахсан оҕонньортон ыйдаран киир эрэ», — диэн. Тахсан, дьэ көңүл ылбыт киһи быһыытынан, сиһилии быһаарсан киирдим. Онно кини манньк диэтэ: «Бөһүөлэктэн 35 км тэйиччи Лыкча диэн улахан күөлгэ кэлэн, кыайан эргийбэккэ, трактор кыһынгы суолугар муна-тэнэ сылдыар. Манна кэлбитэ икки хонно, аны ыраатыа суоҕа, сэттэ-тобус аттаах дьон хомуллан барын, аҕыйах киһи эрэйдэниэбэ. Эн эмиэ сымнаҕас атта булуна барыс». Ити кэннэ бэйэбэр араас сүбэни биэрдэ. «Мунутаан суукка анаара сылдыааххыт, оҕобор бэйэм көмөлөһүөм. Сүппүт уол учууталын эйигин эрэ билиниэ, онон хайаан да барыс», — диэтэ. Сүппүт оҕону хойуу болбукталаах сиргэ тохтотуох буолла. Этиллибити сэбиэт бэрэссэдээтэлигэр тиэрдэн, нөҕүө күнүгэр сэттэ атынан сарсыарда 10 чааска аттанныбыт. Ыйыт сиригэр күнүс түөрт чааска тийдибит. Оҕобутун нэһиилэ тутан, уоскутан, түүн 12 чааска дьонугар аҕаллыбыт. Булуу, тутуу бэйэтэ туһунан кэпсээн. Кырдьык, наар миэхэ сыста, сөрөнө сылдыар, аска ымсыыар, ону Эчээ икки галетаны эрэ сизэтэрин, отону, ууну, эриэхэни көңүл сии-иһэ сылдыар, диэбитэ. Ити курдук сайын ортото уонча хонук сүтэ сылдыыбыт оҕону буллараан турар.

Биирдэ эмиэ, мин кыра эрдэхпинэ, син ыанан аһы-сии олорор ынахпыт күһүн муус тоҕорун саҕана сүтэн хаалан, аҕам бэрт уһундук көрдөөбүттээх. Эчээ кэлбитигэр онтукатын кэп-

сээбит. Хонон туран баран кырдыаҥас «ханан эрэ наар сылбах өрө адаарыйбыт көлүйэтэ баар, ынабын ол быһыгар кыбыллан өлбүт», диэн эппит. Онон аҕабын тимир күрдьэхтэнэн, эрбиилэнэн тийиэнгин төбөтүн эрбээн аҕал, оччобуна биридэ харчыгын төлүөхтэрэ, диэбит. Ол курдук аҕам ахсынны аам-даам тымнытыгар халын хаары хаһыйан ынабын төбөтүн эрбээн киирэн, сэбиэттэргэ көрдөрөн, страховкатын ылан үөрбүттээх.

Биир сайын улууспутугар бэркэ биллэр, ытыктанар аҕам быраата соһумардык олохтон туораан турар. Аймахтар буолан онно мунһустан, көмөн баран, бокуонньук икки уола дойдуларыгар, мин нэһилиэкпэр тарҕаспыппыт. Ити нөнүө күнүгэр сиилэскэ бараары трактор сыарҕатыгар дьону күүтэ олорон, хайдах эрэ Эчээбэ киирэ сылдыах санаам кэлбитэ. Киирбитим, Эчээм миигин соннуйбуттуу көрөн олороро уонна: «Тоойуом, сиилэскэ баран эрэбин дуо? Барарын бар да, киэһэ соччото суох сонун баар буолуо», — диэтэ. Мин соһуйдум. «Манна дуо?» — диэбиппэр, «Суох, тастан», — диэтэ. Мин дьэ ол санааны кытта, элбэби ыйыталаспака, дьон мустубутун көрөн тахсан, сангата суох сыарҕаба олорунан кэбистим. Киэһэ уон сағана кэлибит. Арай дьиэбэр почта үлэһитин кытта нэһилиэкпит бырааһа кэлэн олоролор эбит. Бары сирэйдэрэ-харахтара соччото суох. «Туох буолла?» — диэн ыйыппыппар, сытыкпын ыйан кэбистилэр. «Онно соччото суох телеграмма сытар», — диэтилэр. Ылан көртүм, «утоңули братья» диэн буолла. Эрдэ сэрэтиллибит киһи быһыытынан, син тулуйдум. Аны, биирин булан баран иккиһин булбакка, ханна сытарын переговорунан Эчээтэн ыйыппыттар. Ону киһилэрэ чопчу сытар мистэттин ыйан биэрбит. Бу икки нэһилиэк икки арда 300-чэкэ км буолуо.

Урут аныгы курдук харчынан биэри-ылыгы суоҕа. Биир эмэ киһи кыра харчы биэрээри гыннабына, Эчээ онон-манан куоттарынан, ылбат буолара. Ол иһин абыраппыт дьон дойдуларыгар тийиэн тугу эмит тигэн эбэтэр ас баһыылкалаан ыталлара. Ону кырдыаҥас, хата, бэйэтэ кыһалҕалаахтарга бэриктэһэр буолара. Өйдүүн-санаалыын, дууһалыын орто дойду бар дьонугар айылҕаттан ананан кэлбит киһи этэ. Аныгы курдук улахан бобууга-хаайыыта суох олоххо олорбута буоллар, төһөлөөх үтүөнү оноруох киһи хааллаҕа. Дьэ, араастаан да бопсоллоро. Сотору-сотору дьиэтин ньэннийиэн мунһууллара. Киһи да абарыах балаһыанньатыгар киллэртииллэрэ да, кырдыаҥас өрүү холку буолааччы. Биридэ милииссийэлэр кэлэн барааттарын кытта киирэн кэлиим. Онно үөрдэ аҕай. Көрбүтүм, уту-

йар хөхүн күүрэ-ланкы ыспыттар, икки сиэнэ ытаһа олодолор. Кырдыаҕас эһэ тэллэхтээх оронугар табах тарда олоорохтуур. Бэйэм да соһуйдум. «Дьэ, хата ыстааннаах хааллардылар дии. Кладовкалары хатаан кэбистилэр. Мин онно олох да сылдыбат сириэм», — диэтэ. Кус түүтэ бэриинэтин бүтүннүү илиилэрэ батарынан көтүүрүтэ тыппыттар, ибили сахсыйбыттар. Наар харчы, түүлээх көрдөөн. Тугу булуохтарай, соторусотору «харчыг, түүлээбин» диэн ыххайаллар эбит. Оболор онтон куттаммыттар. Хайыахпытый, бэриинэбит түүтүн хомуйан, төттөрү симэн, тигэн, танаһы-сабы бэрээдэктээн, кырдыаҕаспытын аһатан-сиэтэн оннун булардыбыт. Онно этэн турардаах: «Бу араастаан моһуоктуохтарын, бопсуохтарын кэриэтэ, дьэиэбэр үс-түүрт миэтэрэни салгыы тутан баран Саха сириг уонча баардаабын мунһан үөрэттэрэллэрэ буоллар, бар дьону быһыһыр-абырыһыр дьон баар буолуо этэ», — диэн.

Киһи аймах орто дойдуга олодорун устатын тухары төһөлөөх элбэх сыһыан-халтыны, аһыһы-хараны онороро буолуой, ол туһунан, ханан киминэн эргийэрин, төһөнү, толугун сэрийэн да көрбөппүт.

Быһыр айыһы-танараны итэбэйэргэ, билинэргэ-сүгүүрүэргэ, аһыһы-хараны онорортон харыстанарга-көмүскэнэргэ иитэр буолаллара; итэбэлбит үтүө өрүттэрин, сиргэ-дойдуга, айылҕаҕа сыһыан сиэрин-туомун сиһилии билэллэрэ, ыччаты такайаллара. Этэргэ дылы, «сытар ыһабы туруорбат, хорон оту тосту үктээбэт» үтүө майгылаах-сигилилээх, төгүүктээн турар тыыннаах эйгэбэ, дьонно-сэргэбэ, үлэбэ-хамнаска, олоххобуоһа ураты сыһыаннаах гына иитэллэрэ.

Олох хаамыһа-сайдыһа уларыһан, ону өйдөтөр-санатар, сүбэлээн-амалаан биэрэр дьоммутун ойууннарбытын, удаһатарбытын ааттыһын-суоллуун син нэртээбиппит. Дьэ кэлэн сэргүтэ сатыһыт да, үгүс өттө умнуллан хаалбыта охсуулаах буолан табыста. Аһыһа хаалбыты тиһэн, түмэн, дьон-сэргэ билиитигэр таһаара сатаахтыһыт, онтон ыйданардан омукут итэбэлин, сиэрин-туомун син балачча билэн эрдэхпит. Мин эмиз ити иһин, кэлэр көлүөнэ ыччаппыт олобун-дьаһабын онгосторугар туһаннын диэн, Көстөкүүн кырдыаҕас сүбэтин-аматын өйдөөн хаалбыппыттан, истибиппиттэн, дьиннээхтик билбиппиттэн суруйабын.

Бастакытынан: «Киһи диэн айылҕа оҕото, айылҕалыһын ыкса сибээстээх. Киһи эрэ барыта төрүттээх-уустаах, бары тус-туһунан айылгылаахпыт. Ким эрэ көтөр-сүүрэр, үөн-көйүүр, ким эрэ

кыыл төрүттээх. Ити аҕа ууһунан төрүттэргитин-уустаргытын аҕа саастаахтартан ыйыталаһан-истийэн, көлүөнэттэн көлүөнэбэ тириэрдэн иһиэхтээххит, ону ыччаккыт билиэхтээх», — диир этэ. «Ытык-ымыы көтөр-сүүрэр, холобур, куба, хотой, кыталык, эһэ төрүттээх олус элбэххит. Ымыы көтөр, ийэ кыыл төрүттээхтэр кинилэргэ суостаахтык сыһыаннаһыа, уйаларын алдыатыа, бэйэлэрин моһуоктуо, түүлэрин-тириилэрин сиргэ-буорга тэпсиэ, танһыа суохтааххыт. Аныгы киһи өйдөөбөтө-билбэтэ элбэх. Өбүгэ кыылгытын, көтөргүтүн өлөрдөххө, иппитэ буолан моһуоктаатааха, эчэттэххэ, ол буруйа-сэмэтэ көлүөнэттэн көлүөнэбэ бэриллиэн сөп», — диэн субэлиирэ. Билигин өйдөөтөхпүнэ, бу дирин ис хоһоонноох сөптөөх сүбэ эбит.

Аны: «Уу чугаһа, уруу ырааҕа ордук» диэн мээнэбэ этиллибэтэх, кизг ис хоһоонноох, дирин өйдөбүллээх этии. Ууга сыһыана суох. Бу этии дьон-сэргэ дьылбатыгар, төрүккэ-ууска, хаан-уруу аймааха, удьуордааһынна сыһыаннаах», — диирэ. Ол аата киһи төрдүн-ууһун тобус көлүөнэбэ диэри билиэхтээх, тобус көлүөнэ иһинэн уруулуу дьон хаан-уруу аймахтылар буолаллар. Ити барыта умнуллан, билигин сорох-сорохтор эһэлэрин, эбэлэрин нэһиилэ билэллэр, өйдүүлэр. Ол кинилэр буруйдара буолбатах. Өйдөтүү, үөрэтии, такайы суобуттан.

Кырдыбаастар күрүө-хаһаа, дьыэ-уот түөрэ-ланкы түһэр, олох-дьаһах туруга ыһыллар, уруу-аймах уйадыйар буоллабына, «барыллыа уйатын тобо тарпыт курдук ыһыллы-тобуллуу буолбут» дииллэрин истэrim. Ол, ытык кырдыбас этэринэн, айылбаа, сиргэ-дойдуга, иччилэргэ мөкү сыһыан, кыыл-сүөл, тыһнар тыһнаах кутун-сүрүн көтүтүү, аймааһын, аһыһына-хараны аахсыбат буолуу содула.

Оттон билигин анаан-минээн көрдөххө, көтөр-сүүрэр, араас хамсыыр харамай уруһуйдаммыт, оттон-мастан онһууллубут, обуруонан ойууламмыт киэргэллэри көмүскэл-харысхал онһостон моонһуга кэтии, түөскэ иилини олус оруннаах, былыргыттан кэлбит өйдөбүл эбит.

Өбүгэлэрбит, төһө даһаны ыраах-чугас сирдэринэн абына-табына тарһанан олордоллор, тиэргэн тэринэр, күрүө-хаһаа, дьыэ-уот туттар үтүө үгэстээхтэрэ. Аныгы тыа сирин олохтоохторо эмиэ тус бэйэлэрэ дьыэ туттан олороллор. Эчээ маныха: «Дьыэни, күрүөнү-хаһааны хайа түбэһиэх сиргэ туттубат буолун, дьыэбит олугуттан эһиги бэйэбит эрэ олоххут буолбакка, кэлэр кэскилгит дьылбаты тутулуктаах. Олохсуйуохтаах, дьыэ-уот туттуохтаах сиргитин сиһилии чинчийэр буолун. Үөн-көйүүр,

ордук кымырдабас, ынах, сылгы, ыт сөбүлээн сынньанар миэс-тэтигэр тутта сатаан. Түөрэх бырабан, сылыктаан көрөн баран, олохсуйарга сөптөөх миэстэ диэтэххитинэ, тутуутун сабалыырга аналлаах сиэри-туому толоруохтааххыт. Ол маннык: дьизэ олугун түһэрэр миэстэбит ортотугар уот оттон, анаан-минээн уот барахсан иччитин сахалыы аһынан айах тутан аһатан-күндүлээн баран, көрдөһөр-ааттаран аналлаах алгыс этэбит. Ол кэннэ уоту тула олорон чэйдиэхтээххит, дьизэ олугун анныгар мабан сылгы сиэлин дуу, алтан харчыны дуу, эбэтэр дьизэбэ-уокка сыһаннаах тугу эмэ ууруохтааххыт. Тутуу ол сиэр-туом силигэ оһоһуллубутун эрэ кэннэ сабаланыахтаах», — диэбитин өйдөөн хаалбышпын. Тус бэйэм дьизэ тутгарбар ити этиллибити барытын тутуһан-толорон турабын, төһө дабаны оччолорго сиэри-туому, быллыргыны тутуһуу суобун үрдүнэн.

Ити курдук кини тылын-өһүн, сүбэтин-аматын, битин-билгэтин, сылыгын, өтө көрүүлэрин анаан-минээн суруйбут буоллар, эмтиир-томтуур идэлээхтэр, оһоһуттар, онтон да атын талааннаахтар, боростуой да дьон бука бары абыраныахпыт хааллаба. Ол да иһин, ону өтө көрөн: «Кэтээн-манаан, бу бобон-хаайан, ньэнньийэн муннуохтарын кэриэтэ биһигинньиктэргэ уончалыы киһини үөрэттэриэ этилэр. Үөрэтэн, такайан, кэннибитигэр салбааччыларбытын хаалларыа этибит. Сырса сылдыар кэм кэллэбинэ бэйэлэрэ абыраныа этилэр», — диирэ.

Кырдыга да, итинник орто дойдуга сэдэхтик көстөн аһар дьонно сыһа-халты сыһаннаһан аасыппыт кыһылыах дабаны. Бу мин дьонтон истибиппин буолбакка, тус бэйэм билбиппиттэн суруйдум. Үтүө киһи үтүө аата үйэлэргэ өлбөө-дүйбэтин туһугар.

Ааттарын-суолларын ыраастыыр кэм кэллэ

Элгэс улуһугар сэбиэт былааһа олохтоммута маннайгы сылла-рыгар Көстөкүүн Уйбаанабыһы төрөөбүт нэһилиэгин олохтоохто-ро, ойуунун билэ-билэ, нэһилиэк сэбиэтигэр депутатынан, Улуус сэбиэттэрин сьегигэр дэлэгэтинэн бастакынан талбыттар.

Онтон, 1928 сыл бүтүүтүгэр, дьон-сэргэ өйүн-санаатын сэбиэт былааһын утары түмэр диэн, бас билиитин, сүөһүтүн барытын уопустаан, дүңгүрүн, анал таһаһын былдыаан, кулаак-таан, быраабын быһан, хаайыыга ыгталлар. Хаайыыга барыан иннинэ, кулаастыыр быраабын ылаары, улуустаабы быбыар

Улуустуну Шырааталчун-Войнович, дь-
 етөөгү Дуса. 19. сурдукскай таста Тир-
 кова Көн сөөкүмүсү Иванови
 Вайв. сөөкү.

Всему мирному народу я добровольно сдал все свои
 имущество Шамана Чиркову тов. Бартемишу
 эту же вещь именов Шырааталчуну права голоса
 Это имущество. Офи сдала мною добровольно иже объяс-
 ни, что права голоса. Остается замного. Ввиду та-
 кого подару лемия Краше Шырааталчун об установле-
 нии иже в правах. К селам иже писуется в Умарков Ко-
 ммуны Иванови, с иже добровольно иже сдала
 свое имущество право Краше Шырааталчуну
 1942 декабрь 24-го

хамыһыйатыгар сайабылыанһа суруйбут. Суругу-бичиги билбэт буолан, көрдөһөр ис хоһоонноох сайабылыанһатын кини аатыттан улуустаабы ис дьыала начальнигыҥ суруксуга Татаринов суруйар. Сайабылыанһа дьиннээбин туоһулаан, Константин Чирков тус бэчээтин уурар. Ону ол диэбэккэ, хаайыыга ыыппыттарын курдук ыта тураллар (РНА Саха сиринээби научнай киинин архыбыа, ф.117, оп.1, д. 83).

* * *

Оччолорго Сэбиэт былааһын эпист-тээх үлэһитэ, Элгэс улуунун бастакы комсомолецтарыттан бишрдэстэрэ, ЧК чилиэнэ, ол ыар быһылаанга сылдыбыт, уопустааһыҥна кыттыбыт, ойууннуур дүгүрүн, таҥаһын туппунт Василий Семенович Хабаровов (Чекист Хабаровов) кырдьан олорон 1992 сыл кулун тутар 21 күнүгэр Көстөкүүн Ойуун туһунан амарах тыллаах ахтыытын суруйан хаалларбыт.

«Мин 1911 сыллаахха тохсунньу 11 күнүгэр Абый сиригэр төрөөбүтүм. Өр сылларга оройуон сэбиэтигэр үлэлээбитим. Санга былааска ревком чилиэнинэн сылдыбытым.

Көстөкүүн Уйбаанабыс Чирковы 15—16 саастаахпытан билэбин. Билигин ити эмчиттэри норуот хайгырын-таптырын курдук, хайбанар, таптанар, убаастанар киһи этэ.

Көстөкүүн Уйбаанабыс улахан күүстээх, айылбаттан аптаах, үөһээ айыылартан ситимнээх киһи буоларын итэҕэйэрбин ааһан, улаханлык дьулайар, убаастыыр кырдыаҕаһым этэ.

Ойууннар биһиги дойдуга син балайда элбэхтик үөскээн сылдыбыттар. Олортон бу Константин Иванович иннинэ Чобуох Баһылай диэн быа түһэн көрбөтөх алталаах атыырын, түөртээх биэтин чороонноох кымыһынан уулатар кыахтаах биир улахан күүстээх, аатырбыт улуу ойуун үөскээн сылдыбыта үһү. Арай бу Константин Иванович эрэ кыабынан, хомуһунун күүһүнэн киниэхэ тэннээх киһи үөскээн-төрөөн олорон ааста диэн этэллэрэ иккиэннэрин билэр кырдыаҕастар. Ойууннаан кыыран эрэрин, ыарыыттан ылбаан ылбыт дьонун да элбэхтик көрбүт, көрсүбүт киһим. Хайа да бэйэлээх наһыылкаҕа баһыллан кэлбит ыарыһаҕы кыыран, албаан, ыарыытын бохсоруйан, ылбаан, сүллэрдээн ыллаҕына, били ыарыһах сонно тутта офонньору кытта олорон чэйдэхэрэ. Онон устунан хааман-сиимэн, үтүөрэн, атаҕар туран барара. Үтүөрдүтэлиирин чааһынан эттэххэ, искэни да, иирэн да ыалдыбыты, онтон да атын ама ыарыыны үксүн үтүөрдэн, өлүүттэн өрүһүйтэлиирэ.

Кини идэтэ, талаана, анала Улуу Ойуун эрэ буоларынан мунурдаммат. Улахан байанайдаах булчут этэ. Хайа, уонна, ону таһынан иккилии-үстүү киһиэхэ субуруттан олонхолуур буолара. Туох да киһи ис-иһиттэн тартаран иһиттэр истиэх курдук дыкти кэрэ, эриэккэс куоластаах олонхоһут этэ.

Кырдыаҕаһы «партия политикатын утарар, былыргы хаалыннан олох итэбэлин диринэтэр, дьон-сэргэ өйүн-санаатын булкуйар, сана былааһы утары туруорар-түмэр» диэн куолаһын быһан, кулаактаан, малын-тангаһын, дүңүрүн, сүөһүтүн былдыан, элбэх эрэһи көрдөрбүттэрэ. Мин оччолорго комсомол бэрдэ, ревком чилиэнэ этим; быһаччы эттэххэ, сана былаас үлэһитэбин. Билингинэн ити милииссийэ үлэһитин курдук, дьону тутарга, кулаактааһынна сылдыһарым. Кырдыаҕас таһаһын, дүңүрүн биһигинэн туттарбыттара. Сорудах толорооччулар буоллахпыт дии, оччолорго. Ону мин бэрт үчүгүйдик өйдүүбүн. Онно, өйдөөх-өйдөөх, бэрт-бэрт курдук, тугу да утарбакка:

— Атыттар дүңүрдэрин-танастарын биэрэр буоллахтарына,

сокуон буоллаҕа дии, мин даҕаны, төһө да харыһыйдарбын, биэрэргэ тийэйбин, — диэн олус холкутук эппитэ. «Ол гынан баран бар дьонум кута-сүрэ ингэриллибит чуорааннарбын, бэлиэлэрбин бэйэбэр хааллараргытыгар көрдөһөбүн», — диэбитэ. Онно көрдөхпүнэ, кини таҥаһа тоҕус оноолоох, тоҕус сүһүөхтээх, барыта бытырыыстаах, санныттан тэһиин былаах, көхсүгэр, кутуругун төрдүгэр улахан чуорааннаах, араас тимир, хобо тигиллибит, сиргэ тийэр анал таҥастаах этэ. Ол тоҕус мэнэһиктээх диэн Орто Дойдуга саамай үрдүкү таһымнаах кэрдиискэ турар Айыы Ойууна буоларын туоһута дириллэрэ. Таҥаһын-сабын, дүңүрүн үс мэнкэр тухары укпута, эбэтэр үс матаҕа диэн буолуо, ыйааһына бэрт ыараханын өйдүүбүн.

Көстөкүүн илбиһин, хомуһунун киллэрдэбинэ, орто дойдуну киһитэ хайдах да сатаан тулуйбат, этэ салаһар, куйахата күүрэр, дууһата уйадыһар даҕаны дьайыыларын онороро. Мин ону илэ харахпынан көрбүт, кутураһын, туонаһын, албыһын, ылыһын эт кулгаахпынан истибит буоламмын, кини ураты имэннээхтик кыыраһын билэбин, итэҕэйэбин. Хас биирдии кыырыыта тус-туһунан, ураты имэннээх, иччилээх буолара.

Кыыраһын саҕалананытыгар, кыыра да сылдьан, төрөөбүт Арыылааһын иччитин бастаан сахалыы алгыһыра, онтон, уот уонна уу иччилэрин албаан баран, олох киһи өйдөөбөт тылынан сангаран-кутуран барара. Ол кыыра сылдьан ыарыһах туохтан ыалдыбытын, туох моһуоктаабытын, куһаҕан тыыҥҥа оҕустарбытын быһааран этэрэ. Ардыгар куһаҕаннык өлбүт киһи үөрэ буулаабыт диирэ. Куһаҕан тыыннаах киһи үөрэ моһуоктаабытын, куһаҕаны аллараа дойдуга атаарара. Бу атаарарыгар адьас атыннык туттан хамсанара, кыыраара. Дьэ ол этэ кыырыы кытаанаҕа — дүңүрдэнэн, куолаһа уларыһан, ардыгар дүңүрүн туппутунан сиргэ лаһыйа сылдьан көмүлүөк оһоһу тула үстүүтэ эргийтэлээн ылара.

Оттон үтүөбэ, үчүгэйгэ, үөһээ кэрдиискэ тахсарыгар олох атыннык, тупсаһайдык туттан, үөһээ көтөн эрэр курдук буолара, куолаһын уларытан, араастаан туойара. Куолас эгэлгэ дэгэтин баһылаабыт ойуун этэ. Ардыгар айылҕа араас көтөрүн-сүүрүн сангатынан-куолаһынан сангаран, ардыгар суордуу хаһыран, куоһастыы хаһааран, хамсанан-имсэнэн барара. Бэйэтин кыана туттарынан баһас, дьэ, дьикти кырдыһас этэ. Ис-иһиттэн күүстээх, иччилээх тыллаах-өстөөх Айыы Ойууна диэн ааттаныан ааттаммыт айылҕа киһитэ.

Мин киниэхэ тэһиин туппуттарын көрбөтөгүм. Ол, баҕар, хас кыыраp сорудабыттан буолуо. Сырыы айы атын-атыннык дьалбыйар, сүллэрдиир, бохсорууар эбит этэ. Бэйэтэ анал тэһииннииттэрдээх, кутуруксуттардаах, ол эбэтэр уоскутар, тохто-тор дьоннордоох дииллэрэ. Ол арыалдыт киһитэ кэлсибэтэҕинэ, хата, арыалдыттыыр, көмөлөһөр киһилэрдээх эбит этэ.

Дьэ, уһулуччу киһини көрөн турабын. Ыарахан ыарыһаха кыырадагына, кыыра сылдьан, ойбон аллартардабым диэн, бэйэтин балтараа харыстаах быһагынан үллэр бүүрүнэн астарар-саайтарар этэ. Ол онно этигэр батары анныллан киирбит быһагы улахан күүстээх дьон нэһиилэ ороон-тардан ылаллара.

От охсор илистиэпкэ хотууру уокка ууран кытаттаран-кытаттаран баран, эмиз икки модьу эр киһи тутан биэрбитин, тылынан салаан сырдырҕатара. Ол бу баарга дылы. Биир бүлгүнүн унуоҕа тостубут Чабаан диэн киһиэхэ бүлгүнүгэр тэбис-тэн сыйыыы тимири тутан, бэрт элбэх киһи көрөн турдагына ингэрэн кэбиспитэ. Көрөн олордохпугуна, тимир ыарыһах этигэр тимирэн, ингэн хаалбыта.

Үтө санаалааҕа, аһыныгас дууһалааҕа; тойон-хотун, кыра-хара, баай-тог диэбэккэ, киһини барытын тэнник тутара. Ким да буоллун, ыарыһаха ыарыһах курдук намчытык, намыыннык, ытыктабыллаахтык сыһыаннаһара. Чахчы даҕаны Айыы Ойууна, сырдык дууһалаах киһи киһитэ этэ.

Дьэ, бириэмэтигэр кэлбит ыарыһагы кыайбатаҕа диэн суох быһыылаах этэ. Букатын хойугаабыт, ыарыыта этигэр-хааныгар тэнийбит, тиллибэт да ыарыһаха, эрдэттэн дьонун сэрэтэн, санаатын түһэрбэт, хомоппот ғына кэпсэтэн, уоскутан баран, кыыраpа. Өлөн эрэр киһини көрөөт, туох да энкилэ-саарана суох, сэрэнэн, «өрүһүйэр кыабым суох» диирэ. Биирдэ биир булчут айаҕа тэптэрбитин хас да киһи тэллэххэ көтөбөн аҕалбыт. Ону көрөөт: «Тыын сиpин таптарбыт. Айатын ырбатын тимирин ыларын ылыам, өлөрүн өрүһүйэр кыах суох. Хаана барыта тохтубут», — диэн эрдэттэн этэн туран, били, эппитин курдук, кыыра сылдьан дүнүрүгэр айа ырбатын охсон ылан дьонугар туттарбыта.

Манна бу билигин сэттэ уончата буолан олорор Балыгыай эмээхсин диэн баар. Ол мэйиитинэн иирэн хас уонна куорат балыһатыгар баран сытыталаан, эмтэнэн баран туһаммакка эрэйдеммитин, ити Ытык Кырдыаҕаспыт эмтээн турар. Көр, онтон ыла эмээхсин этэннэ сылдьар.

Мин улахан уолум туохха да кыайтарбат, дургуйбат арыгыһыт буолбута. Көстөкүүн Уйбаанабыс ол бириэмэбэ биһиэхэ кэлэн ыалдьыттыы сылдыар этэ. Онно офонньортон көрдөспүппэр: «Ол уолун утуйар оронугар сынньана түһүүм эрэ», — диэн баран, уол оронугар бэрт кылгастык утуйан турбута. Бука, түһээтэбинэ дуу, ол утуйан-сынньанан турарыгар дуу, туох эрэ албастан турбута дуу, чэйдии олорон бэрт эрэллээхтик:

— Офон отутугар тийиитэ арыгылары-табахтары бэйэтэ бырабыа, тохтуоба. Букатын куттаныма, ыксаама, — диэбитэ. Дьэ, кырдык, отут сааһын туолуутугар арыгытын, табаһын бырахпыта уонна уонча сыл этэнгэ ыраастык ааста.

Бэйи эрэ, ити мин этиэхтээхпин ситэ эппэтэх эбиппин. Үарыһаһа Көстөкүүн Уйбаанабыһы ыңырдаһа, улахан үрдүк сололообу, мааны киһи кэлэрин көрсөр курдук бэлэмнэни, үөһэ-аллара туруу, ыраастаны, оҥостуу, сууйуу-сотуу бөбө буолара. Оччотообу ыал дьизэтэ буор муосталаах, онно ыраас от тэлгээн, бобулонньугунан сыт-буруо таһааран баран, ытык киһилэрин маанылаан, остуол тардан ас бэлэмниилэрэ. Офону-урууну Ытык Кырдыаҕас кэллэбинэ хайдах туттан-хаптан кэпсэтэргэ тийэ такайы буолара. Кэллэбинэ, уоту аһатан, албаан көрсөлөрө.

1928 сыллааһа дүгүрүн, таһаһын былдытан, бырааба быһыллан, былаас өстөөбө, албын ойуун диэн буруйданан, хаайыга ытыллыбыта.

Дьинэр, туох да хаайыта, тууйуута суох күүһүн-кыабын барытын киһи аймах туһатыгар салайбыттара буоллар, төһөлөөх киһи кутун, тыһын өлүүтүн быһыа хаалбыта буолуой?!

Ойууннар куластарын быспыт, кулаактан саакка-суукка киллэрбит, танастарын, дүгүрдэрин былдыабыт докумуоннары архыыптан ирдээн, бу саха омук сүдү муударай ытык кырдыаһастарын ааттарын-суолларын ыраастыыры, омук, киһи аймах билиитигэр таһаарары наадалаабынан аабаһын мин тус бэйэм. Итинник киһиттэн ураты билиилээх-көрүүлээх киһи олорон ааспытын тустаах кэмигэр харыстаабакка, тууйан-хаайан олорбут эбиппит».

1924 сыллааха төрөөбүт Абый улуунун Мунурдаах нэһилиэгин олохтооҕо Садовникова Анна Афанасьевна (Бизкэр Лана) 1992 сыллааха муус устар ыйга Ойуун Көстөкүүн туһунан суруйтарбыт ахтымын манньк тылларынан саҕалыыр.

«Чирков Константин Иванович дьон мин бэркэ билэр, ис сүрэхпиттэн улаханньк махтанар, ытыктыыр уонна, мин эрэ буолуом дуо, киниэхэ эмтэммит даҕаны, эмтэммэтэх даҕаны дьон бука бары кэриэстиир кырдыаҕаспыт этэ. Онон кинини көрбүт, билэр дьон баарбытыгар сурукка-бичиккэ киирэн сырдык аата бар дьонно, төрөөбүт омугар, үөскүүр ыччаттарбытыгар биллэн-көстөн хааларыгар улаханньк баҕарабыт.

Ол иһин бу кини туһунан ахтыылары хомуйан эрэгпиттэн үөрэн олорон, тугу билэрбин хайдах сатыырбынан кэпсии сатыам. Ону бэйэбит сөптөөбүнэн чочуйан, онорон таһаартары сатыыргытыгар баҕалаахпын уонна таһаартарыахтара дьон бигэ эрэллээхпин.

Ол ытык киһибитин бэркэ муннаан, куолаһын быһан, ойуунуур таһаһын, дүгүрүн былдыаан, бэйэтин куоракка киллэрэн хаайан сытыаран, оччотооҕу хабырыйсыылаах хабыр кэмгэр, барахсанна, бука, сыанан-арыынан аҕаабатах буолуохтаахтар. Кини киһи, кыах мунгутаан, баҕарыа эрэ кэрэх, хайдах баҕарар салыннартаан, куттатаалаан кэбиһиэн сөптөөҕө да, абардым дьон куһаҕан өтүнэн туттан көрөөхтөөбөтөҕө, куһаҕаны онорботох барахсан! Оннук сытыары-сымнаҕас, үтүө санаалаах этэ. Мин кырдыаҕас дьону эмтээн дьалбыйарыгар хаста да түбэһэн, харахпынан көрөн, сөҕөн-махтайан турардаахпын.

Олортон манҕнайгыта. Икки кыыс оҕо, биирдэрэ бэйэтин аймаҕа, иккиһэ Анна Слепцова дьон кыыс куордаан баран өрүттэн биэрбэккэ өлөр ахсаанна киирээхтээбиттэригар ыңыран, кистээн кыырдарбыттара. Онно ити сугун абаҕата дьон оту ыһаартаран буруолатан баран кып-кыһыл буолуор дьэри чоххо кытардыллыбыт былыргы саха хотуурун салаан сырылаппытын олус салла, сөҕө көрбүттээхпин. Эмэбинэн

оѳус онгортрбутун көмүлүөк оһох иннигэр ханас диэки соѳус оһох кэннин диэки хайыһыннанан туруортарбыта. Онтон алдараа дойду хаһыс эрэ кэрдиинигэр түһэр алгыһын албаабыта. Төттөрү төннөр алгыһын албанан барыытыгар били оѳуспут көрөн олордохпугуна сүтэн-симэлийэн хаалбыта. Ити мэээнэ киһи онгортот көстүүтэ.

Ол кэнниттэн үөһээ дойдуга дабайар алгыһын албанан баран төннөн түһүүтүгэр, хантан ылбытын өйдөөн көрбөккө хаалбытым, оболор куттара диэн, кып-кыра кумаар оѳолоругар маарынныыр бэрт кыра харамайдары ытыһыгар ууран көрдөртөөтө. Ол ытыһыгар баар, силэ буоллаҕа буолуо, ып-ыраас уу курдугу биирдэхэ муннанан-муннанан туораахтаата, иккиһэ ол ууну туораабакка, ууга өлөн хаалаахтаата. Дьэ ол дьалбыйытын кэнниттэн, билингитэ ол Суздалова диэн кыыс, үтүөрбүтэ, оттон аймаҕа кыыс өлөөхтөөбүтэ. Бука, ол кини кута ууну туораабакка өлөөхтөөбүтэ буолуо.

Биирдэ салгын охсубут, баралыыстаан ыалдьан хаампат да, сагарбат да буолбут киһиэхэ, эмиэ кистээн бөбө буоллаҕа дии, дьалбыйбыта. Онно кини тыыннаах куһу дуу, хабдыны дуу булан аҕалалларыгар эппитин кыайан булбакка, өлбүт хабдыны аҕалбыттара. Көрөн олордохпугуна, көр эрэ, ол ыарыһах оѳонньор сыгыннаах тобугар көмүс харчыны уурбута көрүөх бэтэрээ өтүгэр этигэр инэн киирэн хаалбыта. Инньэ гынан, дьэ, били ыарыһах оѳонньорбут сарсыныгар тайахтанан хааман барбыта. Оттон тыла көммөтөҕө. Тыыннаах көтөр көстүбүтэ буоллар, ол тылынан санатын оноруохтааҕа эбитэ үһү. Бука, барахсан, кыах мунугаан, сымыйаны эппэтэх буолуохтаах. Эгэлгэ ынырык ыарыһалары эмтээн кэбиһэр, кырдык да, үөһээттэн айдарыылаах киһи этэ. Ол үрдүнэн хаһан да бэйэтин кэпсэнэ-ипсэнэ сылдыбатыах, улуутумсуйбатыах барахсан. Көһнөрү сылдыарыгар бу сүдү ойуун сылдыар дии санаабаккын даҕаны, оннук иитиилээх, айдарыылаах эбит.

Аран ыарыһанан ыалдыбыт киһини эмтээбитин эмиэ көрбүтүм. Икки күн кыырбыта. Бастакы күнүгэр ураһа курдук моһуоннаан, хороччу ууруллан үс сиргэ уматыллан турар уоттары отуунарбыта (дьиэ аанын утары тураллар этэ). Дьалбыйа сылдьан ыарыһах дьиэттэн сүүрэн тахсан ол уоттары үрдүлэринэн мастаҕалаан туорууругар соруйбута быһыылаах. Сарсыныгар эмиэ дьалбыйбыта. Бу сырыыга сэттэ оннук онгоһуулаах уоту мастаҕанарбыта. Ити кэнниттэн ол киһи үтүөрбүтэ буоллаҕа буо-

луо. Быраастар да оннук ыарыылаах диэбэтэхтэрэ, өр олорбута. Кэлин Халымаҕа баран ууга түһэн өлбүт сурахтааҕа.

Кыыраар кэмигэр араас көтөр-сүүрэр санатын үүт-үкчү үтүктэрэ. Тимир иһиккэ уу куттаран баран чугуун хобордообуунан ыга саптарара уонна, куобастыы хахаара-хахаара, хобордоох нөнүө уутун оборон ылан дьиэ иһин тула ибиирэрэ. Ууну иһит бүтэй супту оборон ылбыт буолара. Улаханник илбиһирэн кыырадына, кыайан тохтообот идэлээбэ. Оччоҕо икки эдэр оҕо санныгар, биир арҕаһыгар олорсо сылдьан, айабын саба тутан, кулгаахтарын сөмүөлэринэн хаһан уонна дүһүрүн инниттэн тутан, сирэйин, илиилэрин уунан сууйан, үс хос ғына күрүөлүү тардыллыбыт сэбэхэ быанан күөйөн уонна санныгар тигиллэ сылдьар тэһиин быатыттан тардан уоскутар этилэр. Мин эмиэ арҕаһыгар олорон турардаахпын. Ону арыт үс, биэс, арыт сэттэ тэнэ суох ахсааннаах киһи тутуохтааҕа. Онтон биир киһини — арҕаһыгар, иккини — бүлгүнүгэр, иккини ньылбэгэр олордон баран экирээн суоһалдытар, ыстаналаан сэгэлдытэр буолара. Тутар быа хайаан да ынах тириититтэн оноруллубут буолуохтааҕа. Тайах тириитэ быаны бүтэйдии устан быраҕан кэбиһэрэ, сөбүлээбэт этэ. Кыыраар кэмигэр сарыы танаһын иһинэн танас, көлүнкүөр ырбаахы кэтэрдэрбит. Кыыран бүтэн иһэн дэпсититтэн турарыгар «бу хайа абааһы танаһынан сөрөөбүккүтүй» диэн баран, сарыы танаһын усту-бакка эрэ ис танаһын туобун да көтүрү тарпакка саҕатыттан ылан бүүс-бүтүннүү уһулу тардан ылан муостаҕа быраҕара. Улахан ыарыыга кыырадына, уоскуйан биэрбэккэ бэркэ эрэй-дэнэрэ. Кыыра сылдьан арыт хайа да бэйэлээх хатааһыннаах ампаарга күлүүһүн тыыппакка да, аанын арийбакка да иһигэр киирэн, өссө боплуолдьалаах буоллабына, онно киирэн туойа сыттабына, хостоон таһаарар этилэр. Уонна ойууннуур-кыыраар бириэмэтигэр абааһыны, куһаҕан тыыны тутан ыйыһыннабына, муус көйөр анһыынан эбэтэр быһабынан үллэр бүөрүнэн анһынара эбэтэр атын дьонунан астарара.

Былыр Мунурдаах диэн сиргэ Эрэбириэп Бүөтүрчээн диэн киһи сылгыларын бөрө тыына буулаабытыгар ыныртарбыттарыгар, бастаан сэттэ айаны тартарбыт уонна кыырбыт. Хоннон туран баран «биир айаҕытын кэбирэхтик онорбуккут, үлтү көмүллээн кэбиспиттэр, алта айаҕытыгар табыллыбыттар» диэбит. Төннөрүгэр бөрөлүү улуйа-улуйа барбыт. Дьиэтигэр тийэн сэттэ хонук устата буспут аһы аһаабакка, уоту көрбөккө

сыппыта уонна эппитэ үһү: «Сиэмэх кыыллар төрүттэрин-уустарын кытта күөн көрсөн кэпсэтэртэн ордук ыарахан түгэн суох», — диэн.

Кырдыабаас хайдах да бэйэлээх бытарыян тостубут унуобу тутарынан тэннээбэ суоҕа. Биир киһи аттан охтон илиитин тоһуппутугар, алтан аалыы тимири инэрэн илиилээн кэбиспиттээбэ. Биир киһи ат сүүрдэ сылдьан ынгырыгар баттатан атабын тириитин саралыы, өттүгүн унуобун тосту түспүтүн тутан, тириитин силимнээн, ол киһи кыралаан аһыыр буолан сэргэхситэн истэбинэ, быраас кэлэн кырдыабаасытын үүрэн таһааран баран баайытын өһүлбүтүгэр, арыый буолан ээр киһилэрэ хаана быһа баран өлөн хаалбыта үһү. Дынгэр, быраас кыттыспатаҕа буоллар, үтүөрэр киһи өлбүтэ дииллэрэ.

Биирдэ кырдыабаасыт бэйэтэ уҥа атаҕа «ыраас» (унуох сөтөлө) буолан ыалдыбыта. Кыайан хаампат буолан баран сүһүбүттэн охтубутун, танаска сытыаран сыарбаҕа баһан аҕалбыттара. Ити курдук үс-түөрт хонукка бэттэх кэлбэккэ сытаахтаабыта. Олохтоохтор мустан, «киһибит ыксаабыт, тыына-быара кылгаабыт» диэн, оройуон кииниттэн кэлэ сылдьар нуучча биэлсэригэр көрдөрбүттэрэ. Ол барахсан тугу да онорботоҕо, тугу оноруой?! Дьэ ол кэнниттэн эдьийэ Натаалдьыйаттан ыйытан, сүбэлэһэн баран, дүңүрүн, таһаһын туттарыахха диэн кэпсэппиттэрэ. Дьэ киэһэ таһаска баһан көмүлүөк оһохтоох дьэиэбэ аҕалбыттара уонна сиэллээх-баттахтаах, кутуруктаах сылгы тириитигэр сытыарбыттара. Онно олох өлбүт киһи курдук бэрт уһуннук сытаахтаабыта. Онтон хас да эр киһи эргитэ, өйүү-көтөбө сылдьан ойууннуур кыһааннаах таһаһын таньнарбыттара, дүңүрүн, көмүлүөк оһох уотугар сылытасыллыта, өр собус охсугалаан көрөн баран, бэйэтин илиитигэр туттарардыы, үрдүгэр уурбуттара. Ол да кэнниттэн бэрт уһуннук хамсаабакка да, сана да таһаарбакка сыппыта. Сыппахтаан иһэн оргууй аҕай, бэрт сэниэтэ суохтук кутура-кутура, дүңүрүн лүнсүйэн барбыта. Өр собус буолан баран бэрт эрэйинэн ханас өттүгэр эргийбитэ. Тыынара уһаатар уһаан, кэнээн испитэ. Эргийэн баран хаста да сэниэлээх собуштук дүңүрүн охсубутунан барбыта уонна, киһи сөбүөх, икки атабын хомуйа тутаат, олоро түспүтэ уонна уһуун-уһуннук уһууран, тыынан ылбыта.

Дьэ, тыына уһаатар уһаан, кэнээтэр кэнээн, туонан, албанан кулуһуппутунан барбыта. Онно көрдөхпүнэ, ыалдьар атабын

наар булаайабынан таһыйа-таһыйа, хайыта соторго дылы этэ. Ол кэнниттэн дьиннээхтик уутугар-хаарыгар киирэн кыыран барбыта. Туойарын быыһыгар: «Хайа абааһыта уу былахыта буолан өрүскүтүгэр түспүтүгэр, ол уу былахыта ытырбытыгар эн бэйэлээх бу буолан алтахтаан сытабын дуо?! Тур!» — диэн этиппиттэрэ уонна булаайабынан ыалдьар өттүгүн охсо-охсо, таһыйа-таһыйа хайыта суруйбутугар, дүнүрүгэр унуох кэлэн «лос» гына түспүтэ. Ол кэннитэн ытыһыгар силлээн баран, ыалдьар өттүгүн саба охсубута, онтон киһибит бэрт түргэнник туран кэллэ да, уһун киэһэни быһа эккирээн-кыыран табыста. Тууро эрэ диэбэтэспит.

Баастаах атабыттан унуоҕу охсон ылбыта былыргыларга «унуох бэлэхтэтиитэ» диэн үһү. Оннук тахсыбыт эр киһи унуоҕа дьахтар «ыраас» буолбут ыарыытыгар эмп буолуохтаах үһү. Оттон дьахтар «бэлэхтэппит» унуоҕа эр киһиэхэ туһалыахтаах диэн этэллэрэ былыргылар. Ол охсон ылбыт унуобун мин санаспар, бэйэтин эдьийигэр Натаалдьыйаҕа уурдара биэрээхтээбитэ да, аныгы үйэ буолан, туһаныллыбакка мэлийбит буолуохтаах. Ол бэйэтигэр кырыытыгар эдьийэ «өлөр өлүү буллаба» диэн ытаан-сонгоон, кыайан сылдыбатаҕа.

Биирдэ эмийим сүүлэ иһэн олорпот да, утуппат да буолан хаалбытыгар үс төгүл үрэн баран, туох эрэ дьэнкир дьүһүннээҕи үс сиригэр сыһыаран биэрбитигэр, сонно чэпчээбитинэн барбытым, сарсыныгар биллэрдик үчүгэй буолан турбутум.

Кырдыаҕаспыт тыыннааҕар мэлдьи унуохпун киһи тутуо суоҕа диэн тыллааҕа. Бука, өлөн баран барыбыт харахпыт орто-тугар ииннэр-иинэн, сүтэн, кып-кыра оҕо курдук буолан хаалбытын этээхтээбитэ дуу.

Ыңырыыга барарыгар кини туһунан тугу кэпсэтэллэрин барытын истэн-билэн тийэрэ. Эмтэтэ да кэлээччилэр аара тугу санаран, хайдах санаан кэлбиттэрин билэн тоһуйара. Дойдубутугар биирдэ олус улахан уот турбутун дьон умурдуора сатаан баран, ыксаан: «Кырдыаҕаспыт кэлэн абыраатын, уоппутун кыайарбытыттан аастыбыт, албаан, ардахта ыңыран көмөлөстүн», — диэн илдьиттээбиттэр этэ. Ону «көмөлөһөр буоллахпына, мантан да сытан көмөлөһүөм» диэбит этэ уонна, илдьит киһи төннөн тийиэн иннинэ, этиннээх ардах бөҕө түһэн, уоту умуруорбут.

Биирдэ ууга түһэн өлбүт уоллаах эмээхсини балтараа ый көрдөөн муннана сатаан баран, эмээхсин кыһа ыксаан кырдыаҕастан көмө көрдөһө кэлбитигэр, түһээн билэн сытара үһү.

Ханан түнэ сыталларын чопчу ыйан биэрээхтээбит. Онон ол барахсаттар дьон курдук унуохтаналларыгар көмөлөспүт. Ол кыыстара билигин баар, Абыйга олорор.

Кырдыаҕас бииргэ төрөөбүт балыстааҕа, эмиэ хороччу улаатан иһэн өлбүтэ үһү. Өлөрүгэр: «Убайым аалым быатын төлө үктээтэ. Кини биһигиттэн биирдэспит эрэ орто дойдуга олорор аналлаахпыт, кини анала кыайда», — диэбитэ үһү. Өлбөтөбө буоллар, эмиэ улуу удаҕан буолуохтааҕа үһү дииллэр этэ. Былыргылыынан буоллабына, биир ыалтан икки ичээн киһи үөс-күө суохтаах эбит.

Ытык кырдыаҕас барахсан, дьэ, ити эһигини кытта сылдыһар быраас кыыһын «кыра кыыһым» диэхтиирэ уонна мүчүк-мүчүк гынан күлэн ылара харахпар бу көстөн ааһаахтыыр. Ити улахан идэтэ саамай кыра оҕотугар хаалыахтааҕа үһү. Ону ити утары көрөн олорон: «Эйиэхэ хаалларбыт үһү», — диэхпин, кыбыстан эппэтэбим. Өрдөөбүтэ бу быраас кыыс оскуолаҕа үөрэнэ сылдьан аҕата кутурбутугар этэ аһыллан бараары гыммытыгар: «Эн билигин өссө унуобун улдыаҕар, ингириг иинэ-бэс», — диэн угаран кэбиспит этэ. Ол аата өссө ситэ иликкин диэн быһаардаҕа. Өлөксөөндүрэ Көстөкүүнэбинэ аныгылыы үөрэхтээх быраас киһи, ол урукку абыычайынан, биллэн турар, билигин туттубата буолуо да буоллар, ити эмтиир идэтэ быраас киһиэхэ хайаан да ураты көмөлөөх буолуо дии саныыбын.

Дьэ бу куораттан бэрт үтүө санаалаах эдэр дьон кэлэннит биһиги ытык кырдыаҕаспытын билэр, өйдүүр дьонтон ахтыылары хомуйа сылдыаргытыттан олус үөрэбин. Умнууга хаалбыт сүдү идэлээх ытык кырдыаҕастарбыт ааттарын-суолларын сурукка киллэрэн, дьон-сэргэ, киһи аймах билиитигэр-көрүүтүгэр тириэрдэхтэрэ диэн бигэ эрэллээхпин.

* * *

Кинигэбэ киллэриэххэ диэтэххэ, дьон-сэргэ ахтыыта элбэх. Мин маннайгы кинигэм бэчээттэнэн тахсыбыт сылыгар, 2003 сыллаахха, дойдубар бара сылдыбытым. Онно Көстөкүн Уйбаанабыһы кытта оҕо эрдэхтэриттэн орто дойдуттан арахсыар диэри алтыспыт, атах тэпсэн олорон кэпсэппит биир дойдулаахтара кинигэбэ ахтыылаара киирбэтэбиттэн хомойбут санааларын эппиттэрэ.

Онон, элбэхтэн өссө биир ахтыыны киллэрэрбин көнүл-лээт.

*Ытык Кырдыбас ойууннуурун, кыы-
рарын илэ көрбүт, кутуураын-туойарын
истибит, ардыгар арыалдьыттаабыт,
оболообут, көмөлөспүт, кэлин адыс
да ыаллы олоубут Мария Николаевна
Слепцова (Байыас Маша), Абый улуунун
Мунгурдаах нэһилиэгин олохтообо, 2002
сыл балаҕан ыйын 21 күнүгэр суруйтар-
быт ахтыыта.*

«Мин 1927 сыллаахха Абый улуунун Мунгурдаах диэн сиргэ төрөөбүтүм. Аҕам суох, былыр да аҕата суохтар баар буолар эбиттэр. Олортон биирдэстэрэ мин буоллабым. Бас-таан холкуоска, онтон сэбиэскэ уонтан тахса сыл суруксутунан үлэлээбитим, кэлин сопхуостан пиэнсийэбэ тахсыбытым. Үлэлиир-хамсыыр кэммэр куруутун кутталга сылдыар кэм этэ. Ол саҕана бу дьон туһунан аһаҕастык кэпсэтии суох буолара. Уонна бу барахсан оччолорго бобуулаах буолан, мээнэ аһаҕастык ойууннаабат этэ. Кыһалҕалаахтар көрдөстөхтөрүнэ, бэрт кистэлэнгинэн кыыраын билэрим, көрөр этим. Оҕо сылдьан кыыраар кэмигэр хаста да арҕаһыгар олорон турабын.

Кини туһунан кэпсээтэххэ, кэпсээн, дьэ, элбэх. Мин таайым Тэккэллэ Мэхээлэ диэн олонхоһут-тойуксут киһи этэ. Ол таайым бу ытык кырдыбаспытыгар кутуруксуттуур идэлээбэ. Мин таайбын батыһа сылдьан иитиллибит буоламмын, ити биһиги кырдыбаспытын оҕо эрдэһипиттэн билэбин. Улаатан баран баттабым манхайыар диэри ыаллы олобуппут. Онон мин кини туһунан билбитим, көрбүтүм, кинилиин кэпсэппитим элбэх. Кини сүбэтинэн-аматынан туһаммытым, эмтэммитим-абыраммытым да үгүс буоллаҕа дии.

Дьэ, кыыраарыгар үөһээ дойдуга дабайар алгыһын алҕана-рыгар улуу улахан көтөр үөһэ дайан көтөн эрэрин курдук көстөрө. Таһаһын чааһынан эттэхпинэ, олус сиэдэрэй көстүүлээбэ, ким онорбутун-тикпитин билбэтим. Бүтүннүү араас кыраһаһынтан, көтөр-сүүрэр, кыыл түүтүттэн сарыыга тигиллибит үс салҕаһыннаах, кэрдиис-кэрдиис бытырыыстаах үһүн сарыы таһаһаах этэ. Бэргэһэтин оройугар тоҕус араас суол сарыытан, кыраһаһынтан өрүллүбүт уонна хатыллыбыт, ураһа чуораайытын курдук тура сылдыар бытырыыстар баалларын өйдүүбүн. Ону мин арҕаһыгар олоро сылдьан көрөр

этим. Тинилэбэр охсуллар уһун тимир сыапка эмиэ тимиртэн оноһуллубут кyoбас баайылла сьлдыар этэ. Кыыраын көрө олорор дьон көрдөбүнэ, онтуката тыыннаах кyoбас умсаахтыы сьлдыарын курдук көстөн ааһара үһү!

Утугар-хаарыгар киирэн кутуран, кыыран бардабына, киһи этэ салаһар, куйахата күүрэр күүстээх, иччилээх тыллаах-өстөөх Айыы Ойууна этэ.

Кини кутураын, ылыырын-туойарын истэн, көрөн, мустубут дьон сирэйдэрэ-харахтара сэргэхсийэн, дууһалара уоскуйан, сүргэлэрэ көтөбүллэн тарбаһаллара. Сүдү күүстээх иччилээх тылларынан албаан, өйдөрө-санаалара ыксаабыт, дууһалара тууйуллубут ыарыһахтары имэрийэн-томоруйан, санааларын көтөбөн, ис күүстэрин сомоболоон, үрдэн-көгүтэн атаартыыра. Хайа уонна киһини уоскутар, биэбэйдиир сымнабас, сылааһынан илгийэр үтүөкэннээх куолаһа сыттаба, оннук үчүгэй куоластаах кырдыабас этэ.

Кини кистээн да, аһабастык да ойууннууругар элбэхтэ оҕо-лообут, арыалдыттаабыт буоламмын, билэрим, кэпсиirim элбэх. Ытык кырдыабас ыар түгэннэргэ кыыраыгар, үлүһүйэн бардабына, үс-биэс ыраас дыахтары, эр киһиэхэ чугаһаабатах кыргыттары, уолаттары мииннэрэ, санныгар, ньылбэгэр олорто сьлдьан өрө көтөн, ыстангалаан суоһалдытан, олус чэпчэкистик туттан-хаптан, үнкүүлээн эрэр курдук эскирээн сэгэйэрэ. Эдэр эрдэхпинэ били ырыатын-тойугун оонньуу-көр оностон кистээн үтүктэр этибит, оччолорго тойугун тылын өйдүүр этим. Кырдьан ол умнуллан, өйбүттэн көтөн хаалахтаабыт эбит. Ким билиэ баарай, ол хаһан эрэ умнууга хаалбыт ойуун тойугун, алгыһын сөргүтэр күн-дьыл тирээн кэлиэ диэн өйгө да суох этэ.

Бу билигин саас баттаан, ыалдьан, санааба-онооҕо ыллараан олорон оҕонньор барахсаны өйдөөн кэллэхпинэ, күлүгэ көстөн, дүнүрүн тыаһа кутуран-туойан кулуһутар куолаһа иһиллэн кэлэргэ дылы. Дьэ, дыкти.

Сытыы-сыыдам, тэтиэнэх, бэйэтин олус кыана тутгар ойуун этэ. Кыырап кэмигэр киһиттэн ураты күүс-уох киирэр буолара. Ыарахан түгэннэргэ кыырдабына, абааһы тыынын эскирэттэбинэ, куһабан тыын иччитин туттабына, туохтан да иннибэккэ, балабан дьэ эркинин курдаттыы тахсан барааччы, ол тахсан күлүүстээх ампаарга курдаттыы ааһан, эбиитин ампаар боппуолдыатыгар киирэн лүнсүйэ сьлдыарын таһаараллара.

Ол кэнниттэн кыайан тохтообокко эрэйдэнэрэ. Оччожо хас да эдэр, күүстээх эр дьон эриэн сэбэһэ бынанан күрүү курдук тутан турдахтарына, сылгылы тыбыыра-тыбыыра кэлэн бүтэйдии түһүөлүүрэ, ардыгар хабарбатынан кэтиллэ түһүтэлиирэ. Хата, туох да эчэйиитэ суох буолара. Оннук буоллабына, бэрт эрэйинэн тохтогор, уоскутар этибит.

Ити бобуулаах-хааччахтаах кэмигэр Көстөкүүн Уйбаанабыһы ыраах ынтырдахтарына, бэйэтин кытта ыраас кыргыттары, уолаттары оҕоһутунан илдэ барааччы. Онно биһиги, талыллыбыт дьон, үөрүүнү кытта барсар буоларбыт. Оччолорго билинни курдук киинэ, кэнсир суох, кулууп да суох кэмэ этэ. Ол барарбытыгар хас да сыарбалаах көлөнөн барар этибит. Хомсомуоллаах буоламмыт, өлөр кистэлэнинэн хомунан айанныырбыт. Дүнүрүн, танаһын хаһан да бэйэтин сыарбатыгар тиэйбэт этэ. Туспа, инники сыарбаҕа уурдарааччы. Ол сыарбаҕа ким да олорбот, олордубат даҕаны буолара.

Кэпсээнтэн кэпсээн. Былыр буоллаҕа дии, мин кэргэним Уйбаан уон саастааҕар улаханлык ыалдьан, олорбут сириттэн турбат, утуйа сылдьар буолан хаалбыта үһү. Ас диэни аһаабакка, күүһэ-сэниэтэ быстан, олох нукаай буолан хаалбыт. Онуоха төрөппүттэрэ Ойуун Көстөкүүнтэн көрдөспүттэригэр, «уолгут кута көппүт» диэн эмтээбитэ үһү. Онно кыыра сылдьан, күөх окко эриэн хомурдуос баар буолааччы, үүт-үкчү оннук хомурдуоһу дүнүрүгэр түһэрэн ылан, Уйбаанга төбөтүн оройунан инэрэн кэбиспитэ, диэн кэпсииллэр этэ. Эбиитин: «Икки уолланыан, икки кыыстаныан. Кыргыттарын буруолаара көстүбэт, уолаттарын ыал буолан буруо таһаарыахтара»,— диэн эппитин эдьийэ Огдооччуйа кэпсээбитэ.

Дьэ ол эмтэниэбиттэн үтүөрэн хаалбыт. Эппитин курдук, икки уол, икки кыыс оҕоломмуппут. Кыргыттарбыт кыраларыгар суох буолаахтаабыттара, уолаттарбыт ыал буолан, буруо таһааран, оҕолонон-урууланан олороллор.

Аны туран, 1949—1950 сс. мин кэргэним Уйбаан Ньюкуулдьун Баһылайдыын оройдорунан көрбүт көрдөөх-нардаах, мэник-мэнигийээн курдук эдэр дьон этилэр. Киэһэ эрэ буоллар кырдыбаастыын көрсөн, кэпсэтии-ипсэтии буолара. Ол быһыгар уолаттар муостаҕа олоро түһээт, оҕонньору уун-утары көрөн олорон, кырдыбаас кырырытын, тойугун, кутуруутун үтүктэн ыллаан-туойан тахсаллара, ардыгар олон холоон да ылаллара. Онуоха мин Уйбааны сэмэлиир, мөбөр этим. Кырдыбаас киһини

үтүктэ оонньуугут, элэк онгостобут диэн. Көстөкүүн Уйбаанабыс уолаттар ыллыылларын истэ-истэ, субу-субу хамсалаах табабын тардан бурбатара уонна мичик гынан күлэн ылара. Омуннуран бардахтарына, сытыары-сымнаҕас куолаһынан: «Наһаалааман да», — диир этэ. «Ээ, эдэр дьон ыллаатыннар, ыллыыр-туойар туох куһаҥаннаах буолуой, ити күлүү-элэк да буолбатах», — диэхтирэ. Ону мин олус сөбө саныырым. Сааһыран, баттабым манхайан олороммун санаатахпына, ытык кырдыаҕас бэйэтин үтүгүннэрэн, ыллыырга-туойарга угуйар майгыта, быһата, уһуйар эбит. Кырдык, олус үчүгэй куоластаах, ырыаны-тойугу сөбүлүүр эдэр дьон этилэр.

Бобуу-хааччах кэмигэр ардыгар олох ыалдыбат дьон албыннанан ыалдыбыта буолан, кырдыаҕаспытын үтэ-тургута, бэрэбиэркэли кэлээччилэр. Оннуктары өтө көрөн, төттөрү атаартыыра, ардыгар «мин кыайбат ыарыым буулаабыт» диэн, дьээбэлэнэн күллэртиир түгэннэрэ да баар этилэр. Бу хааччахтыылларын ааһан сотору-сотору милиция кэлэн танаһын, дьиэтин-уотун, хоспоун муннугу кэрийэн, ньэннийэн накаастаан бараллара. Офонньор барахсан санаата түһэн, хараастан сытар кэмигэр оҕото Александра кэлэн бардабына: «Дьэ күнүм тыган харабым арыллан, ситэ бэрдигэр дьиэм сырдаабыкка дылы», — диэн көрүдүөстэнэр этэ.

Кини ыарыһахтары, ыарыыны барытын биирдик ылбат, эмтээбэт этэ. Алгыһа да уратылаах буолара. Хас ыарыы ахсын тус-туһунан этэн-сангаран да, сангарбакка да эмтиир идэлээбэ. Ыарыһах бэттэх кэлиэх, үтүөрүөх туруктаах буоллабына, бэрт түргэнник эмтиир, көмөлөһөр сүдү күүстээх кырдыаҕас этэ.

Холобур, төбө ыарыытын имэрийэн баран, оройунан үрэн сирилэтэрэ, сорохтору хаанныыр, түөннүүр этэ. Ардыгар төбөлөрүн тутан, имэрийэн баран, силлиир этэ. Сорох ыарыһахха тугу эрэ сыһыаран-инэрэн, төбөлөрүн анал этитиилээх танаһынан баайан биэрэрэ.

Оттон ыарыыта тарҕаммыт-баалаабыт, ыараханлык ыалдыбыт киһини уоскутан, ыарыһах хоргуппат-хомойбот гына сымнаҕастык этэн akkaастыыр буолара.

Тиис ыарыытын эмтииригэр мастан устурууска кыстаран, уматан баран, умайа сылдыар устуруусканы ыстаан, сиэн баран, ыалдыар тиһин туһунан силлээн, үрэн эмиэ эмтиирэ, сорохтору эмтииригэр от охсор хотууру уокка кып-кыһыл гына кытардан баран тылынан салаан сырдырбаттар буолара. Дьэ ол

рын иһигэр туттаран кэбиһээччи. Ону туһанан мин улахан уолум оскуоланы бүтэрэн үөрэххэ барарыгар Уйбаанабыстан көрдөстүм, оҕобор туохта эмэтэ туттаран ыыт диэммин. Онуоха оҕонньор эппитэ: «Тоойуом, ити аныгы оҕолор ону илдэ сылдыяхтара диэтэбин дуу» — диэн баран, «Чэ сарсын оҕобун күлүттэн далын буоруттан биирдии кымаабы уонна үс от-мас сэбирдэбинэ киллэрээр» — диэбитэ. Эппитин курдук барытын тус-туска кумаабыга суулаан киллэрбиппин өрбөх кыраһыныгар суулатан баран ытыһын иһигэр тутан олоҕорута уонна сыттыгын анныгар уурунан кэбиспитэ. Нөнүө күнүгэр кирибиппэр илиитигэр тутан олоҕорон эппитэ «Иһит, өйгөр тутан хаал, наада буолуо, уолгар биэрэргэр бу тыллары булгуччулаахтык этэбин: Алаһа дьыэм, аал уотун иччитэ!

Сылаас быттыккар кыбытан, хоннобун хоспоҕор хорҕотон, Дьылбэбин иэнигэр бигээн иппитин быһыытынан.

Аал уотум иччитэ! Кырыпах кыһыл кымын тыына, сылам уотун сылааһынан сындыаайдын. Моҕол уотун саҕа суостаах-суодаһыннаах, кындыл кымныытынан дапсылыһа сылдыһа диэммин ыллым.

Тойон эһэм, аал уотум иччитэ, ийэ сириг иччитэ, отун-маһын иччилэрэ, Аан ийэ дайды хайа да муннугар тийдэбинэ күөнтүү, көрө-истэ сылдьан көмүскээн, күрүө-хаһаа буолан харыстаан!

Көр маны билигин өйдөөн-санаан кэллэхпинэ, оҕонньор барахсан сырдык мөссүөнэ, оҕом барахсан күлэн мичилийэ сылдыһа субу көстөн аастахтарына, харабым уута ыгыллан, дууһам тууйулан, санаам хараастан ылар. Хайыыр да кыабым суох. Кэпсиэхтээби кэпсээтим дии саныбын.

Ол үрдүнэн ойуунун туһунан хаһан да кэпсэммэт, ыйыттаха да кэпсээбэт этэ. Эгэ, ону-маны он оробун, сатыбын, кыайабын-хотобун, барыны-бары эмтиибин, көрөбүн-истэбин диэ дуо? Оннук хаһан да арбаммат, улуутумсуйбат этэ. Таах сырыттабына бу сүдү ойуун сылдыһар диэн билбэт да, таайбат да этилэр. Ис-иһиттэн сэмэй, туруору көнө, үтүө дууһалаах, сытыары-сымнаһас майгылаах, үтүө санаалаах Айылца киһитэ олоҕорон ааһахтаабыт эбит. Ону быралыйбытын кэнниттэн биирдэ өйдөөхтүүбүт.

Хата, Кырдыһас барахсан олоххо-дьаһахха туох уларыһы, алдыаны-кээһини буоларын эрдэттэн сэрэтэн, элбэх киһиэхэ көмөлөһөн турар.

кэнниттэн силлээн эбэтэр үрэн эмтиирэ. Мин эмтиирин элбэхтэ көрбүт киhibин, ити ардыгар ыалдыр миэстэлэрин үрэн сирилэттэбинэ, көр, ол үрбүт сиринан онхойон хааларын хаста да көрөн турабын.

Тиис ыарыытын саа уоһунан үрэн үтүөрдүбүтүн көрбүтүм. Аны санаатахпына, ытык кырдыбаас кыайбат ыарыыта диэн суох да курдук эбит дуу, оччолорго ыарыы аҕыйаба эбитэ дуу?!

Оннооҕор баралыыстаан санарбат, тыла суох буолбут киһиэхэ кус дуу, хабды дуу тылын инэрэн-сыһыаран, сангарар гынан турардаах. Биир уончалаах уол оҕо санатыттан маппытын, кыыра сылдьан кус тылын инэрэн, эмиэ тыллаах онорбута. Ол оҕо санарарыгар бастаан кус курдук бэбээрэн ылбыта үһү. Кэлин сангалаах бэрдэ, үрдүк үөрэхтээх тутааччы буолбут этэ.

Мин атын ойууннар кыыралларын эмиэ көрөр этим. Кыыралларын сабаланыытыгар олбохтон туралларыгар бу биһиги кырдыбааспытыттан «убайбыт», «таайбыт» диэн аатын ааттаан туран көнүллэтэр тойуктарын эмиэ истибитим. Уонна: «Дьэ, көнүллээтэ», — диэн дэпсэлэриттэн турар этилэр. Ол курдук албанан, көнүллэтэн эрэ баран Лиэбэдэп Сэмэн диэн эбээн ойууна салгыы кыыраара. Хайдах-хайдах көнүллэтэллэрин туох билиэ баарай!

Мин санаатахпына, ытык кырдыбааспыт кинилэртэн ураты үрдүк таһымнаах буолан көнүл ылаллар эбит, быһыылаах.

Ол курдук, Көстөкүүн Уйбаанабыс кыыраар кэмигэр туттарахаптара тупсабайыттан, бэйэтин кыана туттарыттан, эриэккэс куолаһа, этэр тыла, араас көрүнгнээх эмтээһинэ дьонно-сэргэбэ тийэрриттэн да көрдөххө, ураты күүстээх, хомунуннаах Айыы Ойууна буолара харахха тута бырабыллар этэ. Хайа уонна киһи иһиттэр истэн барыах көрдөөх-нардаах кэпсээнэ, дьээбэлээх-дыктилээх сэһэнэ, олонхото, тойуга сыттаба. Уонна кини ойуун эрэ буолбатах олонхоһут, алгысчыт бэрдэ — ол барыта бэйэтин кытта бардаба.

Оҕонньор миэхэ биир наһаа наадалаах кылгас алгыһы үөрэппитэ, ол да остуоруйалаах. Аныгы киһи барара-кэлэрэ элбэх. Ол маннык, ити дойдуларыттан ыраата барар дьонно хайаан да Уйбааныбыһы көрсөн, кэпсэтэн-ипсэттэн, сүбэлэтэн бараллар эбит этэ. Мин ону киирэ-тахса сылдьан элбэхтэ көрбүтүм-истибитим. Ол барыта ылы-чып, улуу кистэлэннинэн буолара. Онно көрдөхпүнэ оҕонньор ытыһын иһигэр тугу эрэ тутан олорон ботугуруур буолара, тыл этэн баран ытыста-

Мин өйдүүрбүнэн, чэхчы аатырыан аатырбыт Ытык Кырдыаҕас, сэдэхтик төрөөн ааһар Айыы Ойууна эбит. Кинини билэр, илэ көрбүт-истибит дьон тыыннаабына ахтыылары хомуйан, сурукка-бичиккэ киллэрэн, Ытык Кырдыаҕаспыт үтүө аатын үйэтитиэхтэрэ диэн баҕа санаалаахпын. Мин да эппэтэрбин өлбүтүн да иһин аата ааттанар, өлбөт-сүппэт ааттаах-суоллаах ытык киһи буолаҕа.

Кини туһунан күнү-күннээн, түүнү-түүннээн кэпсиэххэ сөп. Мин өйбөр Ытык Кырдыаҕас сырдык мөссүөнэ өлбөт-сүппэт үтүө өйдөбүл буолан сылдьар.

* * *

Маннайгы кылааска үөрэнэр сылбар аҕам ыараханлык ыалдыбытын сыарбаҕа тийээн аҕалан, танаска баһан дьиэбэ киллэрбиттэрин бэрт чуолкайдык өйдүүбүн.

Дьон-сэргэ «киһибит тыына-быара кылгаабыт, саната тахсыбат буолбут» диэн сири-буору аннынан кэпсэтэллэрин оһох төрдүгэр олорон истэrim. Онтон биир киэһэ дьон бөҕө мустан, дьиэбэ таба сыарбатын киллэрэн, танаска суулаан сыарбаҕа ууран баран, аҕабын илдэ барбыттара. Олорор ыалбыт ийэтэ «аҕабыт өлөр ыарытыгыр ыларбыт» диэбитэ. Биһигини олох чугаһаппатахтара. Мин күннээх-түүнү супту ытаан баран, сарсыарда оскуолабар хойутаан барбытым. Тийибитим — көрдүөргэ биир да оҕо суох; учууталым мөбүө диэн куттанан, көрдүөргэ турбутум. Ол турдахпына кылаастан учууталым тахсан, миэхэ уун-утары хааман кэлбитэ. Онуоха мин, мөбөөрү гынна диэн, куттана-куттана учууталбын аллараттан үөһэ хантайан көрбүппэр, олус аһынна быһыылаах. Төбөбүттэн имэрийэн баран: «Бүгүн эн үөрэнимэ, аҕаҕар бар, аҕан Килимизскэйдээххэ баар»,— эрэ диэбитин иһиттим да, сүүрэ турдум. Ылбар тийибитим, көмүлүөк оһох оттуллан турара, көмүлүөк утары аҕам чэйдии олорор эбит. Мин марылаччы ытаабытынан аҕам ханас хоннобун анныгар сыста түстүм. Аҕам барахсан ыксары кууһан ылан, төбөм оройуттан сыллаан ылбыта. Мин сонно тута аҕам сылааһыгар сыламнаан, угууһан хаалбытым. Оо, онно аҕам тыыннаабын көрөн үөрбүтүм өйбүттэн олох сүппэт.

Оччолорго, оҕо санаабар, аҕабын учууталым быһаабытын-

абыраабытын курдук санаабытым. Ол түгээнэр тыннаах хартына буолан, харахпар көстөн ааһаллар.

Кэлин билбитим, ойуун аҕам бэйэтин бэйэтэ эмтэммит эбит. Ол бэйэтин эмтэнэр кырытыгыгар учууталым эмиэ сылдыбыт эбит.

Ол иһин Бүөтүр Сэмиэнэбистэн аҕам бэйэтин эмтэммит кырытытын уонна кини туһунан ахтыны суруйарыгар көрдөспүппүн, akkaастаабатаҕа.

* * *

Абый оройуонун «Хотугу сулус» хаһыат эрдээктэрэ, Суруналыыстар сойуустарын чилиэнэ Петр Семенович Ребров 1993 сыл ыам ыйын 15 күнүгэр Ойуун Көстөкүүн туһунан манньк ис хоһоонноох ахтыны суруйан туттарыта:

«Мин Константин Иванович Чирков диэн аар-саарга аатырбыт улахан Ойуун киһини Абый оройуона Элгэс улууһа эрдэбиттэн, оҕо эрдэхпиттэн кырдыан өлүөр диэри билэбин. Аҕата Чолоох Уйбаан хантан хааннаабын, төрдүн-уһун билбэппин. Оҕонньор бииргэ төрөөбүт эдьийэ Наталья Ивановна Садовникова Николай Николаевич-Сыллыыр диэн киһи кэргэнэ. Кинилэр уоллаах кыыс оҕолоохторо. Олортон Мария Николаевна Реброва билигин 80 сааһын туолан баран, кэргэнинээн Софрон Соломовтыын Сугуруоха сэлиэнньэтигэр олороллор, 4 уол оҕолоохтор. Уоллара Иван Николаевич Садовников 1980 сылга 70-тан уонуттан тахсан баран өлбүтэ. Кэргэнэ Мария Семеновна Реброваһын 7 оҕону төрөппүттэрэ.

Көстөкүүн эдэр сааһыгар Тиигээнниир, Оттуур, Арыылаах, Сугуруоха диэн күөллэринэн олорбута. Кэргэнэ Ольга Ивановна Чиркова сыылкаҕа кэлбит Иван Климовскай диэн нуучка киһитин кыһа этэ. Кинилэр уонтан тахса оҕону төрөппүттэриттэн, билигин 4 кыыс, 2 уол бааллар.

Көстөкүүн эдэр сааһыттан улахан Ойуун быһытынан биллэн барбыта. Үчүгэй санаалаах Айыы Ойууна этэ. Оһолго түбэспит,

унуоҗа алдыаммыт дьону атахтарыгар туруортуура. Сатаан оҗолмотох эбэтэр букатын оҗоломмот буолбут дьахталларга эмиэ абыраллаах киһи этэ. Киһи үөйбэтэх-ахтыбатах араас ыарыытын силлээн, имэрийэн-томоруйан, үрэн эмтиирэ.

Көстөкүүн оҗонньор ойууннуурун биирдэ эрэ көрөн турабын. Онтон дьон кэпсээнин син балайда истибитим. Суордаахха, Сьананнаахха учууталлыр сылларбар оҗонньору кытта элбэхтик кэпсэтэр, ону-маны ыйыталаһар этим да, ойууннууругар туох дьиктини, кэрэхсэбиллээҗи онорорун интэриэһиргээтэхпинэ, кэпсээбэт буолара. Чахчыта да, киһи ону-маны дэбигис кэпсээбэт сыллара этэ. Кини 1928 сылга бырааба быһыллан, былаас өстөөбүн курдук буруйдана сылдыбыта. Онуоха эбии, арааһа, 1932 сылга быһыылааҗа, ойууннаан дьону албынныыр диэн ааттаан, 2 сыл кэриэтэ тутуур быһыытынан Дьокуускайга илдьэн хаайыыга олордо сылдыбытгара. Онно аны ойууннаама диэн кытаанахтык боппут этилэр.

Оҗонньору сөбөн кэпсириллэриттэн биир суол манныгы аҗалыахха сөп. Оройуонна сэбиэскэй былаас олохтонуон быдан иннинэ Көстөкүүн улахан ойуун аатыран барбыт. Ол сылдьан Тиигээннииргэ оччолорго Захар Климовскай-Сүүкэй диэн ааттаах мас ууһа олороругар тийээн, күөл унуор Уйаанды үрэх үрдүгэр турар тааланы ыйан баран: «Аны кэлэрбэр ити таала кирилтэн дүнүр маһына токурутан онороор эрэ», — диэн этэн барбыт.

Захар оҗонньор хаста да тахсан таала сирэйиттэн киил маһы быһан киллэрэн араастаан ууга илитэн, балык миинигэр буһаран уонна ириэрэн онгоро сатаабыт да, биир да дүнүр иитэ кыайан тахсыбатах. Аатырбыт мас ууһа санаата бэркэ түһэн олордобуна, Көстөкүүн тийээн кэлбит. Оҗонньор хайдах ии онгоро сатаан эрэйдэммитин кэпсээн биэрбитигэр: «Дьэ, бэрт да эбит, добоор! Аны биирдэ киллэр эрэ!» — диэн буолбут. Уус оҗонньор сонно тутта тахсан, биир киил маһы быһан киирбит. Суоран, кыһан бэлэмнээн баран киллэрэн ириэрбит, ону Көстөкүүн ылан имэрийтэлээн, устунан силинэн биһэн баран: «Мэ эрэ, маны тутан көр», — диэбитин, Захар оҗонньор сонно бэрт сымнабастык төгүрүтэн биэрбит. Захар оҗонньор бу хас да төгүл муннанан кыайан туппатах маһа быа курдук сымнаабытын сөбөн кэпсиирэ.

30-с сыллардаахха Константин Чирков дьэ кэргэнэ Сьананнаах уонна Бастыҥа учаастактар икки ардыларыгар турар

күөлгэ Мэхээлэ, Халџан Ньюкулай, Атаџа Суох Ньюкулааскы (Ньаџараанкы), Хачымаас эмээхсин буолан олорбута. Күөл иһинээџи икки ыал сыһыаныгар туох да өс-саас, куһаџан сыһыан баара биллибэт.

Биир күһүңнү киэһэ халыҥ соџус кыраһа хаар түһэн тохтообут. Эмээхсин хотонугар тахсан кытарах ынаџын ыан, ынахтаах тыһаџаһын аһатан баран киирэн утуйбут. Сарсыарда хотонугар тахсан көрбүтэ, ынаџа баар, тыһаџаһа суох үһү.

Тымтыктана сылдыан хотон иһин, таһын, оттоох далларын, кыбыыларын суолун хайан көрөллөр. Туох да суох.

Бэџэһээ түспүт кыраһаны туох да алдыаптатах. Ол сылдыан дьизэ, хотон икки ардыгар тыа диэки тыһаџас маџырыырын истэллэр. Кырдал кытыытын кэрийэн көрөллөр. Эмиэ туох да суох.

Ити кэмнэ Сыананнаах диэкиттэн Бастыналаахха айаннаан иһэр киһи Көстөкүүн оџонньордооххо чэй иһэ олордобуна, оџонньор: «Доџоор, таарыччы Хачымаастарга киирэн этэн аас, тыһаџастара үүт омуһаџар түһэн сытар», — диэбит. Айанныт Хачымаастарга тийэн илдьитин эппитигэр, дьизэлээхтэр сайынны үүттэрин омуһаџыттан үрдүн хаарын күрдьэн, тыһаџастарын таһаарыммыттар, тыһаџастара туох да буолбатах.

1945 сыл бэс ыйыгар Абыйга Улуу Кыайыыга аналлаах оройуон ыһыаџа буолбута. Онно нэһилиэктэн совет, колхоз салайааччыларын, бастын үлэһиттэри кытта ырыаһыт, олонхоһут, алгысчыт ытык кырдыаџастарын ыҥырыллыбыттара. Мунурдаахтан ытык кырдыаџастар К.И. Чирков, В.Е. Аммосов, М.Н. Слепцов кэлбиттэрэ. В.Е. Аммосов уонна М.Н. Слепцов Чирковтан балыс дьон этилэр. Биир сарсыарда М.Н. Слепцов-Тэкэллэ атын тутан миинэн кэлэн истэбинэ, ата бүдүрүйэн дуу, соһуйан дуу туора ойоору охтон, киһитин атаџын ыҥыырга баалла сылдыар сүгэбэ батты түһэн, өттүгүн уңуобун үнтү түспүт. Онно Сивцева диэн эдэр фельдшер кыыс баара балыыһаџа киллэрэн эмтии сатаабыта. Көстөкүүн оџонньор хаста да төхтөрүйэн: «Миэхэ аџалыг, уңуохтарын тутуом, хайаан да тыыннаах хаалларыам, сүһүөџэр туруоруом», — диэн көрдөһө сатаабытын, чугаһаппатахтара. Нөнүө күнүгэр Тэкэллэ хаана быһа баран өлөөхтөөбүтэ. Өлбүт киһи оџонньортон эдэр этэ, ол гынан баран олус бодоруһан, доџордоһон, бэйэ-бэйэлэрин улаханлык убаастаһар дьон этилэр. Онно оџонньор Тэкэллэни устар ууну сомоџолуур баай-уус тыллаах, олонхоһут аџа уһуттан айыллыбыт ураты дьөбүрдаах киһи эдэр сааһыгар бараахтаата диэби-

тэ. Уонна, кинини итэбэйбэтэхтэриттэн, киһитэ соһумардык өлбүтүттэн санаата түһэн, харабын уута түспүтэ. Көрбүт, киһилэри билэр да дьон оһонньорго көнүллээбиттэрэ буоллар, Тэкэллэ өлбөт киһи өллөбө диэн хом санаабыттара.

1947 сыл. Суордаах «Кыһыл сарданга» колхозун киин уһаай-бата. Манна нэһилиэк начальной оскуолатыгар сэбиэдиссэ-йинэн бастакы сылбын үлэлиирим. Үөрэх сыла санга сабаламмыта. Нэһилиэнньэбэ уонна интернакка диэн, бурдук ысқылаатын харабыла Константин Ивановичы Дружинаттан үс атынан бурдук афалтара ыппыттара. Киһибит уонтан таһса хонукка сүтэн хаалбыта. Ыксаан, хаттаан киһи ыппыттара, нэдиэлэнэн эргиллибитэ. Онно бурдугу кытта анал орон онорон, Константин Ивановичы тизээн афалбыттара. Киһибит уллунгун унуобун сиэтэн, бэйэтин кыаммат киһини тэллэххэ баһан дьизэбэ киллэрбиттэрэ.

Суордаахха афаллахтарын иккис дуу, үһүс дуу күнүгэр Николай Гаврильевич Старостин миэхэ киирэн: «Көстөкүүн оһонньор киэһэ ойууннуур, киирэн көрөөр эрэ», — диэтэ. Мин урут көрбөтөх буоламмын, үөрүүнэн сөбүлэспитим. Константин Ивановичы үөһэттэн этитиилээх, оноруулаах күүстээх-аптаах, хомоһой хомуһуннаах, көрөр-истэр эмигэттэрдээх үрдүк таһымнаах үтүө санаалаах ойуун былаас бобуутугар-хааччабар хабыллан буомтуйан сылдыар диэн кинини билэр дьон кэпсээн-нэрин балайда элбэби истибитим.

Киэһэ Христофор Михайлович Климовскай көмүлүөк оһохтоох дьизитигэр оһонньору суорбанга көтөбөн киллэрэн, биллэрик оронно сытыарбыттара, ойууннуур тангаһын тангынарбыттара. Орон иннигэр муостаға сизллээх, кутуруктаах убаһа тириитин тэлгээбиттэрэ. Көмүлүөк толору оттуулаах буолан, дьизэ сырдык этэ.

Бастаан сытан эрэн дүңүрүн охсо-охсо, туойан барда. Ити курдук өр соһус сыппахтаан баран, ханас өттүгэр өттүгэстээн сытта. Сотору буолаат, икки атабын хомуйа туттан, киһи сөбүөн курдук олоро түспүтэ. Дүңүрүн охсоро олус тупсабайа, киһи дууһатын уйадытара, хайдах эрэ үчүгэй музыкант оонньоон эрэрин санатара. Олус чуолкай сангалаах, ыраас сымнабас куоластаах ойуун эбит этэ. Куолаһ эгэлгэ дэгэтин онно истэн турабын.

Олорон эрэн чочумча туойбахтаабыта, онтон эмискэ ойон туран, экирээбитинэн барбыта. Букатын хамсыыр кыаға суох

киһибит икки чааһынан эскирээн киирэн барбытыгар, мустубут дьон соһуйбуппут аҕай. Кырата балтараа-икки чаас сүһүөгүр тура сылдьан ойууннаата быһыылааҕа. Хаһыс халлаанна тийэ сылдыбытын да, тойугун ис номоҕун да өйдөөбөппүн. Быыстала суох туойа-туойа, дүгүрүн охсоро. Ол курдук туойа сылдьан, оһобу хаста да эргийтэлээн ылара.

— Халлаан суругун аҕаллым. Ким ааҕар киһи баарый? — диэн, дьону ханастан унга кэрийэн көрдөрбүтэ.

— Үөрэхтээх киһи, баҕар, эн ааҕайыгын? — диэн миэхэ көрдөрбүтэ.

Онно көрдөхпүнэ, дүгүр түгүбэр дүгүр форматыгар маарынныыр үс олус табыгастаахтык, симметриятын тутуһан, бэйэ-бэйэлэриттэн туох да уратылаахтарын киһи билбэт орнаментна маарынныыр ойуулар бааллара (үс түөрт муннук, үс үс муннук, атырдыах, тараах уонна төгүрүк). Ойууну суруйбут материал оһох буорунуу өгнөөбө.

Бу киһиэ итини таһынан көмүлүөк оһох холумтаныгар турар толору уулаах чугуун хочуолтан уутун хобордоох бүтэй сыпсырыйан, балаһан үрдэ балачча илийиэр диэри ибиирбитэ. Ууну омурда сылдыбыта буолуо диэби сатамнат. Уһуннук туойбут, эскирээбит киһи айаҕа хаппыт да буолуон сөп. Оччоҕо чугуун хобордооҕу тобулу оборон ылбыта уонна оһохтон кып-кыһыл уоттаах чоҕу ылан курдурбаччы ыстаталаан баран тибиирэн кээспитэ дыккити этэ. Били фельдшер уолбут (Андрей Кунилов) өлөр, аны өрүттүбэт диэбит ыарыһаҕа кутуран туойан бэйэтин эмтэнэн-ыраастанан, илбиһирэн дүгүрүн күүстээхтик дүнсүйэ-дүнсүйэ быһа өрүтэ ойуоккалаан, ыстангалаан барбытын көрө олорон соһуйан, сөҕөн-махтайан, саллан сангатыттан матаһан ах баран олорбута.

Хойут, сэбиэскэй бириэмэҕэ, кини дүгүрдэнэн, кыһааннанан тойук туойа, алгыс этэ сылдыбыта биллибэт. Ол оннугар ыраахтан-чугастан кэлбит ыарыһахтары сарсыардаттан ыкса хойукка диэри эмтээн, кыратык тыын ыла түһэр бириэмэтэ суох буолара. Киниэхэ арыгыттан саҕалаан араас улахан, ыарахан да, сана саҕаланан эрэр да ыарыылаах дьон кэлэллэрин ааһан сиппэккин. Олору үрдэн-көтүтэн атаартыыра.

Өлүөн эрэ иннинээҕи сылларга аат ааттаан Муоматтан, Усуйаанаттан, Аллаһыахаттан, Верхоянскайтан, оннооҕор Саха сиригэр киин оройуоннарыттан, бэл диэтэр Союз иһиттэн, кэллэрэ биллэр этэ.

Константин Иванович өссө киэнник биллибит-сурабырбыт идэтинэн эрдэттэн билии, ыраабы-чугаһы өтө көрүү, өтөрү истии, аныгылыы эттэххэ, «пророчество, ясновидение-слышание, телепатия» уонна ыарыһабы билбэккэ-көрбөккө ыраахтан дьайыыта, эмтээһинэ буолара. Туох киһи кэлэрин, ханна туох быһылаан буолбутун-буоларын, кинини ааттаан кэлэр дьон хайдах ыалдьалларын, үтүөрүөхтэрин эбэтэр уһуо суохтарын, быһата, олоххо туох уларыһыы-тэлэрийи буолуохтаабын, тулалыыр эйгэбэ буола турар, буолуохтаах событиелары бука барытын эрдэттэн билэ-көрө олорорун чааһынан тэннээбэ суоҕа.

Кылгастык эттэххэ, дыкти, сүдү күүстээх, көрүүлээх-истиилээх киһи этэ. Киһи аймах олобун олугун энкилин, көтөр-сүүрэр үөскүүр-төрүүр туругун, дьон-сэргэ кэскилин, айылҕа араас өрүтүн, көстүүтүн, сабыдыалын, дьайыытын, киэн куйаар көстүбэт эйгэтин уратытын дьиннээхтик билэрэ. Омуннааһына суох айылҕа тэтимин-ситимин силиһин ыйын-ныгын баһылаабыт киһи диэххэ сөп. Ол да иһин киниэхэ аат ааттаан кэлэн сүбэлэтэн-амалатан, ис-тас эйгэлэрин туругун, кэлэр кэскиллэрин, дьобурдарын ыйытан, кыһалбаларын, ыар санааларын ыраастатан, эдэрдиин-кырдыбаастыын сүргэлэрэ көтөбүллэн, үөрэн, махтанан бараллара. Биһиги ортобутугар оннук бары өтгүнэн ситэ кыахтаах киһи олорон ааспыта.

Манньык киһини санаатах айы көрсүбэккин. Сир үрдүгэр хам-түм кэлэн ааһар сүдү дьонтон биирдэстэрэ кини этэ диэн түмүктүүрбүн, арааһа, дьон-сэргэ утарыа суоҕа дии саныыбын.

* * *

Ытык Кырдыбааска сылдыбыт, хоно-өрүү сытан сэлэргэспит, сиһилии кэпсэппит, тылын-өһүн истибит, тус бэйэтигэр эмтэнэн, кини сүбэтинэн-аматынан туһанан өрүһүнэр суолга үктэммит киһи үгүс. Бу дьон Ытык Кырдыбааска хайдах сылдыбыттарын, кини хайдах туттан, көрөн-истэн көрсүбүтүн кэпсииллэригэр, суруйалларыгар хайдах эмтээбитин, хас биирдиилэрин төрүттэрин түөрэ билэн, ыарыыта туохтан үөскээбитин инэн-тогон чинчийэн, быһааран баран, хайдах эмтэниэхтээхтэрин, харыстаныахтаахтарын сүбэлиирин, өйдөрүн-санааларын, уйулбаларын үтүө суолга салайан биэрэрин туһунан бэлиэтиилэр.

Ол дьонтон биирдэстэрэ — Кириэс Майыар нэһилиэгин олохтооҕо Илья Васильевич Слепцов (Танара Ылдаа) 1996 сылга манньк ис хоһоонноох ахтыыны суруйтарбыт:

«Мин Улуннаах диэн учаастакка олорон, үлэлии-хамсыы сылдьан, эмискэ ыараханнах ыалдыбытым. Ыарыы көхсүм харабынан кирибитэ, бэрт уһуннук эрэйдэнэн баран, ыарыым өссө эбиллиннэбинэ, өлүөх да быһыламмытым. Төһө да нэһилиэк кииниттэн ыраах олордорбун, ыксаан учаастак балыһатыгар кэлэн бырааска көрдөрүммүтүм. Балыһаҕа сытыаран эмтии сатаабыттара, онтон оройуон балыһатыгар ыһпыттара. Салгыы куораттаппыттара. Син балайда уһуннук эмтии сатаабыттара да, туох да уларыйыта суох ыарыыбын кытта дьиэбэр төннүбүтүм. Ол кэннэ өссө ыраах курорттарыгар баран эмтэнэ сатаабытым да, тугу да туһамматабым, саатар ыарыыбын быһааран биэрбэтэхтэрэ. Устунан, бу ыарыыттан өлөр киһи буоллум диэн, ыар санааҕа ылларбытым.

Ол сағана Көстөкүүн Уйбаанабыс Кэбэргэнэбэ кэлэн сынһанар, дьонун-сэргэтин көрсөн барар үгэстээбэ. Биирдэ оҕонньор кэлбит сурабын истэн, тыыным ыксаан, киниэхэ тийдим. Оҕонньору үчүгэйдик билэр буоламмын, көрсөн кыһалбабын этэн, ыһпат ыарыы буулаата быһыылаах диэн, кэпсээбитим.

Онуоха оҕонньор: «Дьиэбэр илдэ бараар, атын күүстээх ини?» — диэбитэ.

Дэ, аппыт сыарбатыгар олорон айаннаан истэхпитинэ, балайда барбахтаан иһэн, иннинэн да, кэннинэн да барбакка, били ыарыһаппыт курдук уураастаан курбууланан баран, турунан кэбиспитэ. Оннук турбахтыы түһэн баран, дэ киһилии айаннаан, дьиэбитигэр тийибиппит.

Тийэн чэйдээн баран кырдыһас, тугу да ыйыталаспакка эрэ, миигин бэрт үчүгэйдик чинчийэн көрдө. Көрө олорон били ыалдыар сирбин ытыһынан имэрийэ-имэрийэ, тарбахтарынан чуо ыга баттатаалаата уонна чахчы бу сиринэн ыалдыарын бигэргэтэн, миигиттэн ыйытта. Мин ол ыалдыарын би-

гэргэтэн, барытын бадахтаан кэлсээтим. Офонньор көрдөрөр, эмтэнэр киһитэн тугу да ыйыппат идэлээх. Барыһабы бэйэтэ чинчийэн, хайдах ыалдьарын, ыарыы төрдүн-төрүөтүн тус бэйэтэ быһаарарын сөбүлүүр этэ.

Кырдыбаһым чинчийэн баран: «Бу хайа да бэйэлээх билиилээх быраас сатаан быһаарбат ыарыыта буулаабыт. Барыын көхсүн харабар дыиэлэнэн, төрүүрдүү-үөскүүрдүү уйаламмыт. Куһаҕан тыын, абааһы олохсуйбут. Уйатын уоттуохпут, төрүүтэнийэ илик буоллабына, сотору үтүөрүөн, үчүгэй буолуон», — диэбитэ.

Онтон ол ыалдьар сирбинэн күүстээхтик үрэн сирилэппитэ уонна түөн уурбута.

Дьэ, онтон тыын ылан, уоскуйан хаалбытым. Кырдыбаһас барахсан көрөрө, тутара-хабара сымнаҕаһыттан сонно үтүөрбүт курдук санаммытым уонна дьэ уоскуйан, эр санааны ылынан, аны арыгы оботун быһарыгар көрдөспүтүм. Онуоха офонньор: «Дьэ, тукаам, үс тобус тус-туһунан өгнөөх обуруоларда булаар уонна кэргэнин ол обуруолары миэхэ аҕалан биэриэхтин», — диэбитэ. Ол онон буолан хаалла. Кырдыбаһастыын кэпсэтиэхпиттэн ыла арыгыттан тохтоон сылдыбытым. Испэр кырдыбаһы кэтэхэр этим, арыгылыырбын быстараары. Били обуруолары кэргэним офонньорго илдьэн биэрбит этэ. Арай биирдэ өйдөөн көрбүтүм, ис ырбаахым саҕатыгар уонна хоннохторугар эриэн обуруолар тигиллэ сылдыаллар эбит, онтон үс хонон баран обуруоларым ырбаахыбыттан түһэн хаалбыттар. Мин ону буолуохтаабын курдук санаан, соччо сүтүктээбэтэбим. Төһө-хачча хонук-бэриэмэ барбытын билбэтим, арай биирдэ сууна сылдьан өйдөөн көрбүтүм. Били сүппүт обуруоларым эппэр инэн хаалбыттара доруобунньук курдук тоһугураһа сылдыаллар эбит. Дьэ ол хайдах инпитэ биллибэт, күн бүгүнгү диэри тоһугураһа сылдыаллар. Дьиктитэ диэн, аны арыгылыахпын олох баҕарбат буолан хаалбытым. Ол кэргэним, мин көрдөһүөм иннинэ, офонньортон эмиэ көрдөспүт эбит: «Ылдыаа арыгылыырын быстарыа этэ», — диэн. Ону истэн баран балайда олорбохтуу түһэн баран: «Чэ, тоойуом, наһа айманыма. Ылдыаа аны арыгыга чугаһаабата буолуо», — диэбит үһү офонньор.

Дьэ ити курдук туох да маракайа суох арыгылыырбын быһан кэбиспит эбит. Ол биллэрбэккэ эр арыгыбын быспыта отуттан таһса сыл ааста да, арыгылыах санаам олох суох. Оннук абыранан турабын уонна кини арыгыттан эмтээбит дьоно, киһи

билэринэн биир да киһи, арыгыны иһэ иликтэр. Арыгыга ылларбыт дьону араас ньыманы туттан эмтиир идэлээх этэ. Сорох киһиэхэ арыгы оботун быһарыгар арыгы кутан биэрээччи, ол киһи сонно хотуолаабытынан барааччы, аны арыгы кутуллубут ыстакааньттан атын киһи арыгы истэбинэ, сонно тутатына хотуолаабытынан барара.

Арба да, били көхсүм ыарыыта офонньор эмтиэбиттэн олох сүтэн, үтүөрэн хаалбыта. Көхсүлээхпин да билиммэт курдук сылдыбытым.

Дыңгэр, кини абааһы уйаламмыт диэбитигэр, урут онугу истибэтэх, билбэт буолламмын, ол хайдах абааһы киһи этигэр олохсуйуон сөбүй диэн, өссө саарбахтыы санаабыттаахпын. Онтон олус түргэнник эмтээн үтүөрдүбүтүттэн сөбөн эрэ кэбиспитим. Офонньор барахсан эппитэ хаһан да сыһа-сымыйа буолааччыта суох.

Кырдыаҕас кэлгэбинэ табаларын миэхэ туттарааччы. Ону бэйэм табаларбын кытта үөрдүү ыыталаан кэбиһэр идэлээх этим. Офонньор, идэлэ онгостуом диэн, биир улахан табалаах буолааччы. Табаларбытын олорор сирбиттэн икки көстөөх сиргэ ыттар этим уонна хам-түм көрөн кэлэrim. Биридэ били офонньорум улахан табата үөрүттэн быстан хаалбыт. Мин хас да күн көрдүү сатаан баран, ыксаан офонньорго кэпсээтим. Онуоха:

— Ол таба чэнкээйилээх этэ дуо? — диэн ыйыппыта.

— Чэнкээйитэ суох усха ыыппытым, — диэтим.

— Чэ, оччоҕо кыһаллыма, барарым чугаһаатабына, уолаттарым аҕалан биэриэхтэрэ, — диэн, бэрт эрэллээхтик эппитигэр, мин уоскуйан хаалбытым уонна испэр ханнык уолаттарын этэр буоллаҕай дии санаабытым. Атын, киһи эрэнэр уолаттара суох курдук этилэр.

Кырдыаҕас саас айанныыр кэмэ тийэн кэлбитэ. Сырбалаах табанан айанныахтаах. Миигин Силээннээх үрэби туоратан биэрээр диэн көрдөспүтэ. Муус устар ый бүтэн эрэрэ, хаар уулан, суол-иис быстар кэмэ буолан турара. Арай офонньор олох ыксаабат, олус холку этэ. Мин, кырдыаҕас барара чугаһаата диэн, табаларбын көрө-истэ барарга быһаараммытым. Били сүппүт табаныт кэлбэтэх буоллабына, өссө көрдөөн көрүөм диэн санаалаах барбытым. Тийибитим, табаларым бары холбоһон сылдыллар эбит, били сүппүт табам туох да буолбатабын курдук хоолдуйтуһан оонньуу-оонньуу, миэхэ утары хааман иһэр. Мин олус диэн үөрдүм уонна барыларын дьийэм чугаһыгар үүртэлээн аҕалтаатым.

Офонньорум айанныр күнэ тийэн кэллэ. Мин, дьэ, атаараччы буоллум. Хомунан, айаннаан, үрэхпитигэр тийбиппит, үрэхпит мууһа хайыы-үйэ уулан бүппүт этэ. Ытыс да саба муус суох, мин ону көрөн ыксаатым.

— Паха-ай, мууспут устан барбыт дии, үрэхпит ыраас уунан көрөн сытар, таах дьибитигэр төннөр дьон буолбуппут, — диэн санга аллайбытым. Арай кырдыаһым олох ыксаабат уонна:

— Чэ тукаам, төннөр да буоллахха, чэйдээн баран төннүөхпүт, хата, табалары босхолоомо, — диэбитэ. Отуу оттон, чэй өрүнэн чэйдии олорон эмискэ өрүс диэки көрбүтүм, ааттаах улахан, халын халбаһа муус устан иһэр эбит. Онуоха офонньор бу курдук сангарбыта:

— Оо, эбэм барахсан миигин туоратаары анаан ыппыт мууһа буолуохтаах.

Көрбүппүт, били халбаһа кэлэн, биэрэктэн биэрэккэ диэри ыга анньан кэбистэ. Офонньор сүр түргэнник хомунан сыарбатыгар олордо уонна бэйэтин сыарбаа өтүүлэтэн кэбистэ. Мин олус дьиибэргээн: «Хайа, бу сыарбан түгнэһиннэбинэ-ингиннэбинэ хайдах буолар киһигиний?» — диэбиппэр:

— Ээ чэ, уолаттар бааллар, көрүөхтэрэ-көмөлөһүөхтэрэ, дьибэр тиэрдиэхтэрэ, — диэбитэ.

Мин өлөр ыксалынан табатын ньуонутун уонна кымньытын туттаран эрэ кэбистим, киһим көрүөх бэтэрээ ыккардыгар үрэби туораан, элэс гынан хаалла. Офонньор үрэби туораатын кытта, били мууспут тыһаан-ууһаан дьулуһуйа турда, мин ону көрбүтүнэн биэрэккэ туран хааллым.

Дьэ, Ытык Кырдыаһы ити курдук атааран турардаахпын.

Кырдык да, сүдү киһи буолан, көмөлөһөр дьоннордоох эбит дии санаабытым. Атын да дьон айылбаттан арыалдьыттаах диэн билэллэр эбит этэ. Мин офонньору хайдах атаарбыппын кэпсиэбиппэр, билэр дьон бары «көмөлөһөр дьоннордоох кырдыаһас» диэбиттэрэ.

Кини абыраабыта-өрүүһүбүтэ ахсаана суох элбэх, кинини билбэт киһи, бука, чугаһынан суоҕа буолуо.

Ол сабана биһиги Ытык Кырдыаһаспытыгар, төһө да бобуулаабын үрдүнэн, дьон-сэргэ, бэйэ-бэйэлэриттэн истиһэ-истиһэ, кэлэн эмтэнэн бараллара. Кэлэр кыаҕа суох ыарыһахтар дьонунан таҥастарын, бэргэһэлэрин, төбө маанар былааттарын ыыттахарына, онно тыл этэн, инэрэн, албаан ыытара үһү.

Офонньор кэпсээнин, сэһэнин, тойугун, кутуларынын син эл-

бэхтэ истэн турардаахпын гынан баран, кинини үүт-маас үтү-гүннэрэр бэрт сэдэх. Мин билэрбинэн, билигин баар дьонтон ити Данкыраат Миитэрэй үчүгэйдик билэрэ буолуо.

Бу мин ахтар кырдыбаһым барахсан абыраллаах эмчит, сүдү сүбэһит, көрдөөх-нардаах сэлэнньит, кэпсээнньит, олон хоһут, киһи эрэ ытыктыыр-убаастыыр, сүгүрүйэр Ытык Кырдыбаһа этэ.

* * *

Ытык кырдыбаастыын өр сыллар-га бодоруспут, киниэхэ эмтэммит, сүбэтин-аматын истибит, санаатын үлэстибит Дмитрий Александрович Рязанский (Данкыраат Миитэрэй) 1993—2002 сс. суруйтарбыт ахтыыларыттан быһа тарды.

«Биһиги Ытык Кырдыбаастыт Уй-баанабыс, билигин кэлэн санаатахха, киһиттэн эрэ ураты билиилээх-көрүүлээх, айдарыылаах, үрдүк аналлаах Айыы Ойууна төрөөн-үөскээн ааһахтаабыт эбит. Дьобурун, айдарыытын да чааһынан таһычча буоллаба. Омос көрөн кэпсэтэргэ көннөрү киһи курдук буолааччы. Билбэт дьон «бу ойууну кытта кэпсэтэбин» диэн санаабат этилэр. Бэйэтин сырдык, ыраас сэбэрэтигэр барсардыы олус эйэбэс, ис киирбэх буолара, өрүү күлэн мичийэ сылдыра.

Мин кинини оҕо эрдэһипиттэн билэбин. Олус диэн ытыктыыр, убаастыыр киһим этэ. Дьэ, кини туһунан кэпсээн элбэх. Билигин ону уос номоҕо онгостон кэпсии сылдыабыт.

Оччолорго биһиги мэнээк бөтөрүспүт эдэр дьон буоллахпыт. Сааһыран олорон оччотообу кэмнэри эргитэ санаан ыллахха, ытык кырдыбаһы кимиэхэ тэнниэхпин булбаппын. Кини сүбэтинэн, көрүүтүнэн-истиитинэн уонна көмөтүнэн туһаммыт элбэх. Мин олохпор эмиэ сүбэ-ама ылбыт, көмөтүнэн туһаммыт ахан, элбэхтик хонон-өрөөн сылдьан сэлэргэспит да киһибин. Кырарарын-кутурарын да көрбүт-истибит кырдыбаһым. Онон кини туһунан быыстала суох элбэҕи кэпсэхпин баҕарабын. Суруйар идэлээбим буоллар, кырдык, элбэҕи суруйуом этэ.

Дьэ, кырдык ураты, аатырыабын аатырбыт сүдү айылжалаах,

үрдүк аналлаах айылжа кинитэ этэ. Мин кинилиин көрсөн кэп-сэппит түгэннэрбиттэн ахтыым.

— Туох кистэлэ кэлиэй? Биир бириэмэбэ буор арыгыһыт буолан, арыгы дьаатыгар ылларан, түөрт өттүбүттэн түүрэйдэтэн, мунур уһукпар тийэн балыһаба «эмтээн» диэн көрдөспүппэр, биир кырдыбас быраас «Уйбаанабыстан көрдөс» диэн сүбэлээбитэ. Хайыамый, кыһалжа кыһарыйан, тийдэбим дии. Сүрдээх сирэйдээх-харахтаах киһи буолаахтыам, бука. Төрдүбүн-ууспун, дьоммун-сэргэбин олус үчүгэйдик билэриттэн кыбыстарым сүр, ол да буоллар кэлбит наадабын кэпсээтим. Озонньор бэйэтигэр уун-утары олордон баран өр собус одуулаабытыгар симиттэн иһэн, кэпсээн-ипсээн барбытыгар уоскуйдум. Онуоха эттэ:

— Эн ити аһы туох аһым, утабым диэн умсугуйан аһыгыһын-иһэбин, туох үчүгэйдээбий? Үчүгэй утах-ас диир буоллаххына, киһи кэмчилээн иһиэхтээх, аһы ас, утабы утах курдук. Уу курдук умсаахтыы сылдьан истэхпитинэ, уһун үйэлээбэтэ буолуо. Дьэ ити умсугуйар, умса-төннө түһэр утаххыт дьон-сэргэ өйүн, доруобуйатын сүүйэр сүлүһүннээх. Өлүү утаба диэххэ сөп. Ити утах үтүөбэ-үчүгэйгэ тирдибэтэ буолуо, — диэтэ. Хайдах-туох эмтээбитин ким билиэ баарай? Ити күн иннигэр диэри арыгыны көрдөхпүнэ илиим-атабым салыбыраан, салбаластаан барар, куттахтарына «миэхэ эрэ элбэх тиксээрэй» диэн санаалаах бэйэм, ымыр да гыммат буолбутум. Оннук түөрт уон сыл ааста. Арыгы оботун быстарбытым. Ол тухары төһөлөөх бырааһыннык, төһөлөөх арыгы иһитэ, амиаалыктааһын буоллабына, биирдэ даһаны иһиэх санаа суох этэ. Дьэ ити курдук мин табаарыспынаан Тангара Ылдьаалыын Ытык Кырдыбас үтүө көмөтүнэн арыгы дьаатыттан букатыннаахтык араһсан баран, ыал аатын ааттатан, дьон кэмминэн олорон кэллибит.

Биһиги эрэ буолуо дуо, Ытык Кырдыбас көмөлөспүт кинитэ элбэх буоллаба. Дьиктитэ диэн, сорохторго «тобохтуур», үлэбит-хамнаскыт аһы утаба суох табыллыбат эбит диэбит дьонугар биир-икки үрүүмкэни иһэллэрин көңүллүүр эбит. Көр, ол дьон онтон ордугу испэт этилэр. Оннук өйдөөхтүк, бигэтик этэн эмтээбит кинитэ элбэх. Дьэ ол иһин киниэхэ махтанааччы, кини сүдү күлүгэр сүгүрүйээччи элбэх. Оннообор олох да сахалыы билбэт дьон кэлэн эмтэнэн, көмөлөһүннэрэн, кыһалбаларын быһаартаран бараллара.

Уйбаанабыһы тобус мэнэһиктээх үрдүк таһымнаах ойуун

дииллэригэр тус бэйэм итэбэйэбин. Ол эрэри бэйэтэ ол ту-
хунан кэпсээбэт буолара. Бэйэ ыккардыгар да кэпсэтэр тү-
гэннэргэ ыһа-тобо кэпсээбитин, бэйэтин арбана сылдыбы-
тын өйдөөбөппүн. Оччолорго биһиги, эдэр дьон, Дьокуускай
хаайытыгар олорбутун, онно хайдах эрэйдэммитин, сорун
сордообуттарын истээри батыһар, аатһаһар-көрдөһөр этибит.
Онно биирдэ эрэ манныгы кэпсээбиттээх:

— Үтүө ааты ылан барбыт киһи буолбатахпын. Хаайыылаабы
хаайыылаах курдук тутан-хабан, көрөн-истэн илдьибиттэрэ.
Ол айанныырбытыгар толору ындыылаах түүлээх тизэйиилээх
сыарбалардаахтар. Миигин ортоку сыарбаҕа олортулар. Ыгы-
түүрүү, ыһы-хаһы, саанан да түүрэйдээһин кытаанаҕа. Ар-
дыгар сыарба кытытынан сүүрдэ түһэллэр, онуоха тиритэр-
гиттэн таһаһын муус куйабынан бүрүллэр. Сутуруом иһэ эмиэ
бүтүннүү мууһунан туолар. Чэйдиир кэмгэ чэйдэппэттэр.
Бастаан бэйэлэрэ аһыллалар. Усуйаана, Дьааны дьоно миигин
илдьэ иһэллэрин бэрт үчүгэйдик билэллэрэ. Хата, миигин бэрт
үчүгэйдик аһатар этилэр. Соробор үүрэн иһэр дьоммун кыт-
та уун-утары олон аһыбын, көр, ону таайан да көрбөттөр.
Оннук өйдөөх дьон үүрэллэр-үтүрүйэллэр. Сүрдээх уһундук
айаннаан тийдибит быһыылааҕа.

Хаайыыга аны ыйытыгы бөбөнү ыйыталлар, күн тура-тура
«дэ, төһө киһини албыннаабыккын, сүүлүктээбиккин эт» диэн
ыххайаллар. Туох диэххиний, суоҕу суох диир буоллабын. Ону
букатын итэбэйбэттэр, өссө ыһытаан-хаһытаан, күргүйдээн
биэрэллэр.

Хайа тухары ыгыахтарай?! Биир күн, дэ, ким күүстээх ап-
таабын бэрэбиэркэлээһин буолла. Хоско киллэрэн соботохтуу
олордоллор уонна күлүүһүнэн хатыллалар. Онтон иннибэккэ
тахсан иһэбит. Ол кэннэ аны сундуукка уган баран эмиэ хас да
күлүүһүнэн хатыллалар. Эгэ, онтон тахсыбат буолуохпут дуо?!
Син тахсарбыт курдук тахсан иһэбит. Ол быһыгар күн айы
үлэбэ үүрэллэр. Куорат суолун мас чууркаларын тэлгэттэрэл-
лэр, таһара дьэтигэр таас тастараллар, быһата, үлэ элбэх.

Биир күн аны ойууннаан көрдөрөбүт диэн буолла. Ким
күүстээх хомуһуннаах босхолоһор курдук эттилэр. Танаспыт,
дүнгүрбүт суох, барытын тутан ылбыттара. Мин доһорбунаан
хайдах буолабыт диэн толкуйдуу олодохпугуна, «баран таһас-
кытын булунун» диэн буолла. Илдьэн, наар дүнгүр, таһас кыс-
тана сытар хаһаатыгар киллэрдилэр. Онно көрдөхпүнэ, бары

танастарын булунан тураллар. Арай миэнэ эрэ көстүбэт. Испэр ыксыы санаатым. өтөр собус буолан баран чуорааным тыаһа иһилиннэ, онтон, бэрт сэрэхтик буолан баран ыраастык, дүнгүрүм тыаһа охсуллан ааста. Ол туран «манна мин таһаһым суох эбит» диэбиппэр, «танаскын булуна тарт» диэн түүрэйдээтилэр. Онтон атын дьиэбэ, атын сиргэ ууруллан сытаахтыгырын булан ыллым.

Ол кэнниттэн төһө буолбутун билбэтим. Дьэ, көрдөрүүбүт буолла. Онно мин иччилэрим кэлэн биэрбэккэ эрэйдэммиппэр, доборум төбөм оройугар үрбүтүгэр, дьэ добоор, киирэр курдук киирдилэр. Муостаҕа олорор этим. Тураары гыммытым, кыайан турбатым. Мэ, көр, били иччилэр кириэхтэрин икки ардыгар хайалара эрэ муостаҕа хам силлээбит. Хайыам баарай, дьэ иччилэрим барахсаттар туруору тартылар. Турарбар үс муостаны логлу тардарбар били дьээбэлээбит киһим тилэхпэр киирэн биэрбит. Үйэбэр иэгэйэр икки атахтаахха куһаҕаны онорботох киһибин. Онтон ол киһи куһаҕан санаалаах буолан, миигин көрөр-көмүскүүр күүстэргэ бэйэтэ киирэн биэрдэбэ. Киһи куһаҕан санаата батарбата диэн оннук, ол сэттээх. Бу биир өлүүгэ өлөөрү, хаайылла-күөйүллэ сылдьан дьээбэлэнэ, күрэхтэнэ сатаабыта баар, көмөлөһүөн билбэккэ.

Хомууммутун көрдөрдүбүт, көрдөрүү да буолуо дуо, бэйэбитин харыстанар-көмүскэнэр диэн суох, туох кыахпытынан кыһанан көрдөрө сатаахпыт дии.

Арай биирдэ өйдөммүтүм, били дьиэбит иһигэр хаар бөбө түспүт. Салгыы эһэни-бөрөнү киллэрэн көрдөрөбүт диэбиппитигэр, киһи эрэ буоллар, буолумматылар. Босхолонорун босхолоннубут гынан баран, быһата, таһырдыа бырабылынныбыт. Аны доборбунаан дойдубутугар хайдах барарбытын тобулан сүбэлэстибит. Хайыахпытый, Өлүөнэ эбэбэ киирэн, тимир балык буолан умсан хааллыбыт. Ол курдук таннары устан Индигирбитигэр тийбиппитин уугун амтаныттан биллибит. Индигир эбэ биэрэгиттэн хомпоруун хотойго кубулуйан, дойдубутун булбуппүт.

Ол босхолууларыгар аны ойууннааман диэн бобон ыппыттар, — диэн кэпсээбитэ.

Кырдыаҕас кэллэбин утаа олох ойууннуура-кыыра биллибэтэ үһү. Дьоно-сэргэтэ «Көстөкүүн ойууннуурун букатын бырахпыт буоллаҕа дуу» диэбиттэрин кэннэ, дьэ, бэйэтинэн олон дьону эмтиир буолбута.

Биирдэ маннык этэн турардаах: «Ол билиин-көрүүн таһыма айыллыбыт айдарыыларгыттан, аналгыттан тутулуктаах, отгон ити кэрдиис-таһым диэн уустук өйдөбүл, уустук анал. Эһиэхэ, судургутук быһаардахха, ити аныгы олох былааһын кэрдиинин таһымын кэриэтэ. Бу дойдуга туох буоларын биир хотун-тойон быһаарбат, барыта тус-туһунан.

Бу сир үрдүгэр дьон-сэргэ олобор туох буолара, буолуохтааба барыта төрүүттээх-төрүттээх. Ол төрүөт урдууһун төрдө диэн баар. Чэ, холобур, илбис-кырыыс, өс санаа, өлүү-сүтүү, кыргыһы-охсуһу, дьан-дьарба, алдьаны-кээһэни төрүөтүн төрдө. Ол төрүөт урдуустара (төрүүттэрэ) төрүттэринэн арахсан, сир-халлаан усталаах-туоратын тухары бары тус-туһунан кэрдиистэринэн-таһымнарынан уйалана, ууһуу-тэнийэ оло-ролор.

Ол эн ханнык таһымна-кэрдиискэ да баарын айыллыбыт аналгыттан тутулуктаах, аналын үрдүк буоллабына, сир-халлааны диэлийэ көтөн көрөр аналлааххын, ону таһынан туох соругу толороргуттан эмиэ тутулуктаах. Тохсус халлаанна мэлдьи дабайбаккын. Ыар тыыннаах урдуустартан төрүүттээх түгэннэргэ кыырааххына, аллараа да дойдуга аттаныаххын, тохсус да халлаанна дабайааххын сөп. Олус дуулаан, уустук, күчүмэбэй айаны айанныыгын. Ол эн толорор-ситиһэр соруккуттан кестөр. Дабайаргар хас биирдии халлаан кэрдиинин аанын икки өттүгэр сур бөрөлөр аһыыла килэнни сытар буолаллар. Төрүөт урдуустар ол бөрөлөрүн «сүөһүлэрбит» диэн ааттыылар. Соруккуттан көрөн, үөһэ турар кэрдиис тойоно быһаарар диэн, үөһээнни кэрдиини ыйан биэрэн, атааран иһэллэр. Аны суолга араас мэхэй-моһол, очур-чочур, тобой, туора туруу үгүс. Онно барытыгар айах тутан, бэлэх биэрэн, кэрдиистэн кэрдиискэ сэниэн эстэн, күүһүн-күдэбин өһүллэн тийэн, дьэ үнэн-сүктэн муннанан, бэрик-бэлэх биэрэн, буйтары-хаайтары төрүтүн төлөрүтэргэ көңүл ылабын. Мээнэ бэриги-толугу ылбат урдуустар. Тугу ылалларын бэйэлэрэ быһаараллар. Сүөһү буоллабына, ону ойуулаан-дьүһүннээн, бэлиэлээх сүөһүнү, табаны көрдүүллэр. Ол көрдөөбүттэрэ туох да энкилэ суох туоллабына эрэ онһууларын төлөрүтэллэр.

Туһугар олус уустук анал, ону ол диэбэккэ, эн толорор уонна ситиһэр эрэ аналлааххын. Онон, ойуун буолуу, ис-иһигэр киирдэххэ, эрэйэ-кыһалбата элбэх.

Ол айан усталаах-туоратыгар күүстээх көмөлөһөөччүм, кө-

төр кынатым, аналлаах атым, соргулаах сонобоһум дүнүрүм барахсан», — диэхтиирэ.

Ытык Кырдыаҕас сүбэтэ элбэх буоллаҕа.

Ол маннык:

Орто Дойду олоҕо дьыл-күн хаамытыттан ый ыйаабыттан ыксары тутулуктаах. Икки атахтаах ый ыйаабын айылҕа сокуонун кэһэр, тутуспат, толорбот буолла да олоҕун онкула алдынар.

Сир үрдүгэр туох баар айылҕаттан тутулуктаах, сибээстээх-ситимнээх. Айбыт Күн Айыы Танара ыйааҕа, айылҕа сокуона диэн баар, ол ыйааҕа суох бу күн анныгар туох да айыллыбат, үөскээбэт. Айылҕа эмиэ тыыннаах дууһалаах, үөрэр-хомойор түгэннэрдээх. Үөрдэбинэ үтүөнэн дьайар, хомойдобуна — туту этизин баарай, соһумардаах да дьайыылары онорорун кэрэйбэт. Ол бэрээдэктиир быһыыта.

Айылҕа мөкү быһыыны, алдыатары-кээһэтэри, бааһырдары тулуйбат. Хамсыыр харамайы атаҕастааһын, оту-маһы сэймэктээһин, баайын-дуолун ыһыы-тобуу, тэпсии барыта иэстэбиллээх. Аныгы киһи өйө-санаата, майгыта-сигилитэ уларыйбыта анардас айылҕаҕа сыһыаньттан көстөр. Эһиги, аныгы дьон, бу дойдуга букатын кэлбит курдук санаанан салайтаран, сорохтор, оннооһор, тус бэйэлэрин бас билилэрин курдук туттан-хаптан, сыһыаннаһабыт, талбыккытынан дьаһанан айылҕаттан ылабыт эрэ диэн өйдөбүллээххит.

Ол барыта сылдыар сырыгыттан, айылҕа булдугар-алдыгар, баайыгар-дуолугар, сиргэ-дойдуга, ууга-уокка сыһыаньттан көстөр. Былыргы дьон кэлэр олохторун, кэскиллэрин санаан, айылҕаҕа үтүөтүк сыһыаннаһалара. Холобура, булда-алда барыта кэмнээх, ахсааннаах диэн, төһөнү наадыйалларын эрэ ылалара. Айылҕаны алдыаты-кээһэтии танара ыйаабын кэһиигэ, сүдү аныыга тэннээбэ.

Айылҕа атаҕастанарын-алдыанарын сөбүлээбэт. Иэстэбилгэр араас дьайыыны оноруон сөп. Ол содулугар туох да аныыга-харата, буруйа-сэмэтэ суох дьон-сэргэ эмсэбэлиир. Ону бу аныгы киһи өйдүүрэ ыраах.

Отгон былыргы киһи иитэр-аһатар айылҕатын, тулалыыр эйгэтин, Күн Айыы Танара биэрбит баайын-дуолун курдук көрөн-истэн, харабын харатын курдук харыстыыра, олоҕун устатын тухары сүдү иччилэргэ, тыыннаах айылҕаҕа, Айыы Танараҕа сүгүрүйэрэ. Саха былыр-былыргыттан айыллыбыты-

нан, ис дууһатынан айыымсах омул, туспа итэбэллээх омул— диэхтиирэ. Ону эһиги олох билбэккит, хантан билиэххитий, майгыгыт-сигилигит олох атын, туманна муммут кус оботун курдук букунуһабыт— диэхтиирэ.

Ытык Кырдыабыс барыхсан олобун тиһэх сылларыгар көрүүлэнэрэ, билгэлиирэ, өтөрү көрөрө-истэрэ, сылыктыыра ордук сытыырхайбыта. Кыһалбалаах кэлэн көрдөстөбүнэ, субу көрөн олорор, кинигэни ааһан эрэр курдук ыы-бааччы ыйан-кэрдэн биэрэрин, дьүһүнүгэр-бодотугар, ойуутугар тийэ этэрин сөбөн эрэ кэбиһэллэрэ.

Дьиктитэ диэн, дьизттэн тахсыбакка, ханна да барбакка олорон сир-дойду үрдүнэн ханнык-туох уларыйыы буоларын, буолуохтаабын, буолаары турарын энчирэппэккэ этэн биэрэрэ. Онто сөрү-сөп түбэхэрэ, араас быһылаантан да сэрэппитэ элбэх. Ол эрээри хаһан да көрүүлэнним диэччитэ суох. Хата, «дьикти түүлү түһээтим» диир буолара. Ол кини көрүүлэммитин, сылыктаабытын, дьэ, били бэйэтэ этэригэр дылы, билигин кэлэн уос номоҕо онгостон кэпсии сылдыабыт.

Уйбаанабыс бу 2000 сыллардаахха дьон-сэргэ олобор, дойдубутугар, аан дойдуга туох уларыйыы, алдыаныы-кээһэни, охсуһуу-өлөрсүү буоларын билгэлээбитэ олох сымыйа буолбатах, барыта кэлэн иһэр. Дьэ, дьикти, хайдах көрөрүн-билэрин ким билиэ баарай.

Ытык Кырдыабыс көрүүлэнэр кэмигэр кутуран кулуһтар идэлээх этэ. Кэпсэтэр курдук санаран-инэрэн турааччы. Онно тугу этэрин-санарарын истээри, иһийэн олорор буоларбыт. Бэйэтиттэн ыйыттааха: «Ээ, ол кырдыабыс киһи буомтуран сытан уутугар түлэкэдийбитин кэпсээн онгостубат буолун. Эһиги, эдэр дьон, үһуннук олордоххутуна, мин тугу санарбыппын дьэ өйдөөн-дьүүллээн санаан-аһтан ааһыаххыт. Олох да, былаас да биир дэхси, сыа-сым курдук сымнабыс буолбат. Киһи олоҕо диэн ити былыт устан ааһарын курдук. Дьэ, сорохтор бу да олорор олохторун санаан ааһар түгэннэрэ баар буолуо. Билигин мин түһээн олорон санарбыппын кэпсээн онгостор кэм буолбатах», — диэбитэ. Онтон, хамсалаах табабын тарда-тарда, ер собус биир сири тобулу көрөн одуулуу сытан, салгыы этэн барбыта:

— Дьыл-саас ааһан, саас баттаан, кэм-кэрдий кэлэн иһэр, бу дойдуга букатын кэлбит киһи суох. Дьэ, мин өллөхпүнэ, сиргэ көмүллүө суохтаах эһим. Уйаандыыга, эргэ Мунурдаахха,

146

тогус таалалаах күөл баар. Ол таалалар холбоһор кииннэригэр көннөрү тииттэргэ маарыннаабат хойуу бөлкөй лабаалардаах салааланан үүнэн тахсыбыт мас баар. Мин ол салааларын ортотугар уурулдуохтаах этим. Кутум-сүрүм ол мастан үөһэ көтүөхтээх. Суолум-иһим оннук ыйахтаах. Оболорум аныгы дьон буоллахтара. Миигин онно илдьэллэрэ саарбах. Онно илдьэр аныгы үйэбэ ыар сорук, ону ити кыра кыһым толоруон, илдьиэн сөп этэ да, ол кэнниттэн оҕом үлэтэ-хамнаһа суох хааларыгар тийээхтиир... бу үйэбэ ыарахан сорук. Үйэбит оннук. өйүм-санаам ол толкуйугар сылдьар. Ити гынан баран бу миигин, аныгы үйэ «хайыһылаабын», айбыт айылҕам дьылҕабын сөптөөхтүк быһаарыа диэн ыра санаалаах сытабын, — диэн баран, уһуун-уһундук тынатылаан ылбыта харахпар субу көстөн ааһарга дылы.

Биһиги ытык киһибит орто дойдуттан арахсыбыта отуттан тахса сыл буолла. Ол да буоллар кини өйүгэр, сүдү күлүгэр сүгүрүйээччи элбэх. Итини этэ-кэпси олороммун, кырдыаҕас орто дойдуттан айанныа биир сыл иннинэ көрсөн, дуоһуя кэпсэппиһин санаан кэлиим.

Көр онно эппит тыллара өйбөр бэйэлэрэ көтөн киирэллэр. Ол кэмнэ улаханник ыалдыа сылдьар кэмэ буолан баран, өйө-санаата сытырхайбыт этэ. Онно чэйдии олорон манник эппиттээх: «Дьэ, ноһолоор, эмиэ да түһээн, эмиэ да илэ курдук. Арай хомпоруун хотой буолан киэн куйаарга күн аннынан күөрэйэ-күпсүйэ көтө сылдьан, орто туруу бараан дойдубун өнгөйөн көрдөхпүнэ, көрөр хараҕым уота ылар усталаах-туоратын тухары эргэ олох элээмэтэ, сана олох сабаҕа элэннээн ааһар. Онно көрдөхпүнэ, соһумар содул, модьуурдаах моһуок элбэх, эрдээктээх эрэй элбээн иһэр». Хамсатыгар табах уурунан тарда-тарда, мичик гынан күлэ-күлэ, салгыы: «Арҕаа халлаан алыптаах сабаҕын алын чанчыгыттан таннары тайахтанан тураммын аллара диэки аан ийэ дойдубун анааран көрдөхпүнэ, кинкиниир киэн халлаан кэтит курбуутунан киэлийэ көтөр, диэлэһийэр улуу халлаан уорбатынан дугуйданар бөҕө-бөтө болдьохпут кэмэ-кэрдиһэ кэлээри гынна». Ол туох болдьобо, кэмэ кэрдиһэ кэлэрин эппитин билбит суох.

Ити эрэ буолуо дуо, эппитэ элбэх, ону барытын этэр табыллыбат курдук. Ол гынан баран кини сылыктаабыта, билгэлээбитэ эппитин курдук, олоххо буола-кэлэ турар.

Түмүкпэр бэйэм санаабын этэбин. Мин, үөрэбэ суох киһи

өйдүүрбүнэн, үрдүк таһымнаах ойууттар курдук сырдык тыыннаах, үөһэттэн айдарыылаах сүдү аналлаах дьон бу орто дойдуга сэдэхтик төрөөн-үөскээн ааһаллар.

Көр, оннук үрдүк аналлаах дьоммутун кэрэгэй өйдөөх, кэлтэгэй дууһалаах дьон диэн төттөрү төлкөлөөн, ойууннарынан дьону-сэргэни куттуу, күлүү-элэк оҕосто сылдыбыппыт сэттээх-сэмэлээх мөкү быһыы буолуо дии саныбын.

Бу биһиги Ытык Кырдыаһаспыт тыыннааһар сурукка-бичиккэ кирибэтэх киһи. Мин кинини эрэ буолуо дуо, ыраабы-киэни ырыҥалыыр атын да диринг өйдөөх, ыарахантан чабыйбат, толлубат күүстээх ыра санаалаах, диринг билиилээх-көрүүлээх, ыраабы, чугаһы ыйдангардан көрөр ытык дьоммутун барыларын сурукка-бичиккэ киллэрэн, дьон-сэргэ билиитигэр таһааран, өр сылларга өйдөбүннүк онгорор баһа санаалаахпын. Аны манньк сүдү дьон төрөөн-үөскээн ааһара да биллибэт. Онон, ытык дьоммут ааттара-суоллара ыраастанарыгар кэрдиис кэм кэлиэ диэн баһа санаалаах олонор, кэпсээммин түмүктүүбүн. Мин ити баһа санаабын эттим».

Сөбө-махтайа саныбыт

Мин Орто Халыма оройуонун Өлөөкө Күөлүттэн төрүттээх, 57 саастаах Таатта улуунун киинигэр олорор Луковцева (Созонова) Любовь Дмитриевна диэммин.

Абый ытык кырдыаһаһын туһунан кинигэ суруллар диэбиттэрин истэн баран, бэйэм ахтыыбын кинигэбэ киллэриэхтэрэ диэн суруйабын.

Мин кыра саастаахпар, оскуолаба үөрэнэр сылларбар наар испинэн ыарытыһар буолан хаалбытым. Өлөктөөх балыһатыгар көрдөрүннөбүм аайы аппендициттаабыккын диэн оройуон балыһатыгар санрейсынан ытан иһэллэрэ. Киин балыһаба тийдим да пристуба ааһан хаалбыт онон быһыллыбат диэн буолбута. Ити курдук үстэ-хаста сырыттым быһыылаах этэ. Онтон түмүгэр тийэн бу оҕо куртаба быһыылаах диэн түмүктээбиттэрэ уонна аһылыгын үчүгэйдик көрөн, сөптөөх аһылыгынан аһатабыт диэбиттэр этэ. Дьонум ол курдук сэрэнэн көрөн-истэн, аныгылыы эттэххэ, диетанан аһаталлар эбит.

Ол да көмөлөспөтөбө, иһим сотору-сотору олус күүскэ ыал-

дьяр буолбута, ардыгар ыарыытыттан өйбүн сүтэрэн, охтон хаалар буолбутум, наһаа күүскэ ыалдыара.

Онтон 13 саастаахпар быһыылаах этэ, оннук чуолкайдык өйдөөбөппүн, наар ыалдыарбын эрэ өйдүүбүн. Онтон улахан эдьийим Нина Созонова Свердловскайдаабы консерватория иккис курсугар үөрэнэ сылдьан ыарытыһан, кыайан эмтэм-мэккэ сайын каникулулар кэлбитигэр төрөппүттэрбит Абыйга аймахтаргытыгар барабыт диэбиттэрэ. Биһиги аҕабыт ийэтэ Абыйтан төрүттээх буоларын истэр этибит. Ол курдук биһигини эдьийбинээн самолетунан Абыйга атааран кэбистилэр. Оччолорго оройуон киинэ Дружина этэ. Биһигини аймахтарбыт Соловьевтар олус үчүгэйдик көрсүбүттэрэ, хаартыскаларын биэрбиттэрэ билигин да баар.

Оччолорго мин кыра буолан эдьий Нинаны батыһа сылдьабын, кини улахан буолан барытын кэпсэтэн-ипсэтэн иһэр, мин батыһааччыбын эрэ. Онтон атын бөһүөлөккэ илдьибиттэрэ. Эмиэ аймахтарбыт көрсүбүттэрэ. Ол оҕонньор олоор бөһүөлэгэр тийибиппит. Дьэ, оҕонньорго тахсабыт диэн биһигини илдьэ барбыттара.

Оччолорго мин айылҕаттан анал айдарыылаах дьон, киһи баарын олох билбэт да, истибэт да этим, билигини курдук телевизорунан күн аайы кэпсээбэттэр, эппэттэр, суруйбаттар этэ.

Арай дьиэтигэр кирибиппитигэр миигин көрдө, көрө түһээт эдьийбэр эттэ: «Хайа, бу иһинэн ыалдыар, ыалдыбыт оҕону аҕалаахтаабыккыт дуу?» — диэбитэ. Үөһэ, иһэ бүттүүнэ ыалдыар эбит диэбитэ. Сытыаран баран наар испин имэрийдэр-имэрийэн испитэ. Дьэ ити курдук миигин наар илиитинэн имэрийэн эмтээбитэ.

Ол эмтии олорон дьоммор кэпсиир, мин түһээн эһиги сиргитигэр бара сырыттым, онно араа суолгутугар улахан удабан көмүллэ сытар эбит, — диэн. Онтон улаатан баран билбитим кырдык оннук улахан удабан кыыс уңуоҕа баарын истибитим уонна хайдах дьиэттэн тахсыбакка олорон, бу кини барытын билэрин наһаа сөхпүппүн өйдүүбүн.

Эдьийим Нина собуруу үөрэнэ тийээн баран наар аҕа, тыла бааһыран наһаа эрэйдэммит этэ. Миигин кытта ытык кырдыаҕаска эмтэнэн баран үтүөрэн үөрэбин бүтэрбитэ. Оттон миигин очоҕоһо баайыллыбыт эбит диэбитэ.

Дьэ онтон ыла ыалдыа иликпин. Ол саҕана норуот эмчиттэрин дьону эмтииллэрин боболлор эбит этэ, аанҕа, истиэнэҕэ

бобор сурук баарын өйдүүбүн. Ол иһин дьоммут дьоннор ыйыттахтарына, аймахтарбытыгар ыалдытты кэлэ сылдыбыт диэн этэр буолун диэбиттэрэ.

Ыалдьар буолан оччолорго барытын өйдөөн хаалбатахпын, ол гынан баран наһаа сөбө санаабытым өйбөр хаалан хаалбыт. Бачча сааспар тийээрбэр, ол тийээн кини илиитинэн имэрийтэрэн быһһанан, онтон ыла ыалдыбакка сылдыарбар махта-лым мунура суох.

Кэргэннэнэн, икки оҕолонон, икки сиэн эбэтэ, дьие хааайката буолан олорорбуттан олус үөрэбин, ытык киһи аатыгар сүгүрүйэбин, махтанабын.

Луковцева (Созонова) Любовь Дмитриевна

Ытык Куөл, бэс ыйын 10 к., 2014 с.

ТҮМҮК ТЫЛ

150

*А*спыт үйэтээби ойууннааһыны чинчийээччилэр ойууннар көстүбэт иччилэрдиин кэпсэтэр сүдү күүстэрин, үрдүк айыылардыын алтыһар ураты дьоһурдарын, онуоха туттар үгэстэрин (ритуалы), төгүрүктээн турар киэн эйгэбэ дьайар, күн-дьыл туругар сабыдыаллыыр кистэлэнг сизэрдэрин-туомнарын (обряды, обычаи) туһунан балачча элбэби суруйан хаалларбыттар. Эгин бэйэлээх баар чахчыны эридьиэстээбиттэрэ эмиэ элбэх. Ити эрэри үгүстэр эт мэйишлэринэн тобулбатах, наука билиитин-көрүүтүн далыгар сөп түбэспэт дии санаабыт түгэннэрин «сымыйа», «албыннааһын» курдук быһаарбыттара хомолтолоох. Баһар, үйэтэ оннук буолуо. Оччотообу былаас тыйыс ирдэбилигэр сөп түбэһэн, кырыы хараһынан көрүллүбэт баһаттан, көстөн да турары таһыччы мэлдьэһэн кэбиһэллэрэ саарбахтаммат.

Ол курдук, 1985 сылга дигри, сорох чинчийээччилэр үлэлэриттэн сылыктаатахха, ойууннар ураты туруктара, дьоһурдара, сатабыллара, албастара, дириг билиилэрэ-көрүүлэрэ, дьонго-сэргэбэ көмөлөһөр көдүүстээх, күүстээх дьайыылара элбэх күүһү-күдэби эрэйэр, итэбэли, эрэли иһэрэр эмтиир-томтуур ньымалара, алгыстара остуоруйа уонна үһүйээн таһымьттан ырааппат дойбох курдук быһаарыллар. Кинилэр дьоһурдара, сатабыллара «харах баайытыттан», «албастаах илии албыныттан» атыннык ахтылыбат. Бэйэлэрэ «трюкач», «фокусник», «чародей» курдук көрдөрүллэлэр эрэри, хайдах гынан дьон хараһын баайалларын арыарга, сатабылларын, албастарын өйдүүргэ, быһаарарга холонуу сибикиэтэ да көстүбэт. Үөрэтэн көрүү баар да буолаһына, күтүрээһинтэн, өй букуллуутун кытта ханыылааһынтан ырааппат. Оттон итини барытын илэ харахтарынан көрбүт дьон кэпсииринэн, сүдү ойууннар дьан-дьарба дьайын, кырыыс

тынын кыйдыр, дьалбыйар кыырыларыгар киһи эрэ сөбүөн курдук дьиктилэри онороллор эбит.

Ол курдук, Абый ытык кырдыабаһа Арыылаах Көстөкүүнэ ыар ыарыны ылбыр, дыан-дыарба дьайын, кырыыс, үөр, өлүү-сүтүү буулаабытын дьалбыйар, сүллэрдиир кыырытыгар мас устуруусканы уматан биэрдэхтэринэ, курдурбаччы ыстаат, ыйыстан кэбиһэрэ үһү. Ити эрэ буолуо дуо?! Көрбүт, бэйэтин үчүгэйдик билэр кырдыабаһастар оттулла, умайан кытыаста турар көмүлүөк оһох уот кыһыл чобун ыстаан хачыгыратарын, аһаҕас уокка кытардыллыбыт тимир хотууру кыһыл тылынан салаан сырдырбаттарын. Чугуун иһиттэн чугуун хаппах курдат оргуйбутунан ууну супту оборон ылан, балаҕан эркинигэр ибиирэрин, бэйэтин быһабынан анньынарын эбэтэр атын дьонунан икки тон анньынан үллэр бүүрүн үрдүнэн дьөлө астарарын, дьэ иһигэр көмнөх хаары түһэрэн үллүктүүрүн, биир кыыраһа былыта суох халаантан этиннээх ардабы ыңыран, ууга-уокка түһэрэрин, көрүүх бэтэрээ өттүгэр ууну мууска кубулуларын, дьэ эркинин, таас хайаны курдаттыбырын, ханнык да күлүүстэн иннибэтин, бар дьонун ортотугар араас адырба кыылы хаамтаран адаарынаттарын, ыарыһах иһиттэн дүгүрүгэр ол-бу үөнү-көйүүрү охсон ыларын, о.д.а. киһи эрэ сөбүөх курдук ойуулаан хааларбыттар.

Улуу Ойуун уңуох тостуулаах ыарыһахха, уңуобун сирилэчи үрэн баран, тимири эбэтэр тимир харчыны, хоруонканы инэрээ эмиэ айылҕаттан айдарыытын биир бэлиэ туоһута. Ытыктыыр энэктэлэригэр Арыылаах Көстөкүүнүгэр харчыны, тимири, хоруонканы инэртэрэн, киһи буолбут дьон итини күн бүгүнгэ диэри уос номоҕо онгостон кэпсииллэр.

Ойууннааһын туһунан үгүс ахсааннаах фольклорнай, этнографической айымньылартан элбэҕи булан аабыахха сөп. Ол гынан баран, дьон дьылҕатыгар ойууннар оруолларын уонна суолталарын туһунан суруйуу бэрт сэдэхтик көстөр, оттон ойууннары бэйэлэрин киһи быһыытынан көрдөрөргө олус кыра болбомто ууруллар эбит.

Ойууннааһыны уонна «харана итэбэл сүгэһэрдыттарын» ойууннары утары уһун унньуктаах охсуһуу, хааччахтааһын, күүү өттүнэн, дьон-сэргэ олобуттан ойууннааһыны суох онорорго, өйүттэн соторго ыппыт суостаах-суодаһыннаах үлэлэрин түмүгүттэн көрдөххө, дьон-сэргэ өйүгэр, дууһатыгар диринник саһыаран биэрбит курдук.

Ойууннааһыны уонна ойууннары хайдах да хараарда, хааччах-тыгы, дьону куттуу сатаабыттарын иһин, олохтоох омуктар сири, халлааны ситимниир, билиини-көрүүнү ханатар, дьолу-соргуну түстүүр үтүмэн үтүө дьоннорун, ойууннарын туһунан өйдөбүлү дууһаларыгар сөҕөрдө сылдьан, өйдөрүттэн букатын ыһыктыбатах, умнубатах эбиттэр. Ойууннааһын үөрэбинэн иччилэри итэбэйи, күнгэ-ыйга сүгүрүйүү, Айыы тойон таңараба үгэр, сүгүрүйэр үөрүйэхтэрэ норуот өйүн түгэбэр бүгэ, саха сыппыта чуолкай. Ону туоһулуур, олохтоох омуктар ойууннар тустарынан үйэлэргэ муспут сэһэннэрэ, үһүйээннэрэ, киһини кэрэхсэтэр кэрэ-бэлиэ кэпсээннэрэ, номохторо муньулан, дыапталлан, көлүнөттэн көлүнөбэ бэриллэрэ. Норуот үһүйээннэригэр, сэһэннэригэр эрэ буолбакка, уус-уран айымньыларыгар, ойуулуур-дүһүннүүр искусстволарыгар, графика хартыыналарыгар, театр да сыанатыгар ойуун уобараһа хам-түм ойууланан, көстөн ааһалара. Оччолорго ойуун уобараһын, мөссөөнүн, олус омсолоох собуу да көрдөрдөллөр, айар идэлээхтэри ойуун эйгэтэ угуяа тугар көстөн ааһар.

Ол курдук ааспыт үйэлэргэ олохтоох омуктар үүтэ-аана суох ыар баттыгастаах, хааччахтаах олохторун кэрдиис кэмигэр уһулуччулаах талааннаах, тарбахха баттанар, бэйэлэрин норуоттарыгар көҕүлү, дьолу-соргуну баҕарар саха суруйааччылары, учуонайдара ойууннар ураты уобарастарын суруйан, тус бэйэлэрэ суостаах-суодаллаах былаас дүүлүгэр түбэхэн, суорума суоламмыттара. Ойууннар курдук эмиз ыар дьылбаламмыттара. Саха уус-уран литературатын төрүттээччилэртэн биирдэстэрэ, саха норуодунай поэтта Платон Алексеевич Слепцов төрөөбүт араспаанньатын уларытан, Ойуунускай диэн буолбута. Саха норуотун өйдөбүлүгэр үйэ-саас тухары Былатыан Ойуунускай диэн ааттанар, Аан дойду үөрэхтээхтэрэ бу эрэ араспаанньатынан билэлэр. Ойуунускай «Кыһыл ойуун» диэн драматын литература критиктара маҕнай утаа революционнай айымньы быһыытынан көрөн, ойууммут «кыһыл» буоллабына — ол аата «бассабыык» эбит диэн өйдүүлэрэ, этэллэрэ. Дьэ, ойууну хайдах да өгнөө-дүһүннээ, үрүк да, кыһыл да, хара да онгорон суруй, онтон ойуун өйдөбүлэ уларыбат, оттон ойуун иҕэриммит идэтин, аналын, сүгэр итэбэлин ыһыктыбат. Маннык таабырыннаах, ис хоһоонноох айымньыны суруйан, Былатыан Ойуунускай норуот өстөөбө диэн балыырга түбэхэн, быстах дьылбаламмыта.

Уһулуччулаах саха суруйааччыта Алексей Елисеевич Кула-

ковской-Өксөкүлээх Өлөксөй 1910 сыллаахха суруйбут «Өйүүн түүлэ» диэн дьонуннаахай поэматын тула советскай былаас кэмигэр күүрээннээх, харсыһылаах мөккүөр тахсан, ол түмүгэр бу улуужаннаах айымньы бобуулаах айымньылар ахсааннарыгар киллэриллибитэ уонна бу улуу суруйааччыны бэйэтин былыргы хаалынньан харана олобу тупсаран көрдөрөр, суруйар уонна национализмга охтор диэн буруйдаабыттара. Бу мөккүөрдээх поэма героия — ойуун кинкиниир киэн халлаан килбиэннээх курбуутугар тахсан, одуулаан олон, көрүүлэнэн лүһүгүрүүр, кутуран кулуһутар, кэлэр кэми билгэлиир. сылыктыыр. Хомпоруун хотой буолан, күнсүйэ көтө сылдьан, үрдүк күндүл халлаантан орто туруу дойдутун өнгөйөн көрөн, Аан дойдуга буола турар быһыыны-майгыны, күнү-дьылы, дьон-сэргэ кэнэбэски кэлэр кэскилин ойуун тылынан кэпсиир, этэр, сангарар. Бу поэма ис хоһооно, билгэлиир, биттэнэр, ыраабы-чугаһы өтө көрөн, сылыктыыр ойуун уобараһа оччотообу былаас үлэһиттэрин уонна атеистар өйдөрүгэр хайдах да батан киирбэтэбэ.

Аны 1924 сыллаахха суруйбут «Сайын кэлиитэ» поэматыгар көрдөрбүт Үрүн Ойууна бу үчүгэйдин! А.Е. Кулаковскай бу айымньытыгар көрдөрбүт алгыс этэр ытык кырдыабаһа ойуун буоларын аһабастык суруйбат, ол да буоллар үгүстэр туоһулуулларынан, былыргы ыһыахтарга алгысчыт оруолун Үрүн Ойуун толороро. Ыһыах түһүлгэтигэр төгүрүсүттэр ытык кырдыабастарыттан тускубутун тупсар диэн тонобостоох бэйэлэрэ нусхаһаллар, сүһүөхтээх бэйэлэрэ сүгүрүйэллэр. Ыралаах тыллаах алгысчыт кырдыабаастара үс саха өлбөтүн төрүттүүр, айыы аймабын саргытын салайар, киһи аймах туһугар үтүмэн үтүө алгыһы этэр. Тобус хаттыгастаах дьолуо манган халлаан үрдүкү айыыларын биир-биир ааттаан, анаан-минээн уруйдаан-айхалаан туран, орто туруу дойду дьонугар уйгуну-быянгы, дьолу-соргуну көрдөһөр. Алгыс этэригэр Аал уот иччитин айах тутан, аһатан, күндүлүү-күндүлүү, айыы иччилэрин ахсыларынан ааттаталаан, эбэрдэлиир, алгыыр, айхаллыыр, үтүмэн үтүөнү, үчүгэйдэ бабарар, көрдөһөр.

Сахалартан бастакы этнограф учуонай, фольклорист Гаврил Васильевич Ксенофонов ойууннааһынга научнайдык сыһыаннаһыны бастакынан олохтообута. 1920 сыллаахтан ойууннааһыны үөрэтиигэ олук ууруллубута. Г.В. Ксенофонов Сибиир олохтоох омуктарын, саха, бурят, эбээн ойууннарын тустарынан үһүйээннэри, кэпсээннэри, сэхэннэри хомуйан, ойуун идэтин,

билиитин-көрүүтүн, майгытын-сигилитин үөрэтэр дьохуннаах матырыяаллары түмэн, муспута. Уонна ойууннааһынтан ситимнээх, сибээстээх сиэрдэри-туомнары, үтүө үгэстэри ырыгалаан, үөрэниитэ. Ол үөрэтэригэр, чинчийэригэр ордук туох уратылаахтарын уонна уонсай өрүттээхтэрин бэлиэтээн баран, билиилэрэ-көрүүлэрэ, үтүөнү, үчүгэи түстүүр дьулуурдара, сыаллара-соруктара биир уонсай төрүттээбин быһаарбыта.

1992 сыллаахха ойууннааһыны үөрэтиигэ ытыллыбыт Аан дойдутаабы конференцияны көрсө (Шаманизм как религия: генезис, реконструкция, традиция) Г.В. Ксенофонов ойууннааһынга аналлаах үлэлэрин хомуруннубуга бэчээттэнэн тахсыбыта. Бу үйэлэргэ умнуллубат үлэни суруйбут дириг билиилээх-көрүүлээх учуонайы «таннарыахсыт» диэн буруйдаан, олобун быспыттара.

Ойууннааһын туһунан уус-уран научнай айымньылартан көрдөххө, ааспыт үйэбэ ойууннааһыны уонна ойууннар Аан ийэ дойдуну, айылбаны анааран, киэн куйаар эйгэни (чараас эйгэни) сирийэн, ырыгалаан көрөр өйдөбүллэрэ, үөрэхтэрэ (космология), ойууннар сир үрдүнээби олоххо-дьаһахха тулалыыр эйгэбэ, айылбаба сыһаннара, дириг билиилэрэ-көрүүлэрэ, сүгүрүйэр итэбэллэрэ, сүрүн аналлара ингэн-тонгон үөрэтиллибэтэбэ көстөр. Маны таһынан, ойууннар үрдүкү айыылартан туттарыылаах, айылбаттан айдарыылаах уйулбаларын ураты сүүрүгүнэн сири, халлааны ситимниир, дьонго-сэргэбэ үтүөнү түстүүр анал айдарыылаахтар (проводники Божьей благодати).

Кэнники сылларга олох-дьаһах тутула, туруга уларыыр, ону тэжинэн өй-санаа, билии-көрүү тэтимэ эмиэ. Саҥа үүммүт 21-с үйэ өй-санаа өрөгөйдүүр үйэтэ. Ол курдук, өр сылларга наука үгүс салаатыгар үлэлээбит муударай өйдөөх-санаалаах учуонайдар сыралаах, дьүккүөрдээх үлэлэрин түмүгүнэн, ааспыт үйэбэ наука эйгэтэ кыайан быһаарбатах айылба дьикти көстүүлэрэ, өй-санаа ураты сүүрээнииттэн сибээстээх дьикти көстүүлэр (психологические явления) наука эйгэтигэр аныгылыы быһаарыллар, үөрэтиллэр, сырдатыллар буоллулар. Билинни кэмгэ физика наукатыгар киһи өйүн-санаатын үлэтин, толкуйдааһынын, ордук, анаан-минээн киһи мэйиитин үлэтин уонна өй-санаа ураты сүүрүгүн (поток сознания), уйулбатын кытта сыһаннаах дьикти көстүүлэри, дьайыылары ингэн-тонгон үөрэтэр-чинчийэр психофизика уонна физика сознания диэн саҥа салаалар баар буоллулар.

Манньык анаан-минээн үөрэтии, чинчийи түмүгэр киһи өйү-

нэн-санаатынан тыынар тыыннаахха эрэ буолбакка, сир үрдүгэр баарга бүтүүнүгэр, тулалыыр эйгэбэ уонна кизн Куйаарга буолар араас хамсааһыннарга, ураты уларыыйыларга күүстээх сабыдыалы онгоруон сөп дикэн быһаараллар. Билигин өй-санаа, кут-сүр ураты сүүрүгүн (поток сознания) үлэтин кытта сибээстээх дыкти түгэннэри, көстүүлэри көрө-билэ сылдьан, туох да дикбиттэрин иһин, кыайан мэлдьэспэккин.

Киһи өйүн-санаатын, уйулбатын кытта ситимнээх дыкти көстүүлэри уонна ураты хамсааһыннары чинчийэр, үөрэтэр вакуум физикатын научнай киинин директора, РЕНА академига, теоретик-физик Г.И. Шипов 2007 сыллаахха «Из прошлого в будущее» сурунаалга «Психофизические явления и механика Декарта» ыстатыйатыгар өй-санаа, киһи мэйиитин үлэтин туһунан манньк сабаҕалаан көрүүтүн суруйбута: «В явлениях психофизики мы сталкиваемся с необычной ситуацией, когда сознание человека оказывает весьма активное влияние на протекание физических процессов. Это никак не укладывается в материалистическое представление о соотношении материи и сознания, поскольку нас всегда учили, что материя существует независимо от сознания человека. Но факты — упрямая вещь, и мы не можем не признавать весьма распространенные психофизические явления. К таким явлениям относятся: телекинез, телепатию, биографитацию, левитацию, антигравитацию, биоинтроскопию».

Академик Г.И. Шипов ыстатыйатыгар суруйбут ураты түгэннэрин, дыкти көстүүлэрин киһи эрэ барыта сатаан онгорбот, көрдөрбөт.

Киһи барыта биир айылгылаах айыллыбат. Киһи киниттэн атыннаах, уратылаах. Сорох ураты айылгылаах, суду билиилээх-көрүүлээх, ураты дьобурдаах. Ити айылба Тойон Танара айбыт дыкти баай көстүүтэ. Киһи — айылба оҕото, айылба сорбото.

Айылбаны, тулалыыр эйгэни (естественное явление) киһи айыллыбыт айылгытын кыабын иһинэн эрэ ылынар, көрөр, билэр кыахтаах. Бу наука эйгэтэ. Айылбаҕа, киһи айылгытын таһынан, дыкти күүстээх көстүү, дьайыылар, эттиктэр (сверхестественное явление) бааллар. Бу ураты айылгылаах киһи алтыһар эйгэтэ.

Айылбаҕа, кизн куйаар тулалыыр эйгэбэ киһи билбэтэ-көрбөтө элбэх. Киһи айылба дыктитин, тулалыыр эйгэбэ туох баары барытын тиһэбэр тиийэ, толору билэр-көрөр, үөрэтэр кыаҕа суох.

Ааспыт үйэлэргэ олон ааспыт омуктар олохторун остуоруйата айылба курдук дыкти баай көстүүлээх дикэн суруйал-

лар. Кинилэр тулалыыр эйгэлэрин, айылба кэмин-кэрдиинин кэ-
тээн көрөн, болбойон үөрэтэн, айылбалыын алтыһан, айылба
үөрэбинэн салайтаран олон кэлбит омуртар.

Биги төрүт өбүгэлэрбит ураты айылгылаах, сири-халлааны
анааран көрөр, ситимниир-сибээстиир сүдү билилээх-көрүүлээх
ойууннаах буолан, олохторун олугар туох уларыйыы, хамсааһын,
тулалыыр эйгэбэ алдыаты-кээһэни тахсарын билэ-көрө сыл-
дьан, онно бэлэмнээх тэринэн, айылбаларын тыыннаах дууһалаах
курдук ылынан, айылбалыын алтыһан, бу бэйэлээх тымны-тыйыс
эйгэлээх, муус-хаар дойдуга быстан-эстэн, сүтэн-симэлийэн
хаалбакка, үгүс үйэлэр эндирдэрин туораан, билингги үйэбэ тии-
йэн кэллэхтэрэ.

А. Чиркова

ИЙНЭЭБИТЭ

<i>А. Чиркова.</i> Аан тыл.....	4
<i>У. Винокурова.</i> Хотугу күүс.....	10
<i>А. Захарова.</i> Тугунан да кэмнэммэт кэрэ бэлэх.....	13
<i>С. Колодезников.</i> Үйэлэргэ өлбөөдүйбэт уобарас.....	15
<i>М.М. Балзер</i>	20
Ытык Кырдыбас — олобун кэрчиктэриттэн	22
Эттэнии тойуга.....	31
Ытык кырдыбас сурукка киирэр суоллаах эбит.....	38
Алгыс тыл — уус-уран айымны чыпчаала	44
Уот алгыһа.....	45
Балыксыт алгыһа.....	47
Олонхоттон быһа тардыылар	50
Тура төрөөбүт Тулук турабас аттаах Дьураа Бөкө.....	50
Күүдээхтиир обонньор.....	64
Ытык Кырдыбас кэпсээннэрэ	84
Өрө Чөрөгөр туһунан кэпсээн.....	84
Баай Хара Хаан уола уонна Эрэйдээх-Буруйдаах.....	90
Аман тыллаах ахтыылар	93
Сүдү киһи сүбэтинэн үйэм тухары туһанним.....	93
Аатгарын-суолларын ыраастыыр кэм кэллэ.....	110
<i>Л.Д. Луковцева (Созонова).</i> Сөбө-махтайа саныбыт.....	147
Түмүк тыл	150

Массово-популярное издание

ЖЕСТОКАЯ СУДЬБА ШАМАНА

Составитель

Чиркова Александра Константиновна

На якутском, русском языках

Редактор Р.Г. Оконешникова

Дизайн: Л.И. Алексеева, М.Д. Колодезникова

Комп. верстка М.Д. Колодезникова

Подписано в печать 16.10.14. Формат 60x84 1/16.
Объем 9,0 усл.п.л. Тираж 100 экз.

ООО Издательско-информационно-технологический центр «Алаас»
677000, г. Якутск, ул. Орджоникидзе, 20, офис 312.
тел.: 89142286417, 89142248027
E-mail: pitc_alaas@mail.ru

WORLD
AAAAC